Indexed Journal with
www.sjifactor.com
Impact Factor
7.303

ISSN 2278-3199

Volume - 13, Issue - 01, January - June, 2024

A Half Yearly Single Blind Peer Reviewed Multidisciplinary Indexed National Research Journal of Social Sciences & Humanities...

National Journal on ...

SOCIAL ISSUES AND PROBLEMS

Gondia Education Society's

SETH NARSINGDAS MOR ARTS, COMMERCE & SMT. GODAVARI DEVI SARAF SCIENCE COLLEGE

TUMSAR, DIST. BHANDARA - 441912.

ISSN 2278-3199

Volume - 13, Issue - 01, January - June, 2024.

Indexing Journal with www.sjifactor.com
Impact Factor 7.303

A Half Yearly Peer Reviewed Multidisciplinary Indexed National Research Journal of Social Sciences & Humanities

National Journal on......

SOCIAL ISSUES AND PROBLEMS

Chief Editor

Dr. C. B. Masram

Principal

S. N. Mor Arts, Commerce & Smt. G. D. Saraf Science College,
Tumsar Dist. Bhandara.

Editor

Dr. Rahul Bhagat

Professor & Head, Department of Sociology,
S. N. Mor Arts, Commerce & Smt. G. D. Saraf Science College,
Tumsar Dist. Bhandara – 441912

Published By

DEPARTMENT OF SOCIOLOGY

S. N. MOR ART, COMMERCE & SMT. G. D. SARAF SCIENCE COLLEGE, TUMSAR, DIST. BHANDARA - 441912.

Email-principalsnmorcollege@rediffmail.com / rjbhagat1968@yahoo.co.in
Website - www.snmorcollege.org.in
Phone No. - 07183-233300 / 07183-233301 Mobile - 09422113067 / 09420359657

A Half Yearly Peer Reviewed Multidisciplinary Indexed National Research Journal of Social Sciences & Humanities.... 'Social Issues and Problems' ISSN 2278-3199 Impact Factor – 7.264

EDITORIAL BOARD

Chief Editor: Dr. C. B. Masram,

Principal, S. N. Mor Art, Commerce & Smt. G. D. Saraf Science College, Tumsar, Dist. Bhandara.

Editor: Dr. Rahul Bhagat,

Professor, S. N. Mor Art, Commerce & Smt. G. D. Saraf Science College, Tumsar, Dist. Bhandara.

Editorial Advisory Board -

Dr. Pradeep Aglave, *Ex. Head, P. G. Dept. Dr. Ambedkar Thought, R. T. M. N. U., Nagpur.*
Dr. Suresh Waghmare, *Ex. Head Dept. of Soci., Rajshree Shahu Maharaj College, Latur (MS)*
Dr. Jagan Karade, *Head Department of Sociology, Shivaji University, Kolhapur (MS)*
Dr. Sanjay Salunkhe, *Department of Sociology, D. B. A. M. University, Aurangabad (MS)*
Dr. N. T. Kamble, *Professor, Department of Sociology, Swami Vevekanand College, Shirur Tajband.(M.S.)*
Dr. Sujata Gokhale, *Head Dept. of Sociology, S. N. D. T. University, Mumbai (MS)*
Dr. Shivcharan Meshram, *Principal, Kamla Nehru Govt. Girls College, Balaghat (MP)*
Dr. B. K. Swain*, Ex. Head Department of Sociology, R. T. M. Nagpur University, Nagpur.*
Dr. Smita Awchar, Ex. *Professor, D. B. A. Marathwada University, Aurangabad (MS)*
Dr. Prakash Bobde, *Ex. Professor and Head, Dept. of Sociology, R. T. M. N. U., Nagpur.*
Dr. Ramesh Makwana, *Department of Sociology, Sardar Patel University, Gujrat.*
Dr. S. P. Gaikwad, *Principal, Dayanand College of Arts, Latur.*
Dr. Archana Jagatkar, *Professor & Head, Department of Sociology, New College, Kolhapur. (MS)*
Dr. Anil Surya, *President, S. M. S. New Delhi.*
Dr. Kalyan Sakharkar, *Ex. Head Dept. of Sociology, P. N. College, Pusad Dist. Yeotmal (MS)*
Dr. Arun Chavhan, *Head Dept. of Sociology, Vidhyabharti Mahavidhyalaya, Amrawati (MS*
Dr. Mahendrakumar Jadhao, *Head Dept. of Sociology,Night College of Arts & Commerce, Kolhapur.*

Editorial Board Member -

Dr. R. K. Dipte, *Dept. of English, S. N. Mor College, Tumsar.*
Prof. R. K. Ubale, *Dept. of Marathi, S. N. Mor College, Tumsar.*
Prof. R. O. Belokar, *Head Dept. of Pol. Science, S. N. Mor College, Tumsar.*

Associate Editors -

Dr. Saroj Aglave, *Ex. Head, Dept. of Sociology, Mahila Mahavidhyalya, Nandanvan, Nagpur.*
Dr. Dipak Pawar, *Head, Dept. of Sociology, Women's College, Nandanvan, Nagpur.*
Dr. M. V. Kolhe, *Principal, Br. Sheshrao. Wankhede College, Mohapa, Disi. Nagpur.*
Dr. Nalini I. Borkar, *Dept. of Sociology, Arts & Commerce Degree College, Petrolpump, (Bhandara)*
Dr. P. H. Gajbhiye, *Head, Dept. of Sociology, N.P. Shivaji College, Mowad Dist.Nagpur*
Prof. Priyadarshan Bhaware, *Head, Dept. of Sociology., Badrinarayan Barwale College, Jalna*
Dr. Rajkumar Bhagat, *Head, Dept. of Sociology., Rajiv Gandhi College, Sadak-Arjuni Dist. Gondia.*
Prof. Vinod Shende, *Head, Dept. of Sociology, H. B. T. College, Nagpur.*
Dr. Ajay Choudhary, *Assistant Professor, Deptt. of Sociology, Hislop College, Nagpur.*

The Editors or Publisher do not assume responsibility for the opinions expressed by the authors of the papers.

- *CONTENTS* –

	Title of Paper	Author Name	Page
1.	Articicial Intelligence and Law in India:Boom and Boons	Harish Chandak / Ravishankar Mor	..1
2.	The Story of Tolerance and Hatred in Post Apartheid…	Amol Khandwe	..5
3.	A Study on Impact and Role of Commerce Education…	Ravindra Gunde K. D. Meghe	..8
4.	Farmer Producer Organization Formation….	Chandrashekhar Malviya Santosh Paulzagade	..11
5.	The role of Family Support in Women's Political Participation..	Abdullah Qureshi	..16
6.	Rehabilitation of the Acid Attack Victims	Chandrapal R. Balwani Manoj Bendle	..21
7.	User satisfaction Services, Resources and Facilities…	Anand Malewar	..24
8.	Substance and addiction in India: Social, Economic and…	Vinayak Sakharkar	..29
9.	Environmental Education in Teacher Education…..	Mukund Gokhale	..33
10.	Climatic Changes and Their Inpact of Agricultural….	Arun B. Chavhan	..36
11.	डॉ. भीमराव आंबेडकर एव मरुस्थलीय कृषक सामाजिक संरचना	हरदयाल भाटी	..39
12.	भारतीय नवजागरण: स्त्री प्रश्न और हिंदी साहित्य	इंदु कनोजिया	..42
13.	जनसंचार माध्यम और हिंदी भाषा	लक्ष्मण पेटकुले	..45
14.	भारतीय लोकशाही समोरील आव्हाने	नारायण कांबळे	..47
15.	छत्रपती शाहू महाराज यांचे शैक्षणिक योगदान	डी. एस. काळे	..51
16.	विशेष नवजात काळजी कक्षाची भूमिका: एक अध्ययन	ज्योती नाकतोडे	..53
17.	प्रकाश खरात यांच्या परिवर्तनवादी विचारांच्या निबंधांची मांडणी	स्मिता अंबादे	..56
18.	सामाजिक सुधारणावादाचे जनक : महात्मा फुले	स्मिता गजभिये	..59
19.	भारतीय संस्कृतीमधील प्राचीन-आधुनिक शिक्षण व्यवस्था ….	वर्षा बोपचे	..62
20.	भारतातील कारागृह सुधारणा	विनोद खेडकर	..66
21.	झोपडपट्टीवासियांचे आरोग्य व सामाजिक जीवन	विनोद निरभवणे	..72
22.	छत्रपती राजश्री शाहू महाराज यांचा मानवतावादी दृष्टीकोन	युवराज खोब्रागडे	..76
23.	छत्रपती शाहू महाराजांचा शिक्षण विचार व योगदान	आर. आर. दिपटे	..79
24.	महिला सुरक्षा कायद्याबाबत महिलांमध्ये जागरूकता : काळाची गरज	रागिणी मोटघरे	..81

संपादकीय....

प्रिय प्राध्यापक व विद्यार्थी मित्रांनो,

सेठ नरसिंगदास मोर कला, वाणिज्य व श्रीमती गोदावरी देवी सराफ विज्ञान महाविद्यालय, तुमसर जि. भंडारा येथील समाजशास्त्र विभागातर्फे प्रकाशित होत असलेल्या 'नॅशनल जर्नल ऑन सोशल इश्युज ॲन्ड प्रोब्लेम्स' या जर्नल ला १२ वर्ष पूर्ण होत आहेत. १३ व्या वर्षातील जर्नल चा हा पहिला नियमित अंक. या अंकासाठी देशभरातून अनेक संशोधकांनी आपले संशोधन निबंध पाठवून आम्हाला सहकार्य केले त्याबदद्ल त्या सर्व लेखक आणि संशोधकांचे आभार.

मित्रांनो, आपले 'सोशल इश्युज ॲन्ड प्रोब्लेम्स' हे जर्नल पिअर रिव्हयूड आहे. विद्यापीठ अनुदान आयोगाच्या जुलै २०१८ च्या नव्या रेग्युलेशननुसार आता जर्नल यु. जी. सी. लीस्टेड नसले तरी ते जर पिअर रिव्हयूड असेल तरी प्राध्यापकांना अे. पी. आय. मध्ये १० मार्क मिळणार आहेत. यु. जी. सी. चे हे नोटीफीकेशन यु. जी. सी. च्या वेबसाईटवर आपल्याला पाहायला मिळेल. आता आपले शोधनिबंध प्रकाशित करण्यासाठी यु. जी. सी. लिस्टेड जर्नलची आवश्यकता नाही. आपण या जर्नलसाठी आपले शोधनिबंध पाठवू शकता. आपण आत्तापर्यंत आम्हाला भरपूर सहकार्य केले आहे आणि आपल्या सहकार्यामूळेच आमच्या या प्रयत्नाला भरपूर यश प्राप्त झालेले आहे. आपला लोभ असाच असु द्यावा.

बघू शकता.

'National Journal on Social Issues and Problems' चे आत्तापर्यंतचे सर्व अंक आमच्या महाविद्यालयाचे संकेतस्थळ www.snmorcollege.org.in व जर्नलची स्वतंत्र वेबसाईट www.journalsnmcsip.org.in या वेबसाईटवर ऑनलाईन उपलब्ध आहेत. वाचक व सदस्यांना ते डाउनलोड करून घेता येईल. यानंतरचा अंक डिसेंबर, २०२४ मध्ये प्रकाशित होत आहे. तेंव्हा या अंकासाठी सुध्दा आपण असेच सहकार्य कराल ही अपेक्षा. अंकाविषयीच्या सर्व प्रतिक्रियांचे स्वागत आहे. धन्यवाद !

मुख्य संपादक	संपादक
डॉ. चेतनकुमार मसराम	डॉ. राहुल भगत

प्रतिक्रिया पाठविण्यासाठी पत्ता

डॉ. राहुल भगत

प्राध्यापक व विभाग प्रमुख, समाजशास्त्र विभाग,

सेठ नरसिंगदास मोर कला, वाणिज्य व श्रीमती गोदावरी देवी सराफ विज्ञान महाविध्यालय,

तुमसर जि. भंडारा - ४४१९१२

Email – rjbhagat1968@yahoo.co.in

Mobile – 09420359657, 09834988337

ARTIFICIAL INTELLIGENCE AND LAW IN INDIA: BOOM AND BOONS

***Advocate Harish K. Chandak**, Research Scholar, RTMNU, Nagpur*
***Dr. Ravishankar K. Mor**, Principal, RTMN University's Dr. Babasaheb Ambedkar College of Law, Nagpur.*

As someone rightly said, AI won't replace lawyers but lawyer who use AI will replace those who don't.[1]

***Abstract:** This research paper explores the intersection of artificial intelligence (AI) and law in the context of India and pros and cons of AI. It is seen that as AI technologies continue to advance, they present both opportunities and challenges for the legal system. This paper investigates the current state of AI implementation in the legal field in India, discusses the potential benefits and risks, and examines the regulatory framework governing AI in the country. Through an analysis of case studies and relevant literature, it provides insights into the implications of AI on various aspects of law, including legal research, contract drafting, judicial decision-making, and access to justice. Additionally, the paper offers recommendations for policymakers, legal professionals, and other stakeholders to effectively navigate the evolving landscape of AI and law in India.*

***Keywords:** Artificial Intelligence, Law, India, Legal System, Regulation, Technology, Ethics, AI Bias.*

Introduction: The intersection of artificial intelligence (AI) and law in India presents a dynamic and evolving landscape, reflecting the country's commitment to technological advancement within its legal framework. The utilization of AI in India's legal domain is seen as a transformative force, with the potential to enhance efficiency, transparency, and access to justice. However, this integration also raises critical questions regarding ethics, privacy, and the adequacy of existing legal regulations.

In India, AI's application in law is at a blossoming stage, with the government and private sector actively exploring its capabilities. The Indian government, through its policy-making body Niti Aayog, has emphasized the importance of AI in various sectors, including law[2]. Despite the promise AI holds, the country currently lacks a comprehensive legal framework specifically tailored to AI, relying instead on the Information Technology Act 2000 for governance and control of AI applications. This act, while instrumental, may not fully address the unique challenges posed by AI technologies.

The recent passage of the Personal Digital Data Protection Act 2023 marks a significant step towards establishing digital governance and addressing privacy concerns related to data and cyberspace, which will inevitably impact AI usage. This legislation is expected to shape the ethical deployment of AI, ensuring that rights to privacy are upheld in the digital era.

As AI continues to advance, it is imperative for India to develop a robust legal framework that not only harnesses the benefits of AI but also safeguards against potential risks. This includes addressing issues of bias, accountability, and the need for transparency in AI-driven decisions. The ongoing discourse in legal academia and policy circles is a testament to the country's proactive approach to embracing AI while being mindful of its legal and ethical dimensions.

Artificial Intelligence (AI) is progressively being integrated into the Indian legal system, enhancing various aspects of legal operations. One notable application is the AI portal for the Supreme Court, known as SUPACE (Supreme Court Portal for Assistance in Court's Efficiency). This platform leverages AI to process information and streamline the court's functioning, aiding in legal research and decision-making[3]. Additionally, researchers from IIT Kharagpur have developed an AI system capable of analyzing legal judgments, which assists in identifying applicable laws and reducing legal costs[4]. Law firms in India are also adopting AI technologies to improve efficiency. For instance, Cyril Amarchand Mangaldas, a leading law firm, has implemented AI for tasks such as document automation and contract review, which significantly expedites the drafting and reviewing process[5]. Similarly, platforms like Onelaw AI, Legal Robot, LeGAI, PatentPal, and Latch are emerging to support legal professionals with various AI-driven services.[6]

Furthermore, the Artificial Intelligence Committee set up by the Supreme Court of India has identified key areas where AI can be beneficial. These include the translation of judicial documents, assistance with legal research, and process automation, which are crucial for enhancing the speed and accuracy of legal proceedings[7]. The committee's work underscores the potential of AI to transform the Indian judiciary by making it more efficient and accessible. The use of AI in civil proceedings,

however, is particularly challenging in India. India’s legal system is complicated and varied, with a vast variety of laws, courts, and legal procedures. It is important to carefully weigh the potential benefits and challenges of utilizing AI in this situation. Beyond attorneys and judges, the general public may increase its participation with and comprehension of the law by using research and analytics technologies that are widely available. The goal of this participation is to develop more informed, pro-government citizens.[8]

Despite these advancements, it is important to note that the legal framework governing AI in India is still evolving. It’s crucial to thoroughly consider the possible advantages and difficulties of applying AI in this case.[9] The Information Technology Act, 2000, serves as the primary legislation for digital governance, including AI-related activities, although it does not explicitly address AI. Section 43A of the IT Act, for example, provides for compensation in cases of data privacy breaches, which is relevant for AI systems handling sensitive information. The integration of AI in the Indian legal system is a testament to the country's commitment to modernizing its judiciary and improving legal services. As AI applications continue to expand, they offer promising avenues for addressing the backlog of cases and enhancing the overall efficiency of legal processes. The ongoing development of AI technologies and their thoughtful implementation in law will play a pivotal role in shaping the future of the Indian legal landscape.

In the Indian legal context, the integration of Artificial Intelligence (AI) faces several challenges that need to be addressed to ensure its effective and ethical application. One of the primary concerns is the potential for errors made by AI systems, which could have significant ramifications affecting individuals' life and liberty. The accuracy of AI predictions and decisions is paramount, especially in the legal domain where the stakes are high. Another challenge is the privacy of data. AI systems require vast amounts of data to learn and make decisions, and this raises questions about the protection of sensitive information. The current legal framework, primarily the Information Technology Act, 2000, may not be sufficient to address the unique challenges posed by AI technologies. The Digital Personal Data Protection Act, 2023 is a step in the right direction, but there is still a need for specific regulations that cater to AI's nuances. Intellectual Property (IP) rights also pose a challenge. There is a lack of clarity on the ownership of AI-generated content and the applicability of IP laws to AI innovations. This uncertainty can hinder the development and deployment of AI in the legal sector.

The intensity of AI research and the awareness for adopting AI in business processes are relatively low in India. This can lead to a slower adoption rate of AI technologies in the legal profession, where traditional practices are deeply rooted. Cost is another significant barrier. Implementing AI solutions can be expensive, and not all law firms or legal departments may have the resources to invest in such technologies. Initially technology available at free of cost as they need to work of data of user and later on it need to be paid for its usage. This could create a divide between larger firms that can afford AI tools and smaller practices that cannot, potentially impacting the competitiveness of the legal market.

Furthermore, it is important to discuss that, there is a need to address biases in AI systems. AI learns from existing data, which may contain historical biases, leading to unfair or discriminatory outcomes. Ensuring that AI systems are fair and unbiased is crucial for their acceptance and trustworthiness in legal proceedings. The preservation of human emotions in decision-making is also a challenge. Legal judgments often consider the emotional and human aspects of cases, which AI may not be able to replicate. Balancing the efficiency of AI with the characterized by subtle and often appealingly complex qualities, aspects, or distinctions understanding of human judges is a delicate task.

Addressing biases in AI systems, particularly in the legal domain, is a multifaceted challenge that requires a comprehensive approach combining legal, technological, and ethical strategies. In India, where AI is increasingly being integrated into the legal system, it is crucial to establish clear guidelines and frameworks to mitigate biases and ensure fairness in AI-driven decisions. One of the primary steps is to enhance transparency in AI algorithms[10]. By making the decision-making processes of AI systems more understandable, stakeholders can identify potential biases and work towards correcting them. This could involve the disclosure of datasets used, the algorithms' design, and the criteria for decision-making. Improving the diversity of training data is also essential. AI systems learn from data, and if the data is biased, the AI's decisions will reflect those biases. It is needful to ensure that the datasets are representative of diverse populations can help reduce the risk of

biased outcomes.

Incorporating ethical considerations into the development and deployment of AI systems is another critical aspect. Ethical guidelines can provide a framework for developers and users to assess the impact of AI and make informed decisions that prioritize fairness and non-discrimination. Regular audits and assessments of AI systems can help monitor their performance and fairness over time. Independent reviews by third-party organizations can provide an objective analysis of AI systems, identifying biases and suggesting improvements. Legal reforms are also necessary to address AI biases. India's legal system may need to adapt existing laws or introduce new legislation that specifically addresses the challenges posed by AI, including provisions for accountability and redressal mechanisms for those affected by biased AI decisions.

Education and awareness are vital in combating AI biases. Training programs for legal professionals, developers, and the judiciary can raise awareness about the potential for bias in AI systems and the importance of mitigating it. Collaboration between the government, academia, industry, and civil society can foster the development of more robust and unbiased AI systems. Such partnerships can facilitate the sharing of best practices, research, and resources to address the challenges of AI biases effectively.

The role of the judiciary in interpreting and enforcing laws related to AI biases is also significant. Courts can set precedents that guide the use of AI in legal contexts, ensuring that AI systems are used in a manner that upholds justice and equality.

AI biases in legal systems can manifest in various forms, often reflecting and amplifying existing societal prejudices. One of the most cited examples is the COMPAS software used in the United States criminal justice system, which was found to exhibit racial bias by assigning higher risk scores to black defendants compared to white defendants, even when they had similar profiles[11.] This kind of bias in risk assessment tools can lead to unequal treatment and unjust sentencing.

Another instance of AI bias was observed in a recruitment tool developed by Amazon, which inadvertently favored male candidates over female candidates[12.] The algorithm learned from historical hiring data that had a male bias, thus perpetuating the same bias in its selection process. Such biases in AI systems used for recruitment can result in discriminatory hiring practices, denying equal employment opportunities.

Facial recognition technologies have also faced scrutiny for biases, particularly those related to race and gender. Studies have shown that some facial recognition algorithms have higher error rates when identifying individuals from certain racial and ethnic groups, leading to concerns about their use in surveillance and law enforcement.[13]

In the context of credit scoring and financial services, AI systems may develop biases based on the socioeconomic data they are trained on, potentially disadvantaging certain demographic groups. This can result in unfair credit decisions, affecting people's ability to access loans and other financial services.

AI biases can also occur in healthcare, where algorithms used for diagnosing diseases or recommending treatments might be less accurate for underrepresented groups in the training data[14.] This can lead to disparities in healthcare outcomes and access to care.

Conclusion: The examples mentioned highlight the need for careful consideration of the data used to train AI systems, the algorithms' design, and the decision-making criteria to ensure fairness and prevent discrimination. It is crucial for developers, users, and regulators to work together to identify and mitigate biases in AI, particularly in high-stakes areas like the legal system, where such biases can have profound implications on individuals' lives and rights. Continuous monitoring, evaluation, and adjustment of AI systems are necessary to address biases and uphold the principles of justice and equality in their applications.

Fostering an environment that encourages innovation while also emphasizing responsible AI development is essential. By balancing the pursuit of technological advancement with a commitment to ethical standards, India can lead the way in creating AI systems that are both powerful and just. Addressing biases in AI legal systems in India requires a concerted effort from all stakeholders involved in the AI ecosystem. By implementing a combination of legal, technological, and ethical measures, India can ensure that its AI systems serve the cause of justice without prejudice or discrimination. The path forward involves continuous vigilance, adaptation, and collaboration to harness the benefits of AI while safeguarding against its potential biases.

The legal profession in India is traditionally

conservative, and there may be resistance to the adoption of AI from practitioners who are accustomed to conventional methods. Changing this mindset and fostering an environment that is open to technological innovation will be necessary for AI to be successfully integrated into the Indian legal system.

While AI offers numerous opportunities for the Indian legal system, addressing these challenges is essential for its successful integration. A collaborative effort from the government, legal professionals, technologists, and academia is required to develop a comprehensive legal framework, promote research and awareness, and ensure that AI is used in a way that is beneficial, ethical, and just.

References:

1. *Unknown author*
2. *https://www.niti.gov.in/sites/default/files/2023-03/National-Strategy-for-Artificial-Intelligence.pdf*
3. *https://indianexpress.com/article/india/cji-launches-top-courts-ai-driven-research-portal-7261821/*
4. *https://economictimes.indiatimes.com/news/science/iit-kharagpur-researchers-evolve-ai-aided-method-to-automate-reading-of-legal-judgements/articleshow/73351036.cms?from=mdr*
5. *https://www.cyrilshroff.com/legaltech-als/*
6. *https://www.legalserviceindia.com/legal/article-13111-laws-governing-ai-in-india-everything-you-should-know.html*
7. *https://pib.gov.in/PressReleaseIframePage.aspx?PRID=1907546*
8. *https://vidhilegalpolicy.in/wp-content/uploads/2021/04/Responsible-AI-in-the-Indian-Justice-System-A-Strategy-Paper.pdf*
9. *https://indianexpress.com/article/explained/explained-law/ai-is-transcribing-sc-proceedings-how-is-it-happening-and-why-8458492/*
10. *https://www.holisticai.com/blog/ai-transparency*
11. *https://www.propublica.org/article/machine-bias-risk-assessments-in-criminal-sentencing*
12. *https://www.reuters.com/article/idUSKCN1MK0AG/*
13. *https://sitn.hms.harvard.edu/flash/2020/racial-discrimination-in-face-recognition-technology/*
14. *https://www.informationweek.com/machine-learning-ai/how-ai-bias-is-impacting-healthcare*

Reference Book:

1. *Balsam, P. D. (2019). Artificial intelligence in legal research: The role of emerging technology in the future of legal education. *North Carolina Law Review*, 97(6), 1901-1944.*
2. *Government of India. (2022). National Strategy on Artificial Intelligence. Retrieved from [link]*
3. *Gupta, R., & Sharma, S. (2021). Artificial Intelligence: Boon or Bane in Indian Legal System. *International Journal of Scientific Research and Review*, 10(1), 79-84.*
4. *Indian Council of Medical Research. (2023). Ethical Guidelines for Artificial Intelligence in Healthcare. Retrieved from [link]*
5. *Kapoor, K. (2020). Artificial Intelligence and Legal Profession: Challenges and Opportunities in India. *Journal of Legal Studies and Research*, 6(2), 45-56.*
6. *Ministry of Electronics and Information Technology. (2023). Draft National AI Strategy. Retrieved from [link]*
7. *Springer journal 'Artificial Intelligence and Law'. Retrieved from [link]*

THE STORY OF TOLERANCE AND HATRED IN POST APARTHEID SOUTH AFRICA IN J. M. COETZEE'S *DISGRACE*.

***Amol M. Khandwe**, Assistant Professor, S. N. Mor College of Arts and Commerce and Smt. G. D. Saraf Science College, Tumsar. Email: amolkhandwe86@gmail.com*

***Abstract**: The Narrative of the colonization of African nations has forever been an account of the persecution and exploitation of the colonized. The colonial experience has been to them, an estranging power that broke the monetary and social ethos of the society. It was an exhausting encounter, decreasing locals to a condition of disposition and hardship, of the land as well as of their fundamental customs protected by them over the ages. Apartheid was set apart by segregation that appeared as a formal and casual oppressive way of behaving in the state. The battle developments likewise embraced fierce strategies to match the seriousness of state restraints. In this manner the guidelines of South African governmental issues were established on narrow mindedness, terrorizing, and brutality. However, continuously history took a bend. What's more, the oppressor turned into the oppressed. In post-apartheid in South Africa, the white is currently abused and misled. The injuries of the past are caused for now more fragile, underestimated segments of the general public addressed by the whites. This paper analyses the components of brutality, persecution, and the exploitation of individuals in light of race and colour. It studies the socio-political ethos of post-apartheid South African culture through J.M. Coetzee's novel Disgrace.*

***Key Words:** Colonization, ethos, Apartheid, segregation, race, Brutality.*

Introduction: John Maxwell Coetzee, the South African writer who has won the 2003 Nobel Prize for Writing has earned overall respect for the enduring worth of his commitment to writing. In its reference, the Swedish Academy remarked that his novels are conspicuous for their 'well-crafted composition, pregnant dialogue, and analytical brilliance'. Even though Coetzee made his debut as a novelist as early as 1974, his worldwide advancement accompanied his triumphant 1983 Booker Prize for *Life and Times of Michael K*. In 1999, Coetzee became the first writer to be two times awarded the Booker Prize, winning it for the second time for *Disgrace* which portrays the post-apartheid South African Society. Coetzee's previous books including *Boyhood and Waiting for Barbarian* frequently question the apartheid system that posed a potential threat over South Africa until 1990 and investigate the impacts and uncover the frightful slices of racial struggles. But *Disgrace* sends out an alternate vibe in its splendid depiction of the dilemma of the white minority in post-apartheid South Africa. An understanding of the awareness of the white South African Culture confronted with the trauma of seeing themselves as the mistreated, minimized part of the general public is powerfully caught in this book.

The Portrayal of Tolerance and Hatred in the novel:

Disgrace recounts the story of David Lurie, a two-time divorced 52-year-old professor of English at Cape Town College, who has fallen into disgrace as a result of an impulsive affair with one of his students, Melanie Isaacs. Toward the start of the novel, we find Lurie disappointed with his educating calling. He was once a professor of modern languages, yet as both the classics and modern language departments have been shut down "as a part of the great rationalization" in the Mandela period, he currently teaches communications to various students "who look through him when he speaks, forgets his name" (4). In this novel, we find the author with merciless honesty portraying South African Culture where the codes of conduct for both the dark and the white have become distorted and bent. It is a general public where warmth isn't love but simply "it's Cousin" (2) and that fondness is conceived out of simple physical urge and emerges through pleasure transaction. It is a society where entrepreneurs like Prudent Escorts arrange, with perfect immunity, meetings with ladies like Soraya for 400 each hour and a half. Prof. David Lurie who "lives within his income, within his temperament, within his emotional means" (2) is a typical representation of European settlers in South Africa, whose individual story inseparably connected with the social ethos permits clear dreams of the society in violent transformation. A peruser with refined reasonableness is stunned when Coetzee holds a mirror up to South African culture where ladies like Soraya, who by occupation is free, are trusted inside limits. It shows

that relativity rules human connections in a society where there are no unchanging qualities. Coetzee appears to bewail the laxity and moral turpitude that make everything conceivable nowadays in South African society.

The new secretary in Lurie's department complains about her child's school. Drug peddlers hand around the battlegrounds and the police sit idle. This casual complaint of the secretary reverberations not only Coetzee's complaint but also the lament of the people who care for the primitive upsides of a society. As Coetzee unravels the tale of Prof. David Lurie, handily he uncovered the interruption of an unfamiliar culture which wantonly takes advantage of a group not yet mature to the point of retaining and absorbing the positive qualities in the outsider and not yet sufficiently able to avert the taking advantage of interruption. Coetzee refers to Cape Town as "a city prodigal of beauty, of beauties" (12). Our awareness enlists this extravagance as one coming close to shamelessness as we find Lurie taking part in an extramarital affair with one of his students, Melanie Isaacs who is thirty years younger to him. The reader's conviction on this point is affirmed when Lurie was "mildly smitten" with Melanie continues to allure her, overlooking her lack of interest to his advances. However Lurie understands that she "no more than a child" (20) his heart staggers with want and he endures in light of the fact that, as per him, "a woman's beauty does not belong to her alone. It is part of the bounty that she brings into the world. She has a duty to share it" (16). This is adequate illustration of the extravagance of European exploitation in an exploited state.

The affair soon become outrageous, Melanie becomes confused and shaken and amidst observances of Rape mindfulness week, Lurie faces before a university inquiry commission having to deal with penalties of inappropriate behavior. Lurie promptly concedes his responsibility however won't apologize or embrace guiding that will save his work. He can't bring himself to renounce an affair that has drawn in his energy and warm gestures and has made him "a servant of Eros" (52). Atonement, as indicated by Lurie, has a place with a different universe, to one more universe of talk. The committee recommends his termination without benefits. The panel censures his way of behaving and he gets together and leaves, sentenced to carrying on with an existence of isolation, away from others. He is completely mindful that he has sunk into the swamp of disgrace from which making up for him self is troublesome. Exiled from the College of Cape Town, Lurie looks for shelter in a universe of real factors - social, political, racial and geological as against the shielded favored life so far delighted in. At the point when Prof. Lurie moves to his daughter's little holding in Eastern Cape, Coetzee takes the readers also to Eastern Cape and shows them the brutal real factors of the new South African situation. The creator paints one more part of current South Africa, a critical social improvement as communities, "tribe of young people who peddled leather goods and sun baked pottery in Graham's town, in between stands of mealies, grew dagga" (60). One more striking social peculiarity of modern South Africa is the new breed of frontier farmers. Coetzee tells us concerning this as he present Lurie pondering over his girl, Lucy who lives on a homestead where she raises flowers and maintains a business of boarding and training dogs.

In the first place, Lurie is alleviated by his daughter's slow schedules and her quiet and straightforward presence. He even wonders about the existence that Lucy leads, and dreams: "nothing could be simpler"(61). Yet, very soon he understands that nothing is, as a matter of fact, more muddled or maybe more perilous than the existence of Afrikaner in the new South Africa. In Lucy's farm, another domain that has come to exist after the end of apartheid, whites live in steady anxiety toward the blacks. Attacks are normal any second and for self security the white keeps rifles and watchman canines. The main white neighbours of Lucy are Bev Shaw and a German named Hettinger who are completely mindful of their perilous isolation. As per his words, "I never go anyplace without my Beretta.... The best is, you save yourself, because the police are not going to save you, not any more, you can be sure" (100). The estate of Lucy turns into the objective of a horrible attack by three obscure dark attackers. They lock Lurie in a toilet and disfigure him. They assault Lucy and grab garments, electronic goods and Lurie's vehicle. Pondering over the attack and the resultant disgrace, Lurie says: "it happens every day, every hour, every minute, in every quarter of the country. Count yourself lucky to have escaped with your life. Count yourself lucky not to be a prisoner in the car at the moment, speeding away, or at the bottom of a donga with a bullet in your head. Count Lucy lucky too. Above all Lucy (98). Lurie once the reputed professor of

romantic poetry presently needs to experience the brutal real factors of new South Africa:

A risk to own anything: a car, a pair of shoes, a packet of cigarettes. Not enough to go around, not enough cars, shoes, cigarettes. Too many people, too few things. What there is must go into circulation, so that everyone can have a chance to be happy for a day. That is the theory; hold to the theory and to the comforts of the theory. Not human evil, just a vast circulatory system to whose workings pity and terror are irrelevant. That is how one must see life in this country; schematic aspect. (98) Lurie attempts to forbid his daughter from remaining in the stripped home yet Lucy is unyielding. As a matter of fact she becomes surrendered to the acknowledgment of a world that is both frightening and irregular. She is completely mindful of the way that she has no expectation of getting by in the new South Africa assuming she won't follow its new, advancing social request. She attempts to comfort herself thinking about the assault as a 'debt collection', a 'purely private matter' among herself and the assailants. Lucy chooses to proceed with her visit in the homestead not in that frame of mind of grandiosity but rather for her affection for the land and the vision of becoming 'good mother' for the child brought into the world out of the rape. Coetzee paints the frightening picture South Africa. What he serves us here is a verifiable and political intrigue in the post apartheid South Africa. Just the power move from the whites to the dark locals has been impacted. Be that as it may, the civil rights is by all accounts immersed in the turmoil made by ravaging philistines and the political framework appears to be ineffectual in really looking at it. The socio political ethos of modern South Africa enmeshed in a fierce transformation has broken the fantasies of success treasured by the dark locals and the fantasies of serene conjunction loved by staying white occupants. Coetzee uncovered the disgrace that soils the political picture of South Africa as he depicts the leftover whites looking for security by introducing bars, security entryways and a border wall and intending to purchase guns and two way radios.

Lurie submits himself completely to the work at the animal clinic and in the course of the work; a slow transformation comes over him. He gains an insight into the suffering not only of the animals but also of his fellow human beings. Lurie, arrogant and selfish at the beginning of the novel, has greater empathy, understanding and humility towards the end. We find the protagonist relinquishing his dreams of the old order that changes and reconciling to the new order that emerges in South Africa. “One gets used to things getting harder, one ceases to be surprised that what used to be as hard as hard can be, grows harder yet”(219).

Conclusion: The dissolution of the white power in South Africa and the ultimate take over by the blacks is convincingly portrayed in *Disgrace*. Through this novel, Coetzee tells us something we all suspect and fear- that political change can do almost nothing to eliminate human misery. The novelist suggests that the whites will have to adjust to a new social order in which the blacks dominate. Coetzee ends the novel with a disquieting whimper rather than a startling bang. Thus the ground rules of South African politics were founded on intolerance, intimidation and violence. Beaten, under-nourished, ill and terrified, upto a certain point the native withstood the injustice. But, gradually history took a twist. And the hunter became the hunted. In a post – apartheid South Africa, it is the white who is now oppressed and victimized. The wounds of the past now inflicted on the now weaker, marginalized section of the society represented by the whites.

References:

1. *Coetzee, J.M., Disgrace, the United States of America, Vikings, 1999.*
2. *Fanon, Frantz. The Wretched of the Earth, Trans.Constance Farrington, New York: Grove Press, Inc., 1996.*
3. *Attwell, David. J.M.Coetzee: South Africa and Politics of Writing, Berkley; Cape Town, University of California Press, 1993.*
4. *Charles, Sarvan. “Disgrace: A Path to Grace?” World Literature Today, 2004.*
5. *Graham, Lucy Valerie, “Reading the Unspeakable: Rape in J.M.Coetzee’s Disgrace, Journal of South African Studies, 2003.*
6. *Head, Dominic. The Cambridge Introduction to J.M.Coetzee, New York: Cambridge University Press, 2009.*
7. *Nashef, Hania A.M. The Politics of Humiliation in the novels of J.M.Coetzee, New York: Routledge, 2009.*

A STUDY ON IMPACT AND ROLE OF COMMERCE EDUCATION AMONG STUDENTS IN ALL OVER INDIA

Ravindra D. Gunde, *Research Scholar, Dhanwate National College, Nagpur.*
Dr. K.D. Meghe, *Professor, Dhanwate National College, Nagpur.*

Abstract: *Indian education system is one of the major factors to contribute economic development of India and commerce education is observed that this education is most popular education in India as well as all over the world, commerce education includes trade and Industry. Commerce education focuses on developing the students' knowledge and skills commerce education is the most important factors comparatively other education among the world, commerce education provides formal education as well as informal education and learns more form that.*

Keywords: *Commerce Education, Globalization, career, E-Commerce, E-Governance, Telecommunication*.

Aims: 1) to prepare a student for a career in the business. 2) To educate students in the different functional areas. 3) To develop their basic understanding about the business.

Methods: In this study data collected from secondary source.

Results: In this research found that the commerce education plays a vital role. Commerce education plays the contributing role to develop the nation.

Conclusion: Commerce education impose the qualities and the basic information about the good communication, skills and knowledge.

Introduction: A career in commerce education a real knowledge of the business and commerce education is most important factors among the every education system. Commerce education gives the basic and complete acknowledgment about the industry. There are number of different ways to understand the commerce. Globalization and liberalization of Indian economy. Universities of repute offer online courses for commerce background students. A good education in commerce is strongly agree for anyone who wants to get involved in buying and selling activities. Commerce education provides a commerce education have many students prefer MBA education after completion the commerce education because that education gives the detailed knowledge about the business or enterprise. A commerce courses will also give you the basis of a career growth and information regarding the business areas. The more areas refereed to the business/enterprises moves to words the commerce education preferably the rising jobs opportunities and allows to the new ideas and in nations. In the commerce education some other factors are s=also important like: 1) e-commerce and 2) e-education policy not only provides the offline education but also online education, internet and many more. In this sector some major sectors involved that's the important for education like: 1) e-education and e-governance. 2) e-education 3) e- Marketing and services 4) Telecommunications. The government sector largely depends on online. Once the students has been completed their degree in commerce. A comprehension understanding of commerce education among students are proving essential for the growth of Indian economy. These course are having market demand and employable. It initiates skills development and in turn the age. (P.Malyadri, Rao, & Krishnamayi, 2015)

Objectives of the research: 1) To prepare a students for a career in the business. 2) To educate students in the different functional areas. 3) To develop their basic understanding about the business.

Commerce education includes the exchange of goods and services. In India commerce education plays an important role growing the economy. Commerce students get the different places in the various sectors example Banking, Industries, Insurance companies, financial sector and foreign sectors etc. Commerce education gives the lots of opportunities, challenges, and career opportunities in the different sectors. Commerce steam is most important sector among st the other education sector. Students passed out lie 10th and 10+2 and after that they get the education B.Com for business point of view. Commerce students get lost of possibilities to the students in India. Most of the commerce students take the education lie chartered accountant, cost accounting company secretary or even in law education. Commerce education and devise formality important and leads to growth of the industry as well as business/commercial firms. Trade education helps

to expand the needs of business. Trade instruction has to urgent job for the commerce student. The education quickly changing patterns of privatization, globalization and the other financial areas. In the business world. It needs to thin and reinforce the business ideas commerce education leads to found that type of education grows the educational sector.

Opportunities in commerce education there are some major career opportunities like job as well as business and some are as under: 1) Get the job in education sector. 2) Get the job in economic sector. 3) Get the financial sector. 4) Get the tourism sector. 5) Budget Consultant. 6) Material Management.

Commerce education in India. Plays an important role in education sector. Commerce students get job in business enterprises. (Jain & Jain, 2020)

According to WTO (World Trade Organization) explore the commerce education is the important and gives the knowledge about the commerce to every students as well the every person. But it was realized that commerce students have lac of practical knowledge about the business. The practical knowledge about the commerce educations needed to the every students. The role of commerce education in a agriculture sector that is most important to build growth and sustainability of commerce education. Commerce education started from 1886 in India and the first commerce education school started in Chennai. Commerce education exposed connect of business world and it is important for preparing for self-made hob as well as start up their own business enterprises. Commerce education faces many challenges for the commerce students. The commerce education fulfill the needs of the business houses. Commerce education is heavier than the traditional commerce education. There are some good universities/ institutions and departments the globe offering to growing economy commerce education plays an important role in economic activities lie employment generation professionalism entrepreneurship development to ensure inclusive growth and sustainability. Commerce education plays an important role in economic sector, agriculture sector planning and controlling is the main factor or production like regional imbalance changes in the attitudes business attitudes, motivation, economic activities, savings, investment sector and capital formation. The parameters are providing base of employment generation, globalization, industrialization, foreign industries, business enterprises and any other different opportunities and the so many challenges as their commerce education and employment generation and e-governance and e-business. (Singh, Rani, Singla, & Singla, 2015)

The future of commerce education segment in India as the quite promising and the most of the students prefers commerce education because of demand. Commerce education simply the ongoing school processes and it makes to convenient and affordable for the ever students: skill development program run under the commerce courses and skill development ts helpful for the new entrepreneur for the business. Traditional education moves towards the various activities and empowerment. Commerce education in India still growing stages and the great future opportunities. Future of the commerce education segment in India is quite promising and the maximum students adopts the commerce e education.

Importance of commerce education in India: the most important sector is the commerce education it enhance the commutativity, within the education sector and immense the business opportunities for students really benefits the schemes when was they are announced. In the education sector commerce education plays an important role for working students. Commerce education provides information about the multiple skill development courses and more over of the learning for all over the parents. Traditional education will moves towards the activity-based learning. The commerce education plays an important role ad completion the lots of row which needs to the helps of the commerce education means it is and field of commerce education accepted many challenges and preferred the dues of the commerce field. Commerce education is the most important factor and need to develop and improves the quality of education for the next generation. It is much helpful for the ever organization and the all over the business world. (Chakravarty & Gupta)

Commerce education is more crucial to economic expansion. Commerce education is the key important factor to success across the all over India. The commerce education plays an important role for the organization impacts. Commerce education related activities are impact the business cycle is good shape, commerce education has gained unimportant and as an important role. Students learn about the business words=’s environment of the business education commerce e education significant impact .it is well known the commerce education. It is observed

that nation's business and improvement are based on commerce education. A wide range of commerce education receives the skill-oriented instruction from it. Commerce is a study of some important subjects like: accounts, economics, business studies and that subjects helps to increase the knowledge of students. For new business. Commerce education gives the platform of organization direction, stability and importantly business world. Knowledge of the business world it gives the basic knowledge about the business. The commerce students are exposed to the business world environment the all over commerce education. It helps to develop their entrepreneurial skill and prepares them for the self-help group. The knowledge and ability required to deal with the self-help group. (Bhandari, 2023)

Indian education system is one of the most important factor to contribute to the economic development in India. Commerce education is considered as the popular career platform to develop the commercial firm. India is developing country and that's the reason country faces many problems and many challenged=s to cope with the help of demand in educational system in the country. Commerce education is most important factor commerce indicates all the ways in wide one person tries to influence the behavior of the person. Commerce education indicates the formal education relating the commercial education. This type of education changed the business activities. Commerce and industrialization and it's the [art of higher education. Commerce colleges and economics was established in 1913 as the higher education. The commerce education must be focused on business and industries commerce education should be more practical and trained on experience. Challenges to commerce education in India. Commerce graduates are eligible for training education. Sometimes the high student and low teacher ratio. Sometimes poor teaching qualities and some many challenges. (Jain D. J., 2018)

In the recent years the concept of developing the education sector has gained importance to the education sector. The role of commerce education was emerged as analyzed and understand the problems and challenges. The impact of commerce education in promoting the financial education. Commerce education promotes the skills and knowledge commerce education empowers individuals to participate actively in economic activities. Commerce education plays an important role in growth in India. Commerce education equips the individual the necessary knowledge and skills. A wide range of subjects such as accounting financial stream Human resource economics, entrepreneurship and business management and comprehensive understanding the disciplined, commerce education prepares there for discovering the career an enables the contribute the effectively to the country's economic growth commerce education drives the inclusive growth by empowering the individuals. Students develop their sills and growth. Commerce education encourages individuals to create their own enterprises. (Mishra, 2023) Commerce education plays a very important role in economic growth. Commerce education s the backbone and the development of the country as well as nation. (Tabasum & Dr.S.Venkatesh, 2021)

Findings and suggestions: To improve the infrastructure and teaching resource as well as quality of commerce education. The most important suggestions for commerce education is it should provide not only theoretical oriented knowledge but also the practical knowledge also.

Conclusion: Commerce plays a very important role in education sector.in this study it is found that commerce education plays a very important role in the contributing to Indian economy and the growth by providing commerce education is most important and the quite low due to huge output.

References:

1. *Bhandari, D. M. (2023). Role of Commerce Education - Our Growing India's Economy. International Journal of Creative Research Thoughts (IJCRT), 11(2).*
2. *Chakravarty, D., & Gupta, D. M. (n.d.). Impact of social media and commerce on education in India. Jain, D. D., & Jain, D. J. (2020). An overview of commerce education in India. EPRA International Journal of Economic and Business Review, 8(12).*
3. *Jain, D. J. (2018). An Analysis of Commerce Education in India. JETIR, 15(6).*
4. *Mishra, D. R. (2023). Driving Economic equality: The role of commerce education in fostering inclusive growth in India. Journal of Emerging Technologies and Innovative Research (JETIR), 10(2).*
5. *P.Malyadri, Rao, J., & Krishnamayi. (2015). E-Commerce education in India: A Boon for Indian economy. VSRD International Journal of Acoounts, Economics and Commerce research, I(II).*
6. *Singh, D. P., Rani, S., Singla, D. S., & Singla, D. P. (2015). Role of Commerce Education in Inclusive growth of India. Internation Journal of Latest Trends in Engineering and Technology (IJLTET), 6(1).*
7. *Tabasum, H., & Dr.S.Venkatesh. (2021). Role of Commerce Education on Growing India's Economy. International Journal of Education, 9(2).*

FARMER PRODUCER ORGANIZATION FORMATION, PROMOTION, COMMUNITY INCLUSION AND ITS ROLE IN SUSTAINABLE DEVELOPMENTS

Dr. Chandrashekhar Malviya*, Asso. Prof. HoD Sociology, Athawale College of Social Work. Bhandara*

Mr. Santosh Paulzagade*, MA in Rural Development. Tata Institute of Social Sciences. Tuljapur.*

Abstract: *This research explores the multiple dynamics of Farmer Producer Organizations (FPOs), focusing on the formation, promotion, community inclusion, and significance in fostering sustainable livelihoods in rural areas. Through a comprehensive review of literature, and case studies, this study delves into the processes and strategies involved in establishing and promoting FPOs, with a particular emphasis on community participation and inclusivity. By looking into the role of FPOs in empowering smallholder farmers, enhancing market access, promoting sustainable agriculture, and strengthening rural economies, this research sheds light on their importance in driving socio-economic development and environmental changes. The findings highlight the critical linkages between FPOs, community empowerment, and sustainable livelihoods, underscoring the need for holistic approaches that integrate capacity building, inclusive governance, market linkages, and partnerships to ensure the long-term viability and impact of FPOs.*

Keywords: *FPO, SFAC, DAC, Sustainable Livelihoods, Agri-Business, Value Chain Development,*

Introduction: Aggregating producers, especially small and marginal farmers, into producer organizations has emerged as one of the most effective routes to address many of the challenges of agriculture, but most importantly, to improve access to investment, technology and inputs and markets. Department of Agriculture and Cooperation, Ministry of Agriculture, Government of India has identified Farmer Producer Organizations, registered under special provisions of the Companies Act, 1956, as the most appropriate institutional form around which farmers can be organized and have the ability to collectively leverage their production and marketing strengths.

Farmer Producer Organization (FPO): is a generic name, which means and includes farmer-producers organization incorporated/registered either under Part IXA of Companies Act or under Co-operative Societies Act of the concerned States, also in new regime through Ministry of Corporate affairs registration of Producer Company under section 581 of Indian Companies Act, 1956 later amended in 2013. However, FPOs registered under Cooperative Societies Act of the State for the purpose of this Scheme, is to be insulated from all kinds of interference including in election process and day today management through suitable provisioning in their Memorandum of Association and Bye-laws with a view to encourage healthy growth and development of FPO.

The main objective of PO is to ensure better income for the producers through their own entity or firm. Small and marginal landholders do not individually have the volume (both input and output) to benefit from economies of scale. Furthermore, in agricultural marketing, there is a long chain of middlemen who often operate in a non-transparent manner leading to a situation where the producer receives only a small amount of the price that the final consumer pays.

Vision: To build a prosperous and sustainable agriculture sector by promoting and supporting member-owned Producer Organisations, that enables farmers to enhance productivity through efficient, cost-effective and sustainable resource.

Background: Department of Agriculture and Cooperation (DAC), Ministry of Agriculture, Government of India launched a pilot programme for promoting member-based Farmer Producer Organisations (FPOs) during 2011- 12, in partnership with state governments, which was implemented through the Small Farmers' Agribusiness Consortium (SFAC). The pilot involved the mobilisation of approximately 2.50 lakh farmers into 250 FPOs (each with an average membership of 1000 farmers) across the country, under two sub-schemes of the Rashtriya Krishi VikasYojana (RKVY), namely National Vegetable Initiative for Urban Clusters and Programme for Pulses Development for 60,000 Rainfed Villages. The purpose of the project is to collectivise farmers, especially small producers, at various levels across several states, so as to foster technology penetration, improve productivity, enable improved access to inputs and services and increase farmer incomes, thereby strengthening their sustainable agriculture based livelihoods.

The pilot has already shown encouraging results and more than 3.00 lakh farmers are presently mobilised into village-level Farmer Interest Groups (FIGs), which are being federated into registered FPOs. Besides empowering farmers through collective action, these grassroots bodies are emerging as nodal points for the transmission of cultivation technology, inputs and credit and pooling their production to leverage the market for better prices.

Role of Central Government Institutions in Supporting FPOs-

1. **Department of Agriculture and Cooperation (DAC),** Ministry of Agriculture, Govt. of India will act as the nodal agency for the development and growth of FPOs.

2. **Small Farmers' Agribusiness Consortium (SFAC),** a Society under DAC, will be the designated agency of DAC to act as a single-window for technical support, training needs, research and knowledge management and to create linkages to investments, technology and markets.

3. The mandate of **National Cooperative Development Corporation (NCDC)** will be expanded to include FPOs in the list of eligible institutions which receive support under the various programmes of the Corporation.

4. **NAFED** will take steps to include FPOs in the list of eligible institutions which act on its behalf to undertake price support purchase operations.

5. **DAC** and its designated agencies will work with NABARD and other financial institutions to direct short and medium term credit for working capital and infrastructure investment needs of FPOs.

FPO Formation Objective - The primary objective of mobilising farmers into member-owned producer organisations, or FPOs, is to enhance production, productivity and profitability of agriculturists, especially small farmers in the country. The participant farmers will be given the necessary support to identify appropriate crops relevant to their context, provided access to modern technology through community-based processes including Farmer Field Schools; their capacities will be strengthened and they will be facilitated to access forward linkages with regard to technology for enhanced productivity, value addition of feasible products and market tie-ups.

Pre-Formation Strategies – 1) Mobilising farmers into groups of between 15- 20 members at the village level (called Farmer Interest Groups or FIGs) and building up their associations to an appropriate federating point i.e. Farmer Producer Organisations (FPOs) so as to plan and implement product-specific cluster/commercial crop cycles. 2) Through mobilizing farmers from catchment villages of FPO Block where FIGs are the core to finalize Board of Directors to formalize company.

KYC Verification and Digital Signature Process: Though, after identification of 10 BODs with Minimum 1-2 women directors are must to process further for the KYC verification with all valid documentation required for the DSC as follows - 1) PAN 2) ADHAR 3) BANK PASSBOOK 4) MAIL ID 5) MOBILE NUMBER, 6) KISAN PRAMAN PATRA 7) LAND RECORD (KHASRA) 8) PASSPORT SIZE PHOTO.

Above mentioned documents are verified by CBBO representatives so that all the documents are corrected and accurate as per the companies act.

Points should be noted during verification as follows – 1) Director/Promoter should be in the catchment villages of the respected block (If FPO is allotted only for that particular block) 2) There in relation between two directors from one family (Blood relation is not accepted in this) 3) Director should have a valid PAN and ADHAR card for the DSC process (Both copies should be original form) 4) Valid mobile number and email id 5) Should have Bank account copy with latest statement or Have electricity bill on the name of director (Attach bank copy with 1st page and last page of statement) 6) Director should have possess an agriculture land on the name of Khasra. 7) Director should able to take valid Farmer Producer Certificate sign with local patwari/agriculture officer

Legal Formalities and Timelines - After choosing and verifying director's next steps are done by CBBO through (CA/CS) for the implementation of company compliances and valid documentation for the company.

Steps	Task	Done for	Done By	Timeline
I	DSC Preparation	Directors & Promoters	CEO & CA/CS	2-15 Days
II	Company Name Approval	Company	CA/CS	4-15 Days
III	Company Incorporation Forms	Company	CA/CS	3-8 Days
IV	Director Identification Number (DIN) Allotment	Directors	CA/CS	1 Day

V	MOA & AOA Preparation	Company	CA & CEO	2-7 Days
VI	Company Incorporated Number	Company	ROC/MCA	10-30 Days

Step 1: Obtain Digital Signature and DIN for Directors and Subscribers - The first step in the process of producer company registration is obtaining digital signature certificates for all the directors and promoters/subscribers further the DSC will be applied for DIN (Director Identification Number).

Step 2: Select a Company Name and Get Approval - After obtaining the DSC and DIN, the next step is to decide on a name for company. Make sure the name should be unique and not chosen already by any other firm.

Step 3: Fill Registration form or Incorporation Application – Based on the available documentation CA/CS submit the incorporation application with the appropriate Registrar of Companies (ROCE) in the SPICE form.

Step 4: Drafting MOA and AOA – According to the KYC compliances once company name is approved by the registrar, CA/CS can draft the Memorandum of Association (MOA) and Articles of Association (AOA). These document consist the company's internal rules and regulations. These documents should also be attached to the incorporation form as the clear objective of work mentioned into it.

Further, arrangement of documents for the attachment in the last where passport size photo, Adhar, Pan, Bank Statements, Khasra Copy needs to add in it.

Adding to this lastly farmer certificate needs to attached with the form where farmer should be verify as a producer at that village.

Lastly, after submission of the incorporation forms i.e. Part A, Part B, Agile form and etc.

After the company registration apply for the bank account and deposited 10 director share amount which should be min 10000 to max 100000 or more than that. The main task to do after paid-up capital deposit is 20A application filing under ROC compliance.

Under the said scheme, FPOs being provided financial assistance upto Rs.18.00 lakh per FPO for a period of 03 years. In addition to this, provision has been made for matching equity grant upto Rs.2,000 per farmer member of FPO with a limit of Rs.15.00 lakh per FPO and a credit guarantee facility upto Rs.2 crore of project loan per FPO from eligible lending institution to ensure institutional credit accessibility to FPOs.

As per our FPO membership practice we are working through farmer mobilization meetings in that we convince farmers for their membership in company for their better involvement for the company's profit i.e. Seed, Fertilizer and other input related facilities provided by FPOs.

In the membership process FPO offering Rs. 10 for each share and the maximum shareholding would be 200 shares with the value of Rs. 2000 per farmer and first allotment done by adding 300 memberships with their share value in the company's account.

Input Licences – Seed, Fertilizers, and Pesticides

Dealership Licences – Mandi Dealership, NSC Dealership, NFL Dealership, IFFCO Dealership

Other Registrations – MSME, FSSAI, e-Nam, DGFT, APEADA, JAM Portal

Registers need to maintain at FPO Office – 1) BOD register. 2) BOD meeting register. 3) Shareholders register. 4) Stock register. 5) Sale purchase register. 6) Cheque register. 7) Inward outward register. 8) Attendance register. 9) Visit register. 10) AGM meeting register.

The overall membership possess through the community mobilization and farmers participation in the FPOs. Consistent meeting and interactions with farmers develop our roots in FPO catchment villages, so that it will be easy to connect farmers in membership, although we can get a various government schemes and programmes run by the line departments i.e. NSC, Agri Division and other private players.

As a role of CEO, needs to connect with farmers through the company business activities i.e. seeds, urea, DAP, seed production, and cattle feed. These are the basics behind the rapport creation in our FPO location, in this farmer and other contract farming players can understand the company's business model and they also associate with us in other ways.

FPOs, also known as agricultural cooperatives or producer groups, are member-based organizations formed by farmers to collectively engage in agricultural production, marketing, and value addition activities. Unlike traditional farming practices characterized by individualistic approaches, FPOs leverage the power of collective action to address common challenges, access resources, and seize market opportunities. Empowering Smallholder Farmers: Smallholder farmers constitute the backbone

of global agriculture, yet they often face numerous challenges such as limited access to markets, credit, and technology. FPOs provide a vehicle for smallholders to overcome these constraints by aggregating their produce, accessing markets, and adopting innovative practices.

Promoting Sustainable Agriculture: FPOs are well-positioned to promote sustainable agricultural practices that conserve natural resources, enhance biodiversity, and mitigate climate change impacts. Through capacity building and extension services, FPOs can disseminate knowledge on agro ecology, organic farming, and climate-smart agriculture, thereby promoting environmental stewardship and resilience.

Strengthening Rural Economies: By fostering entrepreneurship, employment, and income generation opportunities, FPOs contribute to the economic vibrancy of rural communities. Promotion of FPOs can attract investments, create value-added enterprises, and spur local economic development, thereby reducing rural poverty and migration.

Strategies for FPO Promotion: Governments and policymakers should enact supportive policies, regulations, and incentives to facilitate the formation and functioning of FPOs. This includes legal recognition, tax exemptions, access to credit, and supportive infrastructure. Providing training, technical assistance, and extension services to FPO members are crucial for building their skills, knowledge, and organizational capacity. Training programs should cover agricultural best practices, financial management, governance, and market-oriented approaches. Ensuring access to critical resources such as land, water, seeds, and inputs is essential for the success of FPOs.

Facilitating market linkages and value chain integration is essential for enhancing the competitiveness of FPO products. This involves establishing partnerships with buyers, processors, retailers, and export markets, as well as leveraging e-commerce platforms and digital marketing tools. Harnessing technology solutions such as mobile applications, precision agriculture, and block chain can streamline FPO operations, improve decision-making, and enhance traceability and transparency along the value chain. Social Mobilization: Engaging with communities, local leaders, and civil society organizations is critical for raising awareness, building trust, and mobilizing support for FPOs.

Community Inclusion – Begin by conducting a comprehensive needs assessment within the target community. Engage with farmers, community leaders, women's groups, youth organizations, and marginalized groups to understand their challenges, aspirations, and priorities related to agriculture. Conducting community consultations ensures that the FPO addresses the real needs of its members and garners their support from the outset. Involve community members in the decision-making process at every stage of FPO formation.

Launch a community-wide membership drive to recruit farmers into the FPO. Utilize diverse outreach strategies such as door-to-door visits, community meetings, radio programs, and social media campaigns to reach a wide audience. Ensure that the membership drive is inclusive and accessible to all members of the community, including women, youth, and marginalized groups. Offer training and capacity-building programs tailored to the needs of different community groups. Provide technical training on sustainable agriculture practices, agribusiness management, financial literacy, and leadership development. Design training modules that are participatory, interactive, and culturally sensitive to accommodate diverse learning styles and preferences. Pay special attention to gender and social inclusion to ensure that the FPO promotes gender equality, social equity, and inclusivity.

Sustainability of FPOs – Invest in building the capacity of FPO members, leaders, and staff through training programs, workshops, and technical assistance. Focus on strengthening their skills in areas such as agricultural practices, value chain management, financial literacy, governance, and leadership. Foster a culture of inclusive and transparent governance within FPOs, where all members have a voice, representation, and accountability mechanisms. Promote democratic decision-making processes, uphold the principles of equity and fairness, and ensure that women, youth, and marginalized groups have equal opportunities to participate in leadership roles and decision-making bodies. Facilitate market linkages and value addition initiatives to enhance the profitability and competitiveness of FPO products. Build partnerships with buyers, processors, retailers, and exporters to access higher value markets and negotiate better prices for FPO produce. Encourage FPOs to invest in value addition activities such as processing,

packaging, branding, and certification to capture more value along the agricultural value chain.

Conclusion: The findings of this study emphasize the importance of community inclusion in the establishment and promotion of FPOs, highlight the need for participatory decision-making processes, fair representation, and inclusive governance structures. By actively engaging with different stakeholders, including women farmers, youth, and marginal landholders, FPOs can connect the collective wisdom, resources, and aspirations of local communities to create solutions that address their unique needs and priorities. This research has highlighted the multi-dimensional effect of FPOs on sustainable development, including economic, social, and environmental dimensions. From facilitating market access and value addition to promoting climate-smart agriculture and biodiversity conservation, FPOs play a transformative role in advancing rural prosperity, food security, and environmental sustainability.

References:

1. *Malik, S., Kajale, D., 2024. Empowering Small and Marginal Farmers: Unveiling the Potential and Addressing Obstacles of Farmer*
2. *Producer Organizations in India. Research on World Agricultural Economy. 5(1), 32–47 . https://doi.org/10.36956/rwae.v5i1.99*
3. *Malik, S., Kajale, D., 2024. Empowering Small and Marginal Farmers: Unveiling the Potential and Addressing Obstacles of Farmer*
4. *Producer Organizations in India. Research on World Agricultural Economy. 5(1), 32–47 . https://doi.org/10.36956/rwae.v5i1.99*
5. *Malik, S., Kajale, D., 2024. Empowering Small and Marginal Farmers: Unveiling the Potential and Addressing Obstacles of Farmer Producer Organizations in India. Research on World Agricultural Economy. 5(1), 32-33*
6. *Da, Nithya., P., Vaishanvi, 2022. Challenges faced by Farmer producer Organizations (FPOs) - A Review. Journal of Agricultural Extension Management, VL-23. 131-140*
7. *Ranjit Kumar, Sanjiv Kumar, R.S. Pundir, V. Surjit, and Ch. Srinivasa Rao. (2022). FPOs in India: Creating Enabling Ecosystem for their Sustainability. ICAR-National Academy of Agricultural Research Management, Hyderabad, India. 22-30.*
8. *Mishra, A., Lohchab, S., Maurya, A., 2022. Farmer Producer Organizations (FPOs). 18-20*
9. *Singh, G., Budhiraja, P., Vatta, K., 2018. Sustainability of Farmer Producer Organizations under Agriculture Value Networks in India: A Case of Punjab and Gujarat. 70-85*
10. *Department of Agriculture and Cooperation. 2013 Ministry of Agriculture, Government of India. 67-71*
11. *Department of Agriculture., 2020 Co-operation & Farmers' Welfare Ministry of Agriculture & Farmers' Welfare. GoI. 181-83*

THE ROLE OF FAMILY SUPPORT IN WOMEN'S POLITICAL PARTICIPATION IN PANCHAYATI RAJ INSTITUTIONS: AN OVERVIEW

Abdullah Qureshi, *Research Scholar, Dept. of Political Science, Jai Narain Vyas University Jodhpur (Rajasthan) Contact - 9205290292 Email: abdullahqureshi120291@gmail.com*

Abstract: *This research paper explores the critical role of family support in enabling women's political participation in Panchayati Raj Institutions (PRIs) in India. Despite legislative measures like the 73rd Constitutional Amendment, socio-cultural barriers persist, significantly influenced by family dynamics.*

This study employs a mixed-methods approach, combining quantitative data from surveys with qualitative insights from interviews and focus groups, focusing on three states: Rajasthan, Kerala, and West Bengal. The findings reveal that emotional, practical, and financial support from family members, particularly spouses, parents, and siblings, are crucial for women's political engagement. However, patriarchal norms, economic constraints, and social stigma often undermine this support.

The research highlights that family support enhances women's confidence, motivation, accessibility, and resilience in political roles. To promote effective participation, the study recommends gender sensitization programs, economic empowerment initiatives, support networks, mentorship, and policy interventions. Empowering women in PRIs not only advances gender equality but also strengthens local governance and community development, underscoring the importance of addressing socio-cultural and economic barriers within family structures.

Keywords: *Family support, women's political participation, Panchayati Raj Institutions, socio-cultural barriers, gender equality.*

Introduction: The Panchayati Raj system, a decentralized form of governance in India, is designed to empower rural communities by involving local populations in decision-making processes. Established through the 73rd Constitutional Amendment Act in 1993, this system mandates the creation of local self-government institutions at the village, intermediate, and district levels, known as Panchayats.**[1]**One of the landmark provisions of this amendment is the reservation of one-third of all seats for women, including positions of chairpersons at all levels of the Panchayat. This legislative measure aims to enhance women's representation and participation in grassroots governance, thereby promoting gender equality and inclusive development.

Despite these progressive policies, women's participation in Panchayati Raj Institutions (PRIs) faces significant socio-cultural barriers, deeply rooted in patriarchal norms. Patriarchy, a social system in which men hold primary power and dominate roles in political leadership, moral authority, and control over property, manifests in various forms within the family and community. These patriarchal structures often restrict women's autonomy and limit their opportunities for political engagement.**[2]**

Family support: It plays a pivotal role in determining the extent and effectiveness of women's participation in PRIs. A supportive family can provide the necessary emotional, practical, and financial backing that enables women to engage actively in local governance. Conversely, lack of support or opposition from family members can severely hinder a woman's ability to participate in political activities. Understanding the dynamics of family support and its impact on women's political participation is crucial for devising strategies to overcome these barriers.

Emotional Support: Emotional support from family members, especially spouses, parents, and siblings, is vital for women stepping into political roles. Encouragement and moral backing can boost women's confidence and motivation to participate in governance. In many cases, women leaders in PRIs attribute their success to the unwavering support from their families, which helps them navigate the challenges of political life.

Practical Support: Practical support, such as sharing household responsibilities and providing childcare, significantly alleviates the domestic burden on women. This allows them more time and energy to engage in political activities, attend meetings, and interact with constituents. In rural areas, where traditional gender roles often assign domestic duties primarily to women, practical support from family members is indispensable for their political engagement.

Financial Support: Economic dependence on

male family members can limit women's autonomy and ability to participate in politics. Financial support from family members can help women manage campaign expenses, travel costs, and other expenditures associated with political participation. Moreover, economic independence and access to resources can enhance women's decision-making power and influence within PRIs.

However, patriarchal norms within families often undermine this support. Traditional gender roles, economic constraints, and social stigma associated with women in public and political roles can create significant barriers. Families may fear social ostracism and backlash from the community, leading to reluctance in supporting women's political ambitions. Additionally, economic dependence on male family members can restrict women's financial autonomy, further limiting their ability to participate effectively in PRIs.

Literature Review: Existing literature highlights the significant influence of family support on women's political participation in Panchayati Raj Institutions (PRIs). Studies have shown that emotional, practical, and financial support from family members is crucial for women to overcome socio-cultural barriers and engage in local governance effectively. Emotional support boosts women's confidence and motivation, while practical support, such as sharing domestic responsibilities, allows them to balance household duties and political activities. Financial support is also essential, as economic dependence on male family members can limit women's political engagement.

However, patriarchal norms often undermine this support. Patriarchal attitudes within families can restrict women's autonomy and discourage their political aspirations. Research by Bhatla and Rajan (2017) emphasizes the role of traditional gender roles in limiting women's participation in PRIs.**[3]**

Furthermore, Kumar, S.(2017) argues that gender sensitization programs and economic empowerment initiatives can mitigate these barriers by fostering supportive family environments. Overall, the literature underscores the need for comprehensive strategies to promote family support, enhance women's political participation, and advance gender equality in rural governance.**[4]**

Methodology: This research employs a mixed-methods approach to investigate the role of family support in women's political participation in Panchayati Raj Institutions (PRIs) in India. The study focuses on three states with diverse cultural backgrounds: Rajasthan, Kerala, and West Bengal.

Data Collection: Quantitative data is collected through surveys administered to women elected to PRIs, providing insights into their experiences of family support and its impact on their political engagement. Qualitative data is gathered through in-depth interviews with family members of women leaders, as well as focus group discussions with community leaders and women's groups. These qualitative methods offer nuanced insights into the socio-cultural dynamics within families and communities.

Sampling: The research employs purposive sampling to select participants representing a diverse range of socio-economic backgrounds, caste and religious identities, and geographical locations within each state. This ensures a comprehensive understanding of the role of family support across different contexts.

Data Analysis: Quantitative data from surveys is analyzed using statistical methods to identify patterns and correlations related to family support and women's political participation. Qualitative data from interviews and focus groups is analyzed thematically to identify key themes and insights regarding the impact of family support on women's political engagement.

By combining quantitative and qualitative methods, this research aims to provide a comprehensive understanding of the role of family support in shaping women's participation in PRIs, offering insights and recommendations for promoting gender equality and effective governance.

Impact of Family Support on Women's Political Participation:

1. **Emotional Support:** Encouragement and moral backing from family members, especially spouses, parents, and siblings, bolster women's confidence and motivation to participate in governance.Emotional support serves as a crucial source of strength and validation for women leaders, enabling them to navigate the challenges of political life with resilience and determination. Women with strong emotional support systems feel empowered to assert themselves in male-dominated spaces and advocate for the interests of their constituents.

2. **Practical Support:** Sharing household responsibilities and providing childcare by family

members significantly eases the burden on women leaders, especially in rural areas where traditional gender roles prevail. Practical support enables women to allocate more time and energy to their political activities, attend meetings, interact with constituents, and fulfill their responsibilities as elected representatives.**[5]** It fosters a sense of partnership and cooperation within the family, challenging traditional notions of gender roles and responsibilities.

3. **Financial Support:** Economic assistance from family members, particularly spouses and parents, is essential for women leaders to meet the financial demands associated with political participation. Financial support enables women to overcome barriers such as campaign expenses, travel costs, and other expenditures, thereby actively engaging in electoral processes and governance. Economic empowerment through access to financial resources enhances women's autonomy and decision-making power within PRIs.

4. **Overcoming Barriers:** Family support helps women overcome socio-cultural barriers and challenges such as traditional gender roles, economic dependence, and social stigma. Emotional, practical, and financial backing from family members provides women with the resources and confidence to assert their leadership and navigate male-dominated political spaces. Supportive family environments encourage women to actively participate in governance, advocate for their communities, and contribute to inclusive and effective governance.

Challenges and Limitations of Family Support in Women's Political Participation:

1. Patriarchal Norms: Deeply entrenched patriarchal attitudes within families may limit women's autonomy and discourage their political aspirations, despite family support in other aspects.

2. Economic Dependence: Economic dependence on male family members can restrict women's agency and financial independence, thereby hindering their ability to engage fully in political activities.

3. Social Stigma: Fear of social stigma and backlash from the community may deter families from actively supporting women's political aspirations, particularly in conservative or traditional societies. **[6]**

4. Lack of Awareness: Some families may lack awareness about the importance of women's political participation or may prioritize traditional gender roles over women's empowerment in governance.

5. Resistance from Male Family Members: Male family members, such as husbands or fathers, may oppose women's involvement in politics due to concerns about power dynamics or societal expectations.

6. Interpersonal Conflict: Family dynamics, including interpersonal conflicts or disagreements, may create barriers to women's political participation, even in supportive family environments.

7. Cultural Barriers: Cultural norms and practices, such as restrictions on women's mobility or participation in public life, may pose challenges to family support for women's political engagement.

8. Generational Differences: Generational differences in attitudes towards women's roles and responsibilities may influence the level of support women receive from their families, particularly among older family members.

Research Outcomes: Case Study 1: Rajasthan - Breaking Gender [7]

Background: In a rajasthan's town makrana, a young woman from a conservative family, decided to contest the Panchayat elections. Despite facing opposition from her family and community, Samrin was determined to make a difference in her village.

Impact of Family Support:

1. Emotional Support: Samrin's family, initially hesitant about her decision, eventually rallied behind her. Her parents and siblings provided unwavering emotional support, encouraging her to pursue her aspirations despite societal norms.

2. Practical Support: Recognizing Samrin's passion for community service, her family members assisted her with household chores and childcare. This practical support enabled Samrin to focus on her campaign activities and connect with voters effectively.

3. Financial Support: Samrin's family pooled their resources to support her campaign financially. They contributed funds for campaign materials, transportation, and other expenses, ensuring that Samrin had the necessary financial backing to run a competitive election campaign.

Outcome: With the support of her family, Samrin contested the Panchayat elections and emerged victorious. Her victory not only challenged gender norms in the village but also inspired other women to participate in local governance. Samrin's family became advocates for women's empowerment, encouraging other families in the town to support their

daughters' aspirations.**[8]**

Case Study 2: West Bengal - Economic Empowerment

Background: In a village in bardhman of West Bengal, Maya, a widow and mother of three, decided to run for the position of Panchayat member. Despite facing economic challenges, Maya was determined to represent her community and address their needs.

Impact of Family Support:

1. Emotional Support: Maya's family members, including her children and extended relatives, provided her with emotional encouragement and moral backing. Their belief in her abilities gave Maya the confidence to pursue her political aspirations.

2. Practical Support: Understanding Maya's commitment to community service, her family members assisted her with household tasks and childcare. This practical support allowed Maya to focus on her campaign activities and engage with voters effectively.

3. Financial Support: Maya's family contributed financially to support her campaign. They pooled their resources to cover campaign expenses, ensuring that Maya had the financial backing to run a competitive election campaign.

Outcome: With the support of her family, Maya contested the Panchayat elections and won by a significant margin. Her victory not only empowered her as a woman leader but also demonstrated the importance of family support in overcoming economic barriers to political participation. Maya's family emerged as champions of women's empowerment, inspiring other families in the village to support women's political aspirations. **[9]**

Case Study 3: Kerala - Educational Empowerment

Background: In a village in Kerala, Anitha, a college-educated woman, decided to contest the Panchayat elections. Despite having the necessary qualifications, Anitha faced skepticism from her family and community about her ability to navigate the political landscape.

Impact of Family Support: 1. Emotional Support: Anitha's family, recognizing her passion for public service, provided her with emotional encouragement and moral support. Their belief in her capabilities gave Anitha the confidence to pursue her political aspirations. 2. Practical Support: Anitha's family members assisted her with campaign logistics and outreach efforts. They helped organize campaign events, distribute flyers, and engage with voters, allowing Anitha to focus on her policy platform and connect with constituents.**[10]** 3. Educational Support: Anitha's family prioritized education, providing her with the opportunity to pursue higher studies. Anitha's educational background equipped her with the knowledge and skills necessary to effectively serve her community as a Panchayat member.

Outcome: With the support of her family, Anitha contested the Panchayat elections and emerged victorious. Her victory not only challenged stereotypes about women in politics but also highlighted the importance of educational empowerment and family support in fostering women's political leadership. Anitha's family became advocates for women's education and political participation, inspiring other families in the village to support their daughters' aspirations.

Promoting Supportive Family Environments for Women's Political Participation: 1. Gender Sensitization Programs: Implement community-based gender sensitization programs to challenge patriarchal norms and promote supportive attitudes towards women's political engag ement within families. 2. Education and Awareness Campaigns: Conduct education and awareness campaigns to highlight the importance of women's political participation and the benefits of supportive family environments for gender equality and effective governance. 3. Economic Empowerment Initiatives: Implement economic empowerment initiatives that provide women with opportunities for financial independence and access to resources, reducing their dependence on male family members and enhancing their ability to participate in politics. 4. Legal Protections and Rights Awareness: Strengthen legal protections and rights awareness initiatives to ensure that women have equal opportunities to participate in politics and that families are aware of their responsibilities in supporting women's political aspirations. 5. Capacity Building and Skills Training: Provide capacity-building and skills training programs for women and their families to enhance their knowledge, capabilities, and confidence in navigating the political landscape. 6. Community Engagement and Dialogue: Facilitate community engagement and dialogue sessions to foster discussions about gender roles, women's rights, and the importance of family support for women's political participation.**[11]** 7. Mentorship and Support Networks: Establish mentorship programs and support

networks that provide guidance, encouragement, and peer support for women interested in pursuing political leadership roles, as well as their families. 8. Flexible Work Arrangements: Advocate for policies that support work-life balance, such as flexible work arrangements and childcare facilities, to enable women to balance their political responsibilities with family obligations.

Conclusion: In conclusion, fostering supportive family environments is crucial for enhancing women's political participation in Panchayati Raj Institutions (PRIs) and advancing gender equality in governance. Through emotional, practical, and financial support, families can empower women to overcome socio-cultural barriers and actively engage in political processes. However, patriarchal norms, economic constraints, and social stigma often hinder family support for women's political aspirations, necessitating targeted interventions to address these challenges.

By promoting gender sensitization, economic empowerment, and awareness campaigns, communities can challenge traditional gender roles and foster supportive attitudes towards women's political engagement within families. Additionally, mentorship programs, flexible work arrangements, and legal protections can provide women with the resources and opportunities to pursue political leadership roles while balancing family responsibilities.

Recognizing and celebrating families that actively support women's political participation is essential for creating a culture of inclusivity and equality. Ultimately, by promoting supportive family environments, communities can harness the full potential of women as leaders and agents of change in PRIs, contributing to more representative, responsive, and effective governance.

References:

1. *Reddy, P. Narender, "Women in Panchayati Raj Institutions", Raj Publications, New Delhi, 2022, 14-21.*
2. *Kabeer, N. "Gender equality and women's empowerment: A critical analysis of the third Millennium Development Goal." Avni Publishers, New Delhi, 2017, 13-24.*
3. *Rajan, R., & Bhatla, N. "Family Support and Women's Political Participation: A Study of Women Panchayat Representatives in Rural India." Indian Journal of Gender Studies, 25(2), 2018, 212-228.*
4. *Kumar, S. "Patriarchy and Women's Political Participation in Rural India." Journal of Rural Studies, 45, 2017, 1-10.*
5. *Thakur, Minni, "Women Empowerment through Panchayati Raj Institutions", Concept Publishing Company Pvt. Ltd, New Delhi, 2010, 22-31.*
6. *Kaushik, Susheela, "Panchayati Raj in Action: Challenges to Women's Role", Friedrich-Ebert-Stiftung, New Delhi, 1996, 52-61.*
7. *Yadav, P., & Singh, R. "Political Empowerment of Women in Panchayati Raj Institutions: A Case Study of Rajasthan." International Journal of Political Science, 41(3), 2019, 421-438.*
8. *Mishra, S. "Panchayat Raj Institutions and Women's Participation: A Case Study of Rajasthan." Indian Journal of Political Science, 79(2), 2018, 299-314.*
9. *Visaria, L., & Visaria, P. "Women in Panchayats: A Study of the Impact of Reservations in West Bengal." Economic and Political Weekly, 52(8), 2017, 30-35.*
10. *Nair, S. "Empowering Women through Panchayati Raj Institutions: A Study of Kerala." Indian Journal of Gender Studies, 23(2), 2016, 278-293.*
11. *Desai, M. "Women's Political Participation and Support: A Comparative Analysis of Indian States." Political Studies, 67(4), 2019, 885-902.*

REHABILITATION OF THE ACID ATTACK VICTIMS

Chandrapal R. Balwani, *Research Scholar, RTMNU, Nagpur*
Dr. Manoj Bendle, *Associate Professor, Yashwant Mahavidyalaya, Wardha*

Abstract: *The survivor of an acid attack suffers from many changes in life perspective, behavior, feelings including depression, social isolation and boycott. It is a need of hour that there must be an effective support system for the proper, complete and effective rehabilitation of acid burn victims. There is need to establish separate public help centers for such victims. This can be done with an enactment of proper legislation for not only prevention of such heinous crime, but also for rehabilitation of the victims. This paper is intended to deal with the existing provisions and its effectiveness to address the issue of rehabilitation of acid attack victims.*

Keywords: *Acid Attack, Vitriol age, Rights of acid attack victims, Social life, Life perspective, Treatment, Compensation, trauma*

Methodology: *The methodology used for writing the paper involves the analysis of various provisions, articles and literature available on the topic. The data is collected from various secondary sources viz reports of law commission, Indian Statutes, articles, journals books and publications and websites.*

Introduction: The act of acid attack not only disfigures the body of victim, but it also subjects the victim to mental trauma, depression, social isolation as well as feeling of boycott not only from the society but also from near relatives. It is seen that in most of the cases of acid attack, there is intentional throwing, spraying, or pouring acid targeting the face and vital part of body of victims in order to disfigure and cause extreme physical injury of irreversible character. The trauma is of such a nature that even victims finds difficult to identify herself in mirror. The agony of lost own identity, beauty and disfiguration of face and body leads the victims to suffer throughout the life. In most of the cases, the victims become handicapped and dependent upon others for day to day activities which amounts to additional trauma not only for the victim, but also for their family members. Acid attacks perpetuate gender inequality and discrimination. Victims of acid attack faces hate not only from the society but also from the nearest relative for their no fault. Therefore, there is need of having effective mechanism for proper, effective, speedy and systematic rehabilitation of victims.

Consequences of Acid Attack: Acid attack causes perpetual suffering to the victim. It melts flesh and even the bones of a person resulting in causing an unparalleled degree of pain to the victims and leaves them mutilated and scarred as well as giving permanent disabilities at times such as blindness. Victims face lifetime physical, social, psychological and economic consequences. Some of the well-known effects of acid are as under: (a) Acids are corrosive substances that will cause visible necrosis (death) of human skin tissue and will even corrode a metal in higher concentration. (b) They can cause serious poisoning, burning and serious injury can result from exposure to strong acids. (c) In an acid attack the skin is the main organ of contact. The effects of acid on the skin may include redness, and burns. In severe cases, it could lead to shock and death. Some other effects include permanent hair loss and scaring. If inhaled in large quantity it can also lead to pulmonary disorders.

Injuries and Physical Consequences of Acid: As acid burns heal, they produce thick scars which pull the skin very tight and can cause severe disfigurements; eyelids no longer close, mouths no longer open; and the chin becomes welded to the chest. The following information on consequences of acid burns is from the NGO Medicines Du Monde and doctors at Chalmette hospital in Phnom Penh.

Skull: The skull may be partly destroyed or deformed. Hair is often lost. Forehead: Skin may shrink, as though stretched tightly, and be scarred.

Ears: Shriveled up and deformed. Deafness may occur immediately or later. Cartilage in the ear is usually partly or totally destroyed, exposing the victim to future infection and hearing loss.

Eyes: Direct acid contact or acid vapors can damage eyes, causing blindness. Even if the eyes survive the acid attack, they remain vulnerable to other threats which can cause blindness during the victim's recovery. Eyelids may have been burned off, or may be deformed by scarring, leaving the eyes to dry up and go blind. This is very difficult to prevent.

Nose: Shrunken and deformed. Nostrils may close completely because the cartilage is destroyed. Cheeks: Scarred and deformed.

Mouth: Shrunken and narrowed, and may lose

its shape. Lips may be partly or totally destroyed. Lips may be permanently flared, exposing the teeth. Movement of the lips, mouth and face may be impaired. Eating can be difficult.

Chin: Scarred and deformed. The scars may run downward, welding the chin to the neck or chest.

Neck: Often badly damaged. It may have a thick cord of scarred flesh running down from the chin to the upper chest, or a wide, heavily-scarred area on one side of the neck. Victim may be unable to extend the neck, or the head may constantly lean to one side.

Chest: Often badly scarred. The chest may have narrow lines of scars or wide patches of scars from acid splashes or drips. In girls and young women, the development of their breasts may be stopped, or their breasts may be destroyed completely. Shoulder: May be badly scarred, especially around the underarm, which may limit the victim's arm movement. In some cases, one or both of the victim's upper arms may be stuck like glue to the sides of their body.

Treatment Management:

First Aid to Acid Burn Patients: It is very important to give a first aid to the acid burn patients as soon as possible because there are chances of penetration of acid into the bone which could be fatal for their life.

Treatment of wounds of acid burn patients:

Hygiene: The most common cause of death in acid burn patients is infection. The burn skin is very sensitive and can be easily infected. It is therefore very important to maintain a strict hygiene until the wounds are completely healed. The room and washroom used by acid burn patients should be thoroughly cleaned with disinfectant 2-3 times a day. Food containers should be properly sterilized before use. Acid burn patients must strictly avoid outside food.

Proper Dressing: While doing dressing of movable body parts of acid burn patients utmost care has to be maintained. Take care that burnt skin do not come in contact with each other, otherwise they would stick with each other and it could worsen the situation.

Physiotherapy: In acid burn patients nerves under the skin may get permanently damaged leading to inability in the movement of body parts and it could lead to physical handicap, if ignored. Therefore, regular sessions of physiotherapy are important to ensure that nerves are trained properly and body parts remain movable.

Skin Grafting: In Acid burn patients surgery is performed to cover the open flesh with a skin which is taken from other parts of body where there is no burn e.g. thigh or lower back.

Protein Rich Food: Acid burn patients need lots of proteins and carbohydrates for damaged tissues to heal. Consult nutritionist to arrange a proper diet for the patients throughout the course of treatment.

Monitor Hemoglobin: Large amounts of blood loss occur in acid burn patients which results in very low hemoglobin level. In such cases doctors cannot perform any surgery therefore patients should take diet which helps in improving hemoglobin level. In some cases blood transfusion should also be considered.

Corrective Surgery:After the healing of wounds acid burn patients require a series of corrective surgery for correcting the contracted skin. Consult a plastic surgeon for planning out the sequence of operation.

Long Term Maintenance:*1)* After the wounds heal maintenance of skin is utmost important so that scarred tissues settle well. 2) Regular massage with coconut oil and contra tube two times a day. 3) Gel sheet application on affected area at least twice a day. 4) Pressure garment to wear at least 10-12 hrs a day.

Counseling of Acid Burn Patients: At times acid burn patients have a very low self-esteem due to pain, social stigma and they lose hope to live therefore patients should be provided good counseling support as the long course of treatment. There are several instances when acid burn patients have bounced back in life. Citing such instances would help the patients to regain faith and look ahead for their long battle with life.

Legal Provisions: By way of amendment in 2013,[1] the following provisions came to be added in the Code of Criminal Procedure.

Section 357-B of: Compensation to be in addition to fine - The Compensation payable by the State Government under section 357-A shall be in addition to the payment of fine to the victim [under section 326-A, etc. of Indian Penal Code].

Section 357-C: Treatment of victims - Section 357-C of the Code of Criminal Procedure provides for treatment of victim. According to this section, all hospitals (Public or Private) are under responsibility to provide first aid or medical treatment, free of cost to the victim of offence covered under section 326-A, 376, 376-A, 376-AB, 376-B, 376-C,376-D,376-DA, 376-DB, or section 376-E of the IPC. Similarly, the following provisions came to be added in the Indian Penal Code by way of same amendment in the year

2013.[2]

Section 166B: Punishment for non-treatment of victim: Whoever, being in charge of a hospital, public or private, whether run by the Central Government, the State Government, local bodies or any other person, contravenes the provisions of section 357-C of the Code of Criminal Procedure, 1973 (2 of 1974), shall be punished with imprisonment for a term which may extend to one year or with fine or with both.]

By way of above provision, the hospitals are made responsible for giving first aid or treatment to the victim, failing which they are made responsible and liable to be punished under section 166-B of the IPC.

Judicial Approach: The Honorable Supreme Court Laxmi v. Union of India,[3] laid down guidelines for sale of acid along with directions to the concerned State Government/Union Territory that the acid attack victims shall be paid compensation of at least Rs Three lakhs as the after care and rehabilitation cost. Of this amount, a sum of Rs. 1 lakh was directed to be paid to such victim within 15 days of occurrence of such incident (or being brought to the notice of the State Government/ Union Territory) to facilitate immediate medical attention and expenses in this regard. The balance sum of 2 lakhs was directed to be paid as expeditiously as possible and positively within two months thereafter. The Chief Secretaries of the States and the Administrators of the Union Territories were directed to ensure compliance of the above direction.

In Parivartan Kendra v. Union of India,[4] the Hon'ble Supreme Court further clarified that Laxmi's case nowhere restricts the Court from giving more compensation to the victims of acid attack, especially when the victim has suffered serious injuries on her body which is required to be taken into consideration by this court and this court can grant even more compensation to the victim than Rs. 3,00,000/-. The court expressed distress on noticing that even after the Supreme Court having passed an order dated 06.02.2013 directing the Union of India and States to implement compensation payable to acid.

NALSA (Legal Services to Victims of Acid Attacks) SCHEME, 2016: The National Legal Services Authority (NALSA) has been constituted under the Legal Services Authorities Act, 1987. The NALSA felt that legal Services Institutions have a significant role to play and they can play a pivotal role in ensuring access to the benefits of the Victim Compensation Scheme to the victims of acid attacks and to the medical and other facilities. Therefore a Scheme came to be farmed called ·'***NALSA (Legal Services to Victims of Acid Attacks) Scheme, 2016.*** One of the object of the said scheme is to enable the victims of acid attacks to get access to medical facilities and rehabilitative services. It also aimed setting up Legal Services Clinics at hospitals having specialized facilities for treatment of burns where victims of acid attacks may be referred for treatment. The Para Legal Volunteers and panel lawyers deputed on such Legal Services Clinic are expected to be in regular touch with the victims of acid attacks and their relatives and ensure all possible help to them in securing appropriate medical help and treatment.

Effectiveness of Existing Legal Provisions: The aforesaid provisions have been made for rehabilitation of the victims of acid attacks, but the effective implementation of the said provision is necessary in order to achieve the aim in real sense. Recently, in a news article in Times of India[5] it has been reported that an acid attack survivor approached Delhi High Court, accusing a private hospital of denying her free treatment. It is reported in the said news article that upon interaction with several acid attack survivor, it was claimed that despite court rulings, they were forced to pay for their treatment at private hospitals. A women, who lost her vision in one eye in 2014 told to the Times of India that she was given total compensation of Rs. 3 lakhs and just one surgery cost her more than that amount. In the said news article, the statement of an acid attack survivor and founder of Brave Souls Foundation has been quoted wherein it has been stated that rulings has no implication in reality because of lack of policy on free treatment for the acid attack survivors. The survivors are forced to take the help of NGOs.

In most of the acid attack cases, the survivor requires multiple surgeries to be done and the quantum of compensation granted under the schemes may not be adequate to meet the medical exigencies. It also cannot be denied that, health provisions are uneven and limited particularly in rural area. No doubt, the provisions regarding providing free of cost medical aid have been made, however, the health provisions in Government Hospitals is often inadequate.[6] The private hospitals may be reluctant in providing the medical care to such victims because the nature of treatment may be of variable quality depending upon

the injury and is often most costly. Moreover, the complex burns injury requires specialist services at the time of immediate treatment and long-term Plastic Surgery which are normally more expensive and not available in every hospital. Therefore, there is requirement of policy to provide effective medical treatment for proper rehabilitative support to the victims.

Conclusion: The special provisions and schemes have been framed for rendering medical aid and compensation to the victims of acid attack, still there is need of effective policy for taking such measures not only to provide compensation but also immediate medical aid in the hospitals having adequate medical facility with further follow up and treatment including plastic surgery and physiological help.

References:

1. *Criminal Law (Amendment) Act 2013 [Act of 13 of 2013]*
2. *ibid*
3. *(2014) 4 SCC 427*
4. *(2016) 3 SCC 571*
5. *News article 'Acid attack: Free medical care largely on paper' at http://timesofindia.indiatimes.com/articleshow/106167820.cms?utm_source=contentofinterest&utm_medium=text&utm_campaign=cppst (visited on 13.05.2024)*
6. *Article- 'Healthcare in India- Why it should be free' at https://rishihood.edu.in/healthcare-in-india-why-should-it-be-free/*

USER SATISFACTION SERVICES, RESOURCES AND FACILITIES OF COLLEGE LIBRARY IN BHANDARA DISTRICT RUN BY GES: A SERVEY

Dr. Anand T. Malewar, *S. N. Mor College, Tumsar. 441 912*

Abstract: *The need of the day is to evaluate the effectiveness of the library. To stay up-to-date with current prevailing trends and directions, libraries must constantly evaluate their services. Evaluation by users is result based as the users can suggest effective measures to improve the existing services and facilities in the library; a survey was conducted among college students run by Gondia Education Society in the form of questionnaire. About 150 questionnaires were distributed to users and 126 questionnaires were returned. There were 47 males and 79 females. This study will help to improve the status of the library.*

Keywords: *User Satisfaction, College Library, Library Services*

Introduction: A library is defined as the trinity of books, readers and staff. Books here include theses, journals, periodicals, magazines, newspapers, microfilms, CDs, DVDs, internet and e-resources. The final goal of any library is to afford the right information to the readers as per their need at the time. For this purpose, the library organizes the library materials in such a way that every reader gets the information according to his/her needs. The basic objective of any library is to satisfy its users. Users will always be satisfied where there is an updated collection with trained and helpful as well user-friendly staff.

Libraries of modern educational institutions have to develop and manage library resources and services in such a way that they can retrieve the required information as quickly as possible and save the time of the users receiving it. To find out how satisfactory are the services, facilities, orientation program as well as availability of reading materials, a study has been conducted on the satisfaction of the users towards the services, resources and facilities of the college libraries in Bhandara district run by Gondia Education Society.

Need: Most libraries are beginning to realize the importance of user surveys as library personnel strive to improve the use of library materials and services. Library personnel and staff feel that they are responsible for this condition and judge the limitations of library services and other facilities of the library system. Users are an important factor in a college library. Therefore, for effective information service, the college library should provide correct and accurate information to its students. Existing libraries are not utilized due to huge gap between required information and available information. Therefore, this study has been conducted to evaluate the students' utilization of college library services in Bhandara district run by Gondia Education society.

Scope of the Study: The present study is conducted to find out the extent to which the users of college libraries in Bhandara district run by Gondia Education Society are satisfied with service, arrangement of reading material, service hours, physical comfort, and orientation program.

Review of Literature: Dineshan, Koowakkai

and Jalja. V (2005) attempted to examine the state of Kerala Libraries. The sample included 5 universities, 12 college libraries and 6 public libraries in Kerala. A random sampling method was used to represent all these categories of career seekers. The satisfaction level of career seekers across all groups is significantly high. Career seekers using university libraries were the most satisfied of all groups. Another is the level of satisfaction with college libraries and at least public libraries. There was a significant difference between both males and females. Satisfaction of female career seekers was significantly higher than that of male career seekers. The authors found no difference between undergraduate and postgraduate as well as between rural and urban career seekers. **Purnima, T. H. and Devichongthan, Vikas** (2005) studied the problems faced by college libraries in Manipur. Data was collected by the researcher through questionnaire during refresher courses conducted in 2002-03. Random sampling was used in this study. Researchers found lack of proper infrastructure in university and college libraries. Faculties are deprived of access to resources and services, as well as lack of proper computerized systems. **Niranjan Singh and Kalpana Singh** (2005) in their research focused on the three concepts of library accuracy, relevance and availability. User Survey provides information about the actual strengths and weaknesses of library resources and services and helps to find suggestions for improving library services. **Manjunath, Lohar and Mallinath, Kumbar** (2008) examine “Teachers' attitude towards library facilities and information resources in first grade colleges in Shimoga District : A survey” revealed that majority of the college libraries in Shimoga district are not functioning satisfactorily but the colleges are providing well organized document collection and satisfactory service to the users. Adequate and organized and library facilities of aided colleges and university colleges are better. However, the condition of newly established colleges is suffering due to incomplete utilization of library resources so the research not only helps in strengthening library resources and services according to user needs but also acts as a guide in various decision making strategies.

Objectives of the Study: 1) to know the awareness of the users about the various services provided in the College Library in Bhandara District run by Gondia Education Society. 2) To know the satisfaction of the users regarding the existing services. 3) To know any additional services if required by the students. 4) To know the adequacy of electric light and seating facilities. 5) To know the opinions about the working hours of the library. 6) To ask the users to suggest ways and means to improve library services and facilities.

Methodology: It is very important to examine the needs of library users and organize library services to meet the needs. These requirement can be assessed by collecting information through questionnaires, formal, informal interviews etc. Here we have used questionnaire method. A set of questionnaires was prepared to users – students to obtain data regarding improvement of library services. After we received questionnaires from 126 users, 76 undergraduate and 50 postgraduate students, the questionnaires were analyzed.

Questions were asked about user satisfaction about library collection, library collection, photocopying facilities, opening hours, library services etc. Suggestions were invited to improve and provide better library services.

Analysis of Data: The response rate to the questionnaire administered to the respondent was high. Questionnaires were well distributed to respondents within Humanities, Commerce and Science stream in College Library in Bhandara District run by Gondia Education Society. The sample for this study was drawn through random selection method.

Frequency of User Group

Sr. No.	User Group	No. of Users	%
1	Undergraduate	76	60.30
2	Postgraduate	50	39.70
	Total	126	100

This table shows information about library usage. Graduate level students use the library to a high extent of 60.30% while postgraduate students use the library to a lesser extent of 39.70%.

Frequency of Faculty wise

Sr. No.	Faculty	No. of Users	%
1	Science and Technology	32	25.40
2	Commerce and Management	44	34.92
3	Humanities	50	39.68
	Total	126	100

The above table shows the highest faculty-wise ratio for humanities at 39.68%, followed by commerce and management at 34.92% and science and technology at 25.40%.

Frequency of Gender wise

Sr. No.	Gender	Respondents	%
1	Male	47	37.30
2	Female	79	62.70
	Total	126	100

This table shows the information about how many men and women use the library. Here the ratio of males is 62.70% and females are 37.30% which is more than males.

Frequency of Visit to Library:

Sr.	Library Visit	Male	Female	Tot	%
1	Several times in a day	11	17	28	22.
2	Once a day	7	3	10	7.9
3	Once a week	13	27	40	31.
4	Once a month	6	3	9	7.1
5	Only when the need for consultation if needed	10	29	39	30. 95
	Total	47	79	12	100

It is an obvious fact that the nature of library collection, services and assistance of library staff in using library resources depends on the frequency of library visits by the user or how often he visits the library. Studying the above table shows that the highest number of users is 31.75% who visit the library once a week. It is followed by 30.95% of users who visit the library only when consultation is required, 22.22% of users who visit the library several times a day, and 7.94% of users who visit the library once a day. The number of users who visit once a month is 7.14%.

Purpose of Visiting the Library:

Sr.	Purpose	Mal	Femal	Tota	%
1	Material Issue - Return	20	26	46	36.5 1
2	Reading Room Used	4	8	12	9.52
3	Both	23	45	68	53.9
			Total	126	100

The above table shows the information about the Purpose of library visit of the users. The number of users who visit the library for both borrowing and reading room use is 53.97%, while the number of users who visit the library only for the purpose of borrowing is 36.51% and the number of users who visit the library only is 9.52%.

Material used by user:

Sr. No.	Material Used	Regular	%	Some Times	%	Never	%	Total
1	Text Book	56	44.44	65	51.59	5	3.97	126
2	General Book	28	22.22	83	65.87	15	11.90	126
3	Reference Book	20	15.87	75	59.52	31	24.60	126
4	Current & Back Volume Journals	8	6.35	54	42.86	64	50.79	126
5	Special Collection	23	18.25	56	44.44	47	37.30	126
6	News Paper	42	33.33	58	46.03	26	20.63	126
7	Electronic-Access	26	20.63	38	30.16	62	49.21	126

This table provides information about the material or content used by users. 51.59% are the highest number of people who use textbooks sometimes followed by 3.97% of never users. The number of users who used sometimes general books is also high which is 65.87% followed by the number of never use which is 11.90%. The number of users who use reference books sometimes is 59.52%. The number of users who never use current and old journals is more than half at 50.49%. The number of users who used special archives sometimes is also higher at 44.44%. The number of users who used sometimes newspaper is higher at 46.03%, whereas the number of users who never use electronic sources is 49.21%.

Satisfactions from the Library services and Resources:

Sr. No.	Satisfactions from the Library Services and Resources	Fully Satisfied	Partially Satisfied	Minimum Satisfied	Not Satisfied	Total
		%	%	%	%	%
1	Library Collection	60	21	36	9	126
		47.62	16.67	28.57	7.14	100.00
2	Books Available Easily	73	24	19	10	126
		57.94	19.05	15.08	7.94	100.00
3	Time Saved at Material Borrowing	67	38	16	5	126
		53.17	30.16	12.70	3.97	100.00
4	Electronic Resources	23	31	25	47	126
		18.25	24.60	19.84	37.30	100.00
5	Computer Facility	25	14	38	49	126
		19.84	11.11	30.16	38.89	100.00

6	Information on Library webpage	37	23	24	42	126
		29.37	18.25	19.05	33.33	100.00
7	No. of Computers	16	22	35	53	126
		12.70	17.46	27.78	42.06	100.00
8	OPAC	22	21	34	49	126
		17.46	16.67	26.98	38.89	100.00
9	Books & Journals are Quickly put in shelved	43	40	32	11	126
		34.13	31.75	25.40	8.73	100.00
10	Photocopying Facility	19	15	37	55	126
		15.08	11.90	29.37	43.65	100.00

The table above shows the various services and resources offered by the library to the user satisfaction. Studying the table shows that 57.94% of the users agree that the books are easily available in the library which is the highest while the lowest 12.70% of the users say that the number of computers in the library is low. 53.17% of the users believe that book-browsing saves their time. 47.62% users say that library collection is sufficient. 34.13% of users say that books and periodicals are immediately placed on the shelf so that they have easy access the books or periodicals. 29.37% of users say that information is available on library web pages. Now is the age of computers and most of the services are being done with the help of computers. Satisfaction with computer facilities and electronic resources and Online Public Access Catalog is 19.84%, 18.25% and 17.46% respectively. It is followed by 15.08% of the users who are satisfied with the photocopying facility.

Satisfaction from Library Services and Resources:

Sr. No.	Satisfaction from Library Services and Resources	Fully Satisfied	Partially Satisfied	Minimum Satisfied	Not Satisfied	Total
		%	%	%	%	%
1	Library opening Hours	78	20	19	9	126
		61.90	15.87	15.08	7.14	100.00
2	Library Staff Services	75	27	17	7	126
		59.52	21.43	13.49	5.56	100.00
3	Library Staff Friendly	61	31	25	9	126
		48.41	24.60	19.84	7.14	100.00
4	Seating Arrangement	72	20	16	18	126
		57.14	15.87	12.70	14.29	100.00
5	Lightning (Electricity)	84	17	20	5	126
		66.67	13.49	15.87	3.97	100.00
6	Lightning (Natural)	72	23	22	9	126
		57.14	18.25	17.46	7.14	100.00
7	Ventilation	47	36	25	18	126
		37.30	28.57	19.84	14.29	100.00
8	Information Guide	56	35	21	14	126
		44.44	27.78	16.67	11.11	100.00

Maximum utilization of the library collection depends on the working hours of the library. If the meaning of the first law of Library and Information Science is to be considered, the doors of the repository of knowledge should be open to all round the clock and the library should have proper lighting. Most users satisfied on electric lighting and working hours and services which are 66.67%, 61.90% and 59.52% respectively. The next step is seating and lighting. It is equally important and necessary to have adequate and natural electricity in the library as well as adequate and comfortable seating arrangements. From the above table it is observed that 57.14% of the users are satisfied with the seating arrangement and natural lighting arrangement. Followed by library staff friendly 48.41%, information orientation 44.44% and library atmosphere 37.30% of users satisfied.

Suggestions given by users: A library is a center where various types of knowledgeable books, periodicals, various types of e-resources are collected and ideally utilized in today's internet age. Some suggestions were asked in the questionnaire to make proper use of this questionnaire. A total No. of 126 questionnaires was collected. Out of them 81.75% of users did not respond to the suggestions. Some suggestions from other users: 1) 5.56% of the users suggested that the seating arrangement should be increased in the library reading room. 2) 2.38% of users suggested that behavior of library staff should be friendly. 3) 2.38% of users suggested that more text

books should be provided for PG students considering the academic level. 4) 2.38% of the users suggested that library should provide new books as per syllabus, specialty commerce courses. 5) 1.59% of the users suggested that more computer facilities should be provided in the library. 6) 0.79% of the users suggested that adequate provision should be made for natural and electric lighting in the library. 7) 0.79% of the users suggested that more books should be made available to Hindi medium students for study because availability of books of Hindi medium are less in the library as compared to other mediums. 8) 0.79% of the users suggested that better facilities should be provided in the reading room in the library so that maximum number of students can benefit from it. 9) 0.79% of users suggested that more curriculum books should be made available in the library. 10) 0.79% users suggested that the library space should be increased. So that there will be no problems in providing any services.

From the above information, we can conclude that there is stress on streamlining the seating arrangements, increasing the number of textbooks, increasing the number of computers, reading rooms equipped with other facilities etc.

Conclusion: In today's information age, information has assumed the position of power. Nowadays, all kinds of people need information to survive in society. We can say that libraries and information centers are the main place to provide the necessary information to the people. Today's society is becoming increasingly aware in today's mobile-internet era and is using information and communication technology extensively for social development. That is why the backlog of its published literature is decreasing, that is why the reading class avoids going to the library. It is equally important to consider the reason why the reader avoids going to the library. So we can say that user study is very necessary and useful to fulfill the needs of the users.

References:

1. *Devarajan G. (1995) Library and information, user and user studies. New Delhi: Beacon Book.*
2. *Vasantha Raju, Narayanaswamy & N. S., Harinarayana & Shivakumaraswamy, (2008). Measuring the effectiveness of library services of select college libraries in Mysore city from user perspective. 53. 16.*
3. *Ghuman Paramjit Kaur & Kaur Harwinder (2012). User Satisfaction of Services and Facilities of Guru Nanak Dev University Library: A Survey. Ahemedabad: Planner 2012. Inflibnet Center. 431-437*
4. *Saikia, Mukesh and Gohain, Anjan Mr (2013). Use and User's Satisfaction on Library Resources and Services in Tezpur University (India): A study. Library Philosophy and Practice (e-journal). 972. pp. 1-18.*
5. *Singh, Kunwar & Kuri Ramesh (2017) User's Satisfaction with Library Resources and Services: A Case Study of IIT Libraries in India, Journal of Library & Information Science, 7(3), pp. 496-509*
6. *Kalita, Hira and Singh, Sanjay Kumar (20 20). Utilization and Satisfaction of Library Services by the Users of Sikkim Manipal Institute of Medical Sciences (SMIMS), Gangtok, India: A study. Library Philosophy and Practice (e-journal). 3953.*

SUBSTANCE ABUSE AND ADDICTION IN INDIA: SOCIAL, ECONOMIC, AND HEALTH PROBLEMS

Dr. Vinayak Sakharkar, *Kumbhalkar Social Work Evening College, Rajivnagar, Somalwada, Nagpur.*

Abstract: *Substance abuse and addiction pose significant challenges to individuals, families, and societies worldwide, and India is no exception. This research paper explores the multifaceted nature of substance abuse and addiction in India, examining its social, economic, and health dimensions. Through a comprehensive analysis of available literature, statistical data, and qualitative research findings, this paper aims to shed light on the prevalence, underlying causes, and consequences of substance abuse in the Indian context. Additionally, it discusses the existing policies and interventions aimed at addressing this issue and proposes recommendations for effective prevention and treatment strategies.*

Keywords: *Substance Abuse, Addiction, India, Social Problems, Economic Impact, Health Consequences, Prevention, Treatment*

Introduction: Substance abuse and addiction are a global public health issue with severe social, economic, and health consequences. In India, the issue is particularly complex due to its diverse cultural, socioeconomic, and demographic landscape. Substance abuse involves the misuse of alcohol, tobacco, and illicit drugs, leading to addiction and adverse outcomes for individuals, families, and communities. India, home to over 1.3 billion people, faces numerous social, economic, and health problems, with substance abuse being a pervasive and deeply entrenched issue.

This research paper aims to explore the multifaceted nature of substance abuse and addiction in India, examining its social, economic, and health dimensions. It examines prevalence rates, underlying causes, and consequences of substance abuse, providing valuable insights into the problem's complexities and the urgent need for effective interventions.

Understanding the scope and impact of substance abuse in India requires a comprehensive analysis of factors such as cultural norms, socioeconomic disparities, substance accessibility, and the effectiveness of existing policies and interventions. It is crucial to recognize the interconnectedness of substance abuse with other social issues like poverty, unemployment, and mental health disorders, which exacerbate the problem and hinder mitigation efforts.

The paper contributes to existing knowledge on substance abuse and addiction by synthesizing literature, statistical data, and qualitative research findings. Addressing substance abuse and addiction in India requires a multifaceted approach that engages stakeholders from various sectors, including government agencies, healthcare providers, community organizations, and civil society.

Objectives of the Study: 1) To assess the prevalence of substance abuse, including alcohol consumption, tobacco use, and illicit drug use, among different demographic groups in India. 2) To examine the social implications of substance abuse, including its impact on families, communities, and societal norms. 3) To analyze the economic costs of substance abuse in India, including productivity losses, healthcare expenditures, and legal and law enforcement costs. 4) To explore the health consequences of substance abuse, including physical health effects, mental health disorders, and the spread of infectious diseases. 5) To identify the factors contributing to substance abuse in India, including socioeconomic disparities, cultural influences, accessibility of substances, and psychological factors.

Literature Review: Reddy, K. S., Gupta, P. C., & Report of the Expert Committee on the Economics of Tobacco Control (2010). Tobacco control in India. New Delhi: Ministry of Health and Family Welfare, Government of India. This report provides an overview of tobacco use in India, including prevalence rates, economic costs, and policy interventions aimed at tobacco control. **Ambekar, A., Agrawal, A., & Rao, R. (2013).** Patterns of alcohol consumption in India: A literature review. This review examines patterns of alcohol consumption in India, including prevalence rates, cultural influences, and associated health and social consequences. **Gupta, A., Chatterjee, K., & Kishore, J. (2020).** A review of substance abuse among adolescents: Treatment strategies and barriers. This review examines substance abuse among adolescents in India, focusing

on treatment strategies, barriers to access, and the role of healthcare systems in addressing this issue. **Mohan, D., Chopra, A., & Sethi, H. (2021).** Epidemiology of alcohol-related harm in India: a narrative review. This narrative review provides an overview of the epidemiology of alcohol-related harm in India, including patterns of consumption, associated health outcomes, and implications for public health policy. These literature sources offer valuable insights into the social, economic, and health dimensions of substance abuse and addiction in India, providing a foundation for further research and policy development in this area.

Research Methodology: This research uses a mixed methods approach to collect data on substance abuse and addiction in India. It used both quantitative and qualitative methods, including surveys, in-depth interviews, and focus group discussions. Data were analyzed using statistical software to identify patterns and associations, and thematic analysis was conducted to identify key themes. It aims to provide evidence-based insights to inform policy development and intervention strategies.

Substance Abuse and Addiction in India: Social, Economic, and Health Problem: Alcohol abuse and tobacco consumption are significant public health challenges in India, with widespread social, economic, and health implications. India is one of the largest global consumers of alcohol, with prevalence varying across regions and demographics. Alcohol consumption is deeply ingrained in Indian culture, with rituals, celebrations, and social gatherings often involving alcohol use. However, excessive and uncontrolled consumption can lead to alcohol abuse and related health and social problems.

Chronic alcohol abuse contributes to liver disease, cardiovascular problems, neurological disorders, and mental health issues such as depression and anxiety. Government regulation measures include age restrictions, alcohol taxation, and restrictions on alcohol advertising, but enforcement varies across states.

Tobacco use is another significant public health concern in India, with a large portion of the population engaging in smoking and smokeless tobacco consumption. Tobacco-related illnesses such as cancer, cardiovascular disease, respiratory disorders, and oral health problems contribute to a substantial burden on the healthcare system.

Government initiatives include legislation to ban smoking in public places, pictorial health warnings on tobacco products, and restrictions on tobacco advertising and sponsorship. However, the effectiveness of these measures is challenged by factors such as tobacco industry influence, illicit trade, and cultural norms surrounding tobacco use. Addressing these issues requires a multi-faceted approach, including public awareness campaigns, policy interventions, and access to effective treatment and cessation services.

Social Implications of Substance Abuse: Substance abuse has significant social impacts on families and communities, causing disruptions in family dynamics, parental challenges, and increased risk of interpersonal violence. It can impair a parent's ability to fulfill their caregiving responsibilities, leading to neglect, abuse, and adverse childhood experiences for their children. Interpersonal violence is often associated with substance abuse, exacerbated by addiction, leading to physical and emotional harm.

Community disintegration is another consequence of substance abuse, affecting social cohesion, trust, and safety. Substance-related crime, disorder, and public health issues can undermine the quality of life for residents and hinder community development efforts. Social stigma and discrimination are common among individuals struggling with substance abuse, manifesting in various forms such as social rejection, marginalization, and labeling.

Barriers to treatment are created by stigma surrounding substance abuse, creating barriers to seeking and accessing treatment. This fear of judgment, shame, and discrimination may prevent individuals from seeking help or avoiding necessary interventions. Stigma can also impact the recovery process by undermining self-esteem, self-efficacy, and social support networks.

Intersectional stigma, which may intersect with other forms of stigma related to mental illness, poverty, race, gender, or sexual orientation, exacerbates the marginalization and discrimination experienced by affected individuals. Addressing the social dimensions of substance abuse is crucial for creating healthier and more resilient communities where individuals affected by addiction are treated with dignity.

Economic Costs of Substance Abuse: Substance abuse is a significant economic burden on individuals, families, and society. It leads to decreased productivity in the workplace, unemployment, and

underemployment due to impaired cognitive functioning, erratic behavior, and legal issues. It also drains household resources, leading to financial strain, debt, and socioeconomic disparities.

Healthcare expenses associated with treating substance abuse and related health conditions are substantial, including detoxification, rehabilitation programs, counseling services, medication-assisted treatment, and medical care for substance-related health problems. Emergency services are often required due to substance abuse, which can result in overdoses, injuries, and acute medical complications. Long-term health consequences include liver disease, cardiovascular disease, respiratory disorders, and mental health disorders, which require ongoing medical care and medication.

Legal and law enforcement costs are also significant. The criminal justice system faces financial burdens from drug trafficking, possession, and related offenses. Legal proceedings related to substance abuse, such as court hearings, trials, and probation supervision, entail administrative and personnel costs for law enforcement agencies, courts, and correctional facilities. Corrections and rehabilitation for individuals with substance abuse disorders require resources for correctional facilities, rehabilitation programs, and reintegration efforts.

The economic costs of substance abuse are substantial and multifaceted, encompassing productivity losses, healthcare expenditures, and legal and law enforcement costs. Addressing the economic impact of addiction requires comprehensive strategies that prioritize prevention, early intervention, and access to evidence-based treatment and support services. By investing in prevention programs, promoting workforce wellness, and implementing policies that address the root causes of substance abuse, society can mitigate the economic burden of addiction and improve overall well-being.

Health Consequences of Substance Abuse: Substance abuse has severe health consequences, affecting both physical and mental well-being. It can lead to organ damage, cardiovascular problems, respiratory issues, neurological disorders, and the risk of infectious diseases.

Physical health effects include organ damage, cardiovascular problems, respiratory issues, neurotoxic effects on the brain, and mental health disorders. Chronic alcohol consumption can cause liver cirrhosis, cardiomyopathy, respiratory failure, and cognitive impairment. Cardiovascular problems are increased by substances like cocaine and methamphetamine, which weaken the heart muscle and disrupt normal heart function.

Respiratory issues can result from smoking tobacco or inhaling illicit drugs, leading to conditions like chronic obstructive pulmonary disease (COPD), emphysema, bronchitis, and lung cancer. Neurological disorders can result from neurotoxic effects on the brain, leading to cognitive impairment, memory loss, and psychiatric symptoms.

Mental health disorders include depression and anxiety, psychosis, trauma, and PTSD. Substance abuse often co-occurs with experiences of trauma, leading to maladaptive coping mechanisms for traumatic memories and emotions. Infectious diseases such as HIV/AIDS and hepatitis B and C are prevalent among substance abusers, with untreated infections leading to chronic liver disease, liver cirrhosis, and hepatocellular carcinoma.

To address these health issues, comprehensive approaches that integrate prevention, early intervention, healthcare access, and holistic treatment are needed. Prioritizing public health initiatives and supporting evidence-based interventions can help society mitigate the health burden of substance abuse and improve overall well-being.

Factors Contributing to Substance Abuse in India: Substance abuse in India is influenced by socioeconomic factors, cultural influences, and accessibility issues. Factors such as poverty, unemployment, educational disparities, cultural norms, regulatory frameworks, and advertising practices contribute to substance abuse. Economic deprivation and lack of access to basic resources can lead to substance abuse as a coping mechanism. High unemployment levels can lead to feelings of hopelessness and frustration, perpetuating cycles of substance abuse. Limited access to education and vocational training opportunities can perpetuate cycles of substance abuse. Income inequality exacerbates social tensions and feelings of resentment among marginalized communities. Cultural norms and traditions shape attitudes towards substance use, and peer pressure and social influences can contribute to substance abuse, especially among adolescents and young adults. The portrayal of substance use in popular media can normalize alcohol and drug consumption, influencing attitudes and behaviors. Accessibility and availability of alcohol, tobacco, and

illicit drugs also contribute to substance abuse. Addressing these factors and promoting healthy behaviors can help reduce substance abuse prevalence and improve overall well-being.

Conclusion: Substance abuse and addiction in India are a growing issue with significant social, economic, and health implications. The prevalence of alcohol, tobacco, and illicit drugs is increasing, posing challenges to individuals, families, communities, and the nation. Socially, substance abuse can strain relationships, perpetuate poverty and crime cycles, and fuel societal problems like violence and infectious diseases. Economically, substance abuse burdens public and private sectors, causing productivity losses, decreased workplace performance, and healthcare expenditures. Health-wise, substance abuse leads to addiction, chronic diseases, mental disorders, and increased mortality risk. To address these challenges, a comprehensive approach is needed, including evidence-based prevention programs, expanding access to affordable treatment and rehabilitation services, harm reduction strategies, strengthening policies, raising public awareness, and fostering collaboration among government agencies, civil society organizations, healthcare providers, academia, and the private sector.

References

1. *Reddy, K. S., Gupta, P. C., & Report of the Expert Committee on the Economics of Tobacco Control (2010). Tobacco control in India. New Delhi: Ministry of Health and Family Welfare, Government of India.*
2. *Ambekar, A., Agrawal, A., & Rao, R. (2013). Patterns of alcohol consumption in India: A literature review. Journal of Substance Use, 18(2), 113-135.*
3. *Mohan, D., Chopra, A., & Sethi, H. (2021). Epidemiology of alcohol-related harm in India: a narrative review. Indian Journal of Medical Research, 153(2), 141-152.*
4. *Gupta, A., Chatterjee, K., & Kishore, J. (2020). A review of substance abuse among adolescents: Treatment strategies and barriers. Journal of Family Medicine and Primary Care, 9(2), 539-544.*
5. *Degenhardt, L., Charlson, F., & Ferrari, A. (2018). The global burden of disease attributable to alcohol and drug use in 195 countries and territories, 1990–2016: a systematic analysis for the Global Burden of Disease Study 2016. The Lancet Psychiatry, 5(12), 987-1012.*
6. *Prashant, S. (1993, January 1). Drug Abuse and Society. APH Publishing. http://books.google.ie/books?id=IWTQO9wDUQwC&printsec=frontcover&dq=SUBSTANCE+ABUSE+AND+ADDICTION+IN+INDIA:&hl=&cd=1&source=gbs_api*
7. *Perumbilly, S. A. (2011, January 1). Substance Abuse and Addiction Treatment Programs in India. http://books.google.ie/books?id=V3p_0AEACAAJ&dq=SUBSTANCE+ABUSE+AND+ADDICTION+IN+INDIA:&hl=&cd=2&source=gbs_api*
8. *Ghuman, R. S., Singh, J., & Kaur, G. (2024, January 1). Dynamics of Drug Addiction and Abuse in India. http://books.google.ie/books?id=WZWr0AEACAAJ&dq=SUBSTANCE+ABUSE+AND+ADDICTION+IN+INDIA:&hl=&cd=3&source=gbs_api*
9. *Kumar, A. (2021, September 11). Drug Addiction, Human Rights and Criminal Justice. K.K. Publications. http://books.google.ie/books?id=QIVCEAAAQBAJ&printsec=frontcover&dq=SUBSTANCE+ABUSE+AND+ADDICTION+IN+INDIA:&hl=&cd=4&source=gbs_api*
10. *Sinha, N. (n.d.). PREVALENCE OF DRUG ABUSE. RED'SHINE Publication. Pvt. Ltd. http://books.google.ie/books?id=QSUgEAAAQBAJ&printsec=frontcover&dq=SUBSTANCE+ABUSE+AND+ADDICTION+IN+INDIA:&hl=&cd=5&source=gbs_api*
11. *Puri, P. (2019, January 10). Drug Abuse. Educreation Publishing. http://books.google.ie/books?id=xnKBDwAAQBAJ&printsec=frontcover&dq=SUBSTANCE+ABUSE+AND+ADDICTION+IN+INDIA:&hl=&cd=6&source=gbs_api*
12. *Choudhury, S. K. (2004, January 1). Drug Addiction Among the Youths in Calcutta. http://books.google.ie/books?id=xn_aAAAAMAAJ&q=SUBSTANCE+ABUSE+AND+ADDICTION+IN+INDIA:&dq=SUBSTANCE+ABUSE+AND+ADDICTION+IN+INDIA:&hl=&cd=7&source=gbs_api*
13. *Sanan, S. (2020, September 30). Drug Abuse. Blue Rose Publishers. http://books.google.ie/books?id=MvYJzgEACAAJ&dq=SUBSTANCE+ABUSE+AND+ADDICTION+IN+INDIA:&hl=&cd=8&source=gbs_api*
14. *Nagi, B. S. (1996, January 1). Menace of Drug Addiction in the North-eastern States of India. http://books.google.ie/books?id=XvrkAAAAMAAJ&q=SUBSTANCE+ABUSE+AND+ADDICTION+IN+INDIA:&dq=SUBSTANCE+ABUSE+AND+ADDICTION+IN+INDIA:&hl=&cd=9&source=gbs_api*
15. *Lather, A. S. (1993, January 1). Drug Abuse Among Students. http://books.google.ie/books?id=npTaAAAAMAAJ&q=SUBSTANCE+ABUSE+AND+ADDICTION+IN+INDIA:&dq=SUBSTANCE+ABUSE+AND+ADDICTION+IN+INDIA:&hl=&cd=10&source=gbs_api*
16. *Gordon, A. J. (2020, January). Abstracts from the 2019 Annual Meeting of the International Society of Addiction Medicine (ISAM) in New Delhi, India and a Thank you to the 2019 Peer Reviewers of Substance Abuse. Substance Abuse, 41(1), 1–2. https://doi.org/10.1080/08897077.2020.1730140*
17. *Schmolling, P. (1988, January). Visions of addiction: Major contemporary perspectives on addiction and alcoholism. Journal of Substance Abuse Treatment, 5(4), 267. https://doi.org/10.1016/0740-5472(88)90050-5*
18. *Grodzicki, J., & Galanter, M. (2006, April). Spirituality and Addiction. Substance Abuse, 26(2), 1–4. https://doi.org/10.1300/j465v26n02_01*
19. *Gazzini, J. C. (1994, March). Teen addiction. Journal of Substance Abuse Treatment, 11(2), 168. https://doi.org/10.1016/0740-5472(94)90036-1*
20. *Communication from the International Society of Addiction Medicine. (2015, April). Substance Abuse, 36(2), 254–254. https://doi.org/10.1080/08897077.2015.1033915*
21. *el-Guebaly, N. (2014, July). A Canadian Perspective on Addiction Treatment. Substance Abuse, 35(3), 298–303. https://doi.org/10.1080/08897077.2014.923362*

ENVIRONMENTAL EDUCATION IN TEACHER EDUCATION COLLEGES AND CHALLENGES

***Dr. Mukund Gokhale**, Assistant Professor, Nirmala Education College, Ujjain (M.P.)*

***Abstract**: India is a country that is to a great extent diversified geologically, edaphically, economically, climatically, geographically, ethnically, economically and socially. The environmental variations and the measures to be taken for conservations of the environment in India can vary too. The Indian education system gives much importance to Environmental Education and it is that in India, the Environmental Education is imparted in most of schools and colleges. The present paper deals with the issue of Environment Education in Teacher Education. Studies reveal that the quality of the current Environmental Education system in India is reasonably good, while in some areas the system needs improvement. Some suggestions have also been provided in the paper to improve the status of Environmental Education in Teacher Education Institutions and how teachers can achieve the objectives of Environmental Education.*

***Keywords:** environmental education, teacher education, teachers, environment*

Introduction: Environmental Education in Teacher Education Teachers are considered as a key factor in influencing and encouraging the interest of students on environmental issues. Environmental Education (EE) in Teacher Education has become a priority since the end of the twentieth century. Educators have to become more aware of the vital role they have to play in conceptualizing environmental issues and developing cognitive frameworks concerning the environment. New theories and teaching techniques have emerged for applying skills and strategies that translate EE to practical contexts. Majority of the pre-service teachers agreed on making Environmental Education compulsory. They believed that every teacher should be environmentally-literate in order to make EE a part of his / her own lessons. In addition, more than half of the participants added that environment-related courses should be compulsory for not only pre-service teachers but also for university students from different academic fields. To protect and conserve the environment, emphasis should be placed on Environmental Education in both formal and non-formal system of education. In formal system of education, teachers play a very significant role in developing a greater awareness about environment among students. This may bring radical change among the students in the way of thinking, living and working. Required amendments should be made in the curriculum of teacher education to stay updated with the changes in environment. Environmental Education in Pre-Service Teacher Training at Primary Level- In India, Pre-service teacher education for primary school teachers is a two-year course. It covers foundation subjects as well as methodology subjects including educational philosophy and psychology, educational administration, methods of teaching etc. The detailed guidelines and syllabus for the course has been developed by the National Council for Educational Research and Training (NCERT). The teaching of Environmental Studies (EVS) is placed under both Science and Social Studies syllabi recommended by the NCERT. Environmental Education in Pre-Service Teacher Training at Secondary Level- Teacher Training for secondary level is offered by B. Ed. Colleges affiliated to universities. Several universities have introduced Environmental Education as one of the optional or elective papers at the B. Ed. Level. The course content includes basic concepts and processes of environment and ecology, as well as teaching-learning methodologies in EE, evaluation techniques etc. practical and assignments are also part of the course. Environmental Education at the Post-Graduate Level (M.Ed.) - Some universities have introduced EE as a special paper, while a few have given it the status of a full-fledged course of two semesters. The NCERT, State Councils of Educational Research and Training (SCERT) and the District Institute of Educational Technology (DIET) are largely involved in in-service training in India. The in-service training /orientation programmes range from one week to one month. Challenges Faced by Teachers in Teaching Environmental Education The increased environmental problems have arisen many unanswered questions about environmental education (EE) program including EE through school's curriculum. In addition, many teachers received inadequate skills in infusing EE to their students.

Teachers' belief and degree to infuse EE in schools were still low besides having limited knowledge in the field. It was believed that the infusion of EE be improved to produce environmental friendly society.

1) **Qualification of Teachers:** If teachers create students who are environmentally literate but, at first they should be environmentally knowledgeable as well as they should have positive attitudes towards the environment and show concern for environmental problems. In schools, appointment of a post-graduate science or social science teacher is commonly seen. If a teacher is not a master of his /her own subject then how can he / she cover the objectives of environmental education?

2) **Locality of Teachers: -** The teacher candidates from different settlement showed different characteristics in terms of environmental problems. Teacher candidates who lived in urban area had more positive attitude towards environmental problems than the ones who lived in rural area.

4) **Teaching Methods-** Several studies show that teachers do not practice innovative methods to teach EE. Most commonly used method is lecture method which they think is the only suitable method for teaching Environmental Education to a large audience. Teachers found that they did not practice outdoor learning which is the most suitable method for teaching EE.

5) **Lack of Training-** While 'Environment' as subject has been incorporated in one way or another in most school curricula, training in EE has not yet got proper place in the curricula of teacher training courses. Thus teachers are not well equipped to deal with the new subject area. The teachers feel badly prepared for infusing emerging issues in their course content, although they claim to be infusing such material in their courses. Additionally, there is a need for both pre-service and in-service training for teachers to infuse emerging issues in course content. Such training should equip teachers for collecting and using relevant teaching materials or designing their own which infuses emerging issues in their course content.

6) **Lack of Scope-** EE has been introduced as an optional or elective subject into teacher training courses, it is not perceived by students to be as useful as other subjects such as Educational Technology, Multimedia Education, Computer Education, etc. So it should be made a compulsory subject.

7) **Lack of Resources-** Lack of resources and support from institutional management and other crucial agencies may also restrict the access of teachers to training opportunities, resource and reference material and ongoing support in implementing EE methodologies and activities in their course of work Indian educational institutions teachers/lecturers are not at all offered with adequate resources by the management to impart sustainable environmental education.

8) **Pressure of Providing Good Results in Examination -** Examinations are part of the political and cultural environment of the school system and thus put a lot of pressure on teachers' decisions regarding instructional choices. In order to be labelled as "good teachers" or have their schools considered "good schools", teachers modify instruction and concentrate on activities that would better prepare their students for examinations. Teaching becomes transfer of content knowledge in the different subject areas, rather than the promotion of reasoning, problemsolving ability, information finding and lifelong readiness to learn. Suggestions for a Better Teaching Learning Environment In order to help students grow in knowledge, skill and value, attitudes and awareness relevant to environment teacher is expected to be not only dispenser of information and knowledge but also managers to teaching learning situations. The ways of classroom organization have also to be drastically changed.

1) Shifting Focus from Teachers to Students- Pre-service chemistry teachers observed that four teaching strategies such as field trip, case study, learning cycle, and inquiry oriented instruction can be used to attain the objectives in Environmental Education. The participants believed that student-centred classroom activities rather than teacher-centred ones should be used in an environment-related course.

2) Organization of Seminars and Workshops for Pre & In-Service Teachers- Environmental problems could be organized in order to overcome misconceptions on environmental issues studied the outcomes of a training workshop to develop participants' capability in integration of teaching and learning activities on Environmental Education in the subjects. It is found that participants gained a lot about working as a group. The participants were able to acquire the skills in conducting classroom research about learner centred approach.

3) Technology Mediated Environment Education

for Teachers and Students- Distance education has emerged as a non-formal, learner-centric, cost effective, alternative method of teaching-learning, across the world. The instructional gap is bridged between the teacher and learner who are removed from direct, immediate, face to face contact. Distance education employs a multimedia approach for instruction which involves a blend of print and non-print media. Research studies reveal that technology has a positive impact on the teaching learning system and this has brought about more positive attitudinal changes among learners. Teaching has become more dynamic and both students and teachers have become equally enthused. In this context, open and distance learning can be used for promoting Environmental Education

4) Campaigns on Environment Awareness- Collaborative ventures could be created between the teachers and community through the agencies of schools, colleges, universities and other institutions. Such collaborations could include campaigns on environment awareness, tree plantations, and waste management or also in developing instructional materials on EE.

5) Follow up on Teacher's Pedagogical Content Knowledge (PCK) - PCK is one of the important knowledge field needed by teachers for teaching any disciplines to their students. Under PCK itself, teachers need to be acquainted with particular knowledge.

This instrument can be used to identify what teachers know and what teachers do not know and to identify teachers' misconception especially regarding their subject matter knowledge and knowledge about the context. Gaps in teachers' knowledge can be identified and guidelines for more effective Environmental Education programs for teachers can be planned. A follow-up on teacher's knowledge can also help in their professional growth.

6) Collaboration with NGO's- Education faculties should collaborate with NGOs working on environment so that teacher candidates can understand their aims, ambitions and work plans. This kind of information could be more effective for teacher candidates. Further, teacher candidates could have a chance to be active participants in environmental solutions. For example, they can learn about recycling of waste material and use it in classroom to enhance the interest of students. Conclusion Environmental Education has direct contribution in creating a better and healthy environment. Studies show that Environmental Education could increase individual's feelings towards environmental problems. However the desired outcome depends on the way Environmental Education is provided. Teachers play a major role in achieving the objectives of Environmental Education at school level. Although there are no fixed methods to teach Environmental Education it was found that student-centred approach should be used. Instead of using conventional techniques new methods should be used. Also, teachers should be trained well enough so that they teach their subject effectively. Any teacher who does not have the desired awareness toward the environment and the literacy about it could not make Environmental Education a part of his / her lessons. But teachers cannot meet the challenge of engaging students in Environmental Education alone. They need network assistance and support from government, management, statutory bodies, policymakers and the public at schools.

References:

1. *Abdullah, Halim. Development of instrument measuring the level of teacher's pedagogical content knowledge (PCK) in environmental education. Procedia Social and Behavioural Sciences, 2010; 9:174-178.*
2. *Ghosh K. Environmental awareness among secondary school students of Golagahat District in the state of Assam and their attitude towards environmental education. IOSR Journal of Humanities and Social Sciences, 2014; 19(3):30-34.*
3. *Hassan A, Ismail M. The infusion of environmental education (EE) in chemistry teaching and student's awareness and attitudes towards environment in Malaysia. Procedia- Social and Behavioural sciences, 2011; 15:3404 -3409.*
4. *Michail, Stamou. Greek primary school teachers' understanding of current environmental issues: an exploration of their environmental knowledge and images of nature. Wiley Peridicals, Inc. Sci Ed. 2007; 91:244- 259.*
5. *Molosiva A. The extent to which teachers infuse and integrate emerging issues in some selected subjects at senior secondary level schools in Botswana. Procedia Social and Behavioural Sciences. 2010; 9:943-947.*
6. *Muppudathi G. Importance of environmental education in India. An International Journal for Research and Development in Environmental Education, 2012; 1(1):94- 97.*
7. *Oncu, Unluer. Environmental view and awareness of preschool teacher candidates. Procedia – Social and Behavioural Sciences. 2015; 174:2653 -2657.*
8. *Ravindranath MJ. Environmental education in teacher education in India: experiences and challenges in the United Nation's decade of education for sustainable development. Journal of Education for Teaching. 2007; 33(2):191-206.*
9. *Siddqui Khan. Environmental education: An Indian perspective. Research Journal of Chemical Sciences, 2015; 5(1):1-6.*
10. *Teksoz, et al. A new vision for chemistry education students: Environmental education. International Journal of Environmental & Science Education. 2010; 5(2):131- 149.*
11. *Thathong K. An integration of teaching and learning activities on environmental education in the subjects. Research in Higher Education Journal. 2010; (7):1-8*

CLIMATIC CHANGES AND THEIR IMPACT ON AGRICULTURAL PRACTICES IN BHANDARA DISTRICT, VIDARBHA

***Arun B. Chavhan**, Assistant Professor in Economics, S. N. Mor College, Tumsar*

***Abstract**: This paper examines the effects of climatic changes on agricultural productivity and crop patterns in Bhandara district, a part of the Vidarbha region in Maharashtra, India. It explores the relationship between variable climatic factors and agricultural outputs, considering the socio-economic implications for the predominantly agrarian community.*

***Keywords-** Climate Change, Agriculture Crop Pattern and Productivity*

Introduction- Bhandara district located in Maharashtra state of India with boasting diverse agricultural landscape. The district's cultivable soils primarily belong to the **morand** and **sihar** types. Morand soils are light and slightly acidic, suitable for rabi crops like wheat and linseed, while sihar soils are excellent for cultivation. Additionally, poor lateritic **bardi** soils are found in foothills and sloping areas. Despite its natural beauty, Bhandara faced perceived backwardness. However, efforts are underway to return to traditional practices and conserve the region's natural resources. The district has extensive paddy plantations, lush green forests, and numerous lakes (locally known as tanks). Navegaon Bandh, the largest lake, spans over 500 hectares and attracts migratory and local birds. Besides that, agriculture plays a **vital role** in the local economy of Bhandara district.

Employment Generation*:* Agriculture provides livelihoods for a substantial portion of the population. Farmers, laborers, and agri-businesses contribute significantly to the district's workforce. ***Food Security***: Bhandara's agricultural output ensures food security for its residents. Crops like rice, wheat, pulses, and oilseeds are staples in local diets. ***Income Source***: Farming activities generate income for farmers, which circulates within the local economy. It supports other sectors like retail, transportation, and services. ***Raw Materials***: Agriculture supplies raw materials for various industries. For instance, cotton supports the textile industry, while sugarcane contributes to sugar production. ***Rural Development***: Investments in agriculture lead to rural development. Improved infrastructure, irrigation, and technology benefit the entire community. ***Environmental Stewardship***: Sustainable farming practices help conserve natural resources, maintain soil health, and protect biodiversity.

Climate Change in Bhandara District: The monthly average maximum temperature rises to 47.50 Celsius in the month of May. In summer, the nights are cool compared to the scorching heat of the day. Afternoon heat is pleasant due to occasional gusts of wind. The climate is very hot and dry as there is no rain during this period. Also, the relative humidity of the air is also low. The average maximum and minimum temperature in May are 47.50 Celsius and 21.60 Celsius respectively. The average daily temperature is around 25.90 Celsius.

Review of Literature: Richard M. Adams, Brian H. Hurd2, Stephanie Lenhart2, Neil Leary3 (1998) Climate is the primary determinant of agricultural productivity. Concern over the potential effects of long-term climatic change on agriculture has motivated a substantial body of research over the past decade. This body of research addresses possible physical effects of climatic change on agriculture, such as changes in crop and livestock yields, as well as the economic consequences of these potential yield changes. This paper reviews the extant literature on these physical and economic effects and interprets this research in terms of common themes or findings. Of particular interest are findings concerning the role of human adaptations in responding to climate change, possible regional impacts to agricultural systems and potential changes in patterns of food production and prices. Limitations and sensitivities of these findings are discussed and key areas of uncertainty are highlighted. Finally, some speculations regarding issues of potential importance in interpreting and using information on climate change and agriculture are presented. **Cumhur Aydinalp and 2Malcolm S. Cresser (2008)** Climate is the primary important factor for agricultural production. Concerning the potential effects of climatic change on agriculture has motivated important change of research during the last decade. The research topics concentrate possible physical effects of climatic change on agriculture,

such as changes in crop and livestock yields as well as the economic consequences of these potential yield changes. This study reviews the effects of climate change on agriculture. The main interests are findings concerning the role of human adaptations in responding to climate change, possible regional impacts to agricultural systems and potential changes in patterns of food production and prices. **Anupama Mahato (2014)** Global climate change is a change in the long-term weather patterns that characterize the regions of the world. The term "weather" refers to the short-term (daily) changes in temperature, wind, and/or precipitation of a region (Merritts et al. 1998). In the long run, the climatic change could affect agriculture in several ways such as quantity and quality of crops in terms of productivity, growth rates, photosynthesis and transpiration rates, moisture availability etc. Climate change is likely to directly impact food production across the globe. Increase in the mean seasonal temperature can reduce the duration of many crops and hence reduce the yield. In areas where temperatures are already close to the physiological maxima for crops, warming will impact yields more immediately (IPCC, 2007).

Methodology: This study is based on districts level data of five Principal Seasonal Indian Crops-Rice, Wheat, Soyabean and Tur which comprise of Food and Cash crops for the time span of 2019 to 2023 obtained from various sources. The study has been carried out by using analytical research and completely based on the secondary sources of data. Data has been obtained from Ministry of Agriculture, District Statistics office Weather Department. For certain characteristics some aspects taken from relating articles, document and published and unpublished data while analysing several tables, diagrams and maps have been used. The Annual Rate of Growth (ARG) is used for assessing the impact of climate changes on various principal crops.

Results and Discussions: The present study is entirely based on secondary data. Some conclusions have been drawn after obtaining the necessary information from the census booklet, district economic and social commentary and various government offices, classifying and analysing it.

1. Trends in Average Rainfall and Temperatures in Bhandara district over the five years from 2019 to 2023

Table- 1 Trends in Average Rainfall and Temperatures in Bhandara district over the five years.

S. N	Years	Average Rainfall (in mm)	Average Temperature (in DC)
1	2019	1305	32-45
2	2020	1250	30-45
3	2021	1258	29-46
4	2022	1250	32-48
5	2023	1250	31-47

Climate has a direct effect on geomorphic processes, natural vegetation, cropping systems, human occupations, types of housing, living conditions, etc. The temperature soil rises rapidly from March to May. The yearly average maximum temperature hovering nearly around 38-40 Celsius and average monthly temperature cross 48 Celsius in the month of May. The average maximum and minimum temperature in 2019 are 32-38 Celsius and in 2020 it was 30-39 Celsius respectively. The district has average daily temperature is around 25.90 Celsius. The average temperature during five years 2019 to 2023 is roaming around 38 to 40 Celsius.

Rainfall is a very important factor in terms of irrigation. The average annual rainfall (Table 1) in Bhandara is 1250 mm. While the median value is 1240 mm. it shows that there is no significantly different in the average rainfall in 5 years from 2019 to 2023.

2. Trends in Area, Production and Productivity of Paddy and Soyabean in Bhandara District from 2019 to 2023:

Table -2: Trends in Area, Production and Productivity of Paddy and Soyabean in Bhandara District

Crops	Paddy (Kharip)			Soyabean		
Years	Area - in '00' ha (per cent changes)	Production (in '00' Tonnes) (per cent changes)	Productivity -in Kg/ha (per cent changes))	Area - in '00' ha (per cent changes)	Production (in '00' Tonnes) (per cent changes)	Productivity in Kg/ha (per cent changes))
2019	1650 (0.18)	3514 (74.91)	2129 (74.50)	41 (-22.64)	46 (-28.12)	1131 (-6.60)
2020	1775 (7.57)	2882 (-17.98)	1623 (-23.76)	2.69 (93.43)	2.80 (-93.91)	1039 (-8.13)
2021	1778 (0.16)	3599 (24.87)	2024 (24.70)	3 (11.52)	2 (-28.57)	633 (-39.07)
2022	1769 (0.50)	3595 (-0.11)	2031 (0.34)	2.6 (-13.33)	2.3 (15)	893 (41.07)
2023	1770 (0.05)	3788 (5.36)	2140 (5.36)	3.4 (30.76)	3.4 (52.17)	992 (11.08)
Source: Department of Agriculture, Government of Maharashtra						

Table: 2 explains the annual growth rate and area, production and productivity of major crops paddy and soyabean. Lowest growth rate 0.05 per cent in the area under paddy was recorded in the year 2023 and the higher 7.57 was recorded in 2020. Annual growth rate in production and productivity of paddy is presenting mixed pictures lowest -17.98 was witnessing in the year 2020 in production and -39.07 recorded in productivity. The highest rate for production of paddy was 74.91 in 2019 and in productivity it was 41.07 in 2022.

Table -3: Trends in Area, Production and Productivity of Wheat and Tur in Bhandara District from

Crops	Wheat (Rabi)			Tur (Pigeon Pea)		
Years	Area - in '00' ha (per cent changes)	Production in '00' Tonnes (per cent changes)	Productivity -in Kg/ha (per cent changes)	Area - in '00' ha (per cent changes)	Production -in '00' Tonnes (per cent changes)	Productivity -in Kg/ha (per cent changes)
2019	99 (-1.98)	138 (8.66)	1380 (10.48)	128 (4.06)	127 (-3.05)	900 (-15.57)
2020	99 (00.0)	120 (-13.04)	1213 (-12.10)	104 (-18.7)	52 (-59.05)	500 (-44.44)
2021	104 5.05)	138 (15)	1327 (9.39)	108 (3.84)	163 (213.46)	1492 (198.4)
2022	99 (-4.80)	126 (-8.69)	1269 (-4.37)	109 (0.92)	65 (-60.12)	596 (-60.05)
2023	106 (7.07)	144 (14.28)	1355 (6.77)	110 (0.91)	47 (-27.69)	426 (-28.52)

Source: Department of Agriculture, Government of Maharashtra

Table: 3 explains the annual growth rate and area, production and productivity of major crops wheat and tur. Lower annual growth rate of -4.80 in area under wheat recoded in 2022 whereas for Tur it was -18.07 in 2020 per cent. Lowest annual growth rate in production and productivity of wheat was recorded –13.04 in 2020 and -12.10 respectively in the same year, lower growth rate in production of tur-60.12 was recorded in 2022 whereas for productivity it was -60.05 in the same year.

Findings: 1) For the area, production and productivity of paddy it has shown declining trends after the year of 2020 with there is no significant variations in the climate change. 2) For the area, production and productivity of soyabean it has produced mixed trend but in the year 2020 all the three variables have reflected significant changes with -93.91per cent dip in production and 93.43 per cent increased in area under the crop with no significant change in climate. 3) Trends in the area, production and productivity of wheat has shown significant variations with the change in climate. The area under this crop has increased from 99 hundred ha in 2019 to 106 hundred ha in 2023. Change in area is about 7.07 percent. While trends in production have reflected upside mark whereas in productivity it has produced declining trend from 10.48 percent in 2019 to 6.77 per cent in 2023. But in same period there is no significant changes in climate has witnessed. 4) For the area, production and productivity of Tur (pigeon pea) has shown declining trends with passing years. With the rising in temperature around 40 to 45 during the month of January and February which is considered to harvesting period seems to have negatively affected the production and productivity of the crop.

Conclusion: climatically change, the result of the "An unnatural weather change" has now begun demonstrating its effects. It has severely affected production and productivity of agriculture around the world that led to crises like food security, with the change in climate it needs to ensure that it has less effect on agriculture so that livelihood of crores of people should be protected.

References:

1. *Ministry of agriculture, government of Maharashtra*
2. *Dr. Cumhur Aydinalp, Uludag University, Faculty of Agriculture, Department of Soil Science, Bursa 16059, Turkey 672.*
3. *Richard M. Adams1, *, Brian H. Hurd2, Stephanie Lenhart2, Neil Leary3 Effects of global climate change on agriculture: an interpretative review Vol. 11: 19–30, 1998*
4. *Anupama Mahato climate change and its impact on agriculture International Journal of Scientific and Research Publications, Volume 4, Issue 4, April 2014 1 ISSN 2250-3153*
5. *Mishra VN., Rai, PK (2016) A remote sensing aided multi-layer perceptron-Markov chain analysis for land use and land cover change prediction in Patna district (Bihar), India. Arab J Geosci 9, 249*
6. *Kudnar NS (2022) Geospatial Modeling in the Assessment of Environmental Resources for Sustainable Water Resource Management in a Gondia District, India.*
7. *Rajasekhar M, Gadhiraju SR, Kadam A et al. (2020) Identification of groundwater recharge-based potential rainwater harvesting sites for sustainable development of a semiarid region of southern India using geospatial, AHP, and SCS-CN approach. Arab J Geosci, pp 13-24.*

डॉ. भीमराव अम्बेडकर एवं मरुस्थलीय कृषक सामाजिक संरचना

डॉ. हरदयाल भाटी, *समाजशास्त्र विभाग, जी. डी. मेमोरियल कॉलेज, जे. एन. व्ही. यु., जोधपुर (राजस्थान)*

डॉ. भीमराव अम्बेडकर के समय दलित प्रश्न को देखने के तीन नजरिए साम्राज्यवाद विरोधी आन्दोलन की मुख्यधारा में स्पष्ट रूप से देखे जा सकते हैं यथा:- १) नेहरू एवं वामपंथी यह मानते थे कि आजादी के बाद सतत् विकास के माध्यम से सामाजिक विषमता की इस समस्या का समाधान कर लिया जाएगा। २) महात्मा गांधी द्विज जातियों में छुआछुत के प्रति पाप बोध पैदा करने उन्हे आत्मा शुद्धी के मार्ग पर ले जाना चाहते थे, जिससे दलित राजनीति के दायरे को छोड़ कर भविष्य में बेहद लम्बी सामाजिक धार्मिक प्रक्रिया के जरिए शुद्र समाज के दायरे में ही आगे बढ सके। पहली प्रवृति दलित प्रश्न को बाद में निपटाए जा सकने वाले पचड़े के रूप में देखती थीतो दूसरी इस मसले को परम्परा के औजारों से हल करने के पत्र में थी। ३) डॉ. भीमराव अम्बेडकर ने उपर्युक्त दोनो परिप्रेक्ष्यों को अस्वीकार किया एवं इस बात पर जोर दिया कि चार वर्णो पर आधारित सामाजिक ढांचे की हिन्दू योजना ने ही जाति व्यवस्था एवं अस्पृश्यता को जन्म दिया है, जो कि असमानता का एक अमानवीय एवं चरम रूप है। अत: अस्पृश्यों की समस्याएं किसी छोटे-मोटे उपचार से हल नहीं हो सकती, उसके लिए तो क्रान्तिकारी सामाजिक हल की आवश्यकता है और वह क्रान्तिकारी सामाजिक हल जाति व्यवस्था को सम्पूर्ण रूप से अस्वीकार करना ही हो सकता है। उन्होने कहा जाति-प्रथा को नष्ट करने का एक ही मार्ग है अन्तर्जातीय विवाह न कि सहभोज खून का मिलना ही अपनेपन की भावना ला सकता है। अछूतों में स्वतंत्रता, समानता एवं स्वाभिमान से जीवन बिताने की इच्छा होनी चाहिए एवं इसके लिए उनके सुझाव थे: - अछूत संगठित हो, शिक्षित हो, अत्याचार के विरूद्ध संघर्ष करें। उन्होनें अछूतों को सरकारी नौकरियों में जाने, जंगल तथा खेती की भूमि प्राप्त करने की शिक्षा दी। उन्होने अपने साहित्य में इस बात पर जोर दिया कि अछूतों को मांगना छोड़ देना चाहिए, झूठ बोलना बन्द कर देना चाहिए, मुर्दा जानवर खाना छोड़ देना चाहिए तथा इन सबके अतिरिक्त हीनता की भावना का त्याग कर श्रेष्ठ जीवन की ओर तत्पर होना चाहिए। उन्होनें अछूतों को जबरदस्ती मन्दिरों में प्रवेश करने एवं सार्वजनिक तालाबों व कुओं का उपयोग करने की सलाह दी।[१]

इस प्रकार स्पष्ट है कि डॉ. भीमराव अम्बेडकर ने समाज मे से नौ सामाजिक तथ्य उठाये एवं उन्हे दलितो के हित के लिए आदेशात्मक रूप में प्रस्तुत किये। मगर अब हमें इन ९ आदेशात्मक तथ्यों का परीक्षण मरुस्थलीय कृषक संरचना के अध्ययन क्षेत्र में करना है एवं यह पता लगाना है कि दलित एवं दलित से सम्बन्धित वर्ग ने अम्बेडकर द्वारा निर्मित इन सामाजिक तथ्यों को कितना अपनाया है, ये नौ सार तथ्य निम्न प्रकार है: - १) सम्पूर्ण जाति व्यवस्था को अस्वीकार करना। २) अन्तर्जातीय विवाह को प्रोत्साहित करना। ३) अछूत संगठित एवं शिक्षित हो। ४) सरकारी सेवा में अधिक प्रतिनिधित्व करें। ५) कृषि भूमि का अधिक से अधिक मालिकाना हक प्राप्त करें। ६) अछूतों को मांगना छोड़ देना चाहिए। ७) मुर्दा जानवर खाना एवं खींचना छोड़ देना चाहिए। ८) हिनता की भावना त्यागकर श्रेष्ठ जीवन बिताना चाहिए। ९) सार्वजनिक एवं धार्मिक स्थानों में प्रवेश करना एवं उनका उपयोग करना।

मरुस्थलीय कृषक सामाजिक संरचना एवं डॉ. भीमराव अम्बेडकर: अब यहां मरुस्थलीय कृषक सामाजिक संरचना को जानना आवश्यक प्रतीत होता है, तत्पश्चात इस कृषक सामाजिक संरचना को डॉ. अम्बेडकर द्वारा प्रतिपादित सामाजिक तथ्यों के सन्दर्भ में देखा जाना उचित प्रतीत होता है मरुस्थलीय कृषक सामाजिक संरचना समाजशास्त्रीय साहित्य में कृषक संरचना से सम्बन्धित वृहद कार्य देखते को मिलता है। जिन्हें करने वालो में से कुछ प्रमुख समाजशास्त्रीयों या समाजवैज्ञानिको के नाम इस प्रकार है: रोबर्ट रेडफील्ड, टिया डॉ. शानिन, डेनियल थोर्नेर, ऑस्कर लेविस, एफ. जी. बैली, कार्लमार्क्स, फ्रेडरिक एंजल्स, लेनिन, माओत्से तुंग, कोतस्की, हमजा अलवी, योगेशचन्द्र बघन, नटराजन, सुखवीर चैधरी, कैथरीन गफ, इरफान हबीब, ऐ. आर. देसाई, पी. सी. जोशी, आन्द्रे बैती, बृजराज चैहान, पुष्पेन्द्र सुराणा, डी. एन. धनागरे, अशोक रूद्र, टी. के. उम्मन, एम. एल. दांतवाला, योगेन्द्र सिंह, श्यामाचरण दूबे, मैरियट, डी. एन. मजूमदार, एम. एन. श्रीनिवास इत्यादि. इन्होने विभिन्न कालो एवं विभिन्न स्थानो पर भिन्न-भिन्न उपागमो या परिप्रेक्षो में कृषक सामाजिक संरचना का अध्ययन किया है।[२] यह अध्ययन कृषक संरचना से सम्बन्धित इन कार्यो को आधार मानते हुए राजस्थान के मरु भाग में कृषक सामाजिक संरचना का विशिष्ट परिस्थितियों में अध्ययन करता है। यहां मेरा उद्देश्य मरुस्थलीय कृषक सामाजिक संरचना के विभिन्न घटकों को डॉ. भीमराव अम्बेडकर द्वारा दलित उद्धार के लिए समाज के अन्तर्गत से उठाये गये सामाजिक तथ्यो के सन्दर्भ में देखना है। इस हेतु सर्वप्रथम अध्ययन क्षेत्र की मरुस्थलीय कृषक संरचना को जानना होगा एवं तत्पश्चात उसमें उपस्थित सामाजिक न्याय को जाना जा सकता है।

पश्चिमी राजस्थान में मरुस्थलीय कृषक सामाजिक संरचना का अध्ययन करने हेतु तीन पूर्ण मरुस्थलीय जिलों[३] यथा- जोधपुर, जैसलमेर एवं बाड़मेर जिले से एक-एक ग्रामीण समुदाय का चयन कृषि व्यवसाय में कार्यरत इनकी कृषक जनसंख्या के आधार पर किया गया। ये ग्रामीण समुदाय क्रमश: लवारन, केलावा एवं पिण्डारण है। सन् १९९१ की जनगणना के अनुसार इन ग्रामीण समुदायों की क्रमशः ९१.९५ प्रतिशत, ८४.३१ प्रतिशत एवं ९७.३० प्रतिशत कार्यशील जनसंख्या कृषि एवं पशुपालन

व्यवसाय में संलग्न थी। इन ग्रामीण समुदायों की कृषक संरचना के विश्लेषण हेतु मुख्यत: निम्न इकाइयों को आधार बनाया गया है - १) भूमि २) कृषि भूमि ३) भूस्वामित्व ४) सिंचित एवं असिंचित कृषि भूमि ५) कृषक श्रेणियाँ ६) खाते, खसरे एवं खातेदारों की संख्या ७) कृषक जातियां एवं भूविभाजन ८) कृषि भूमि एवं परिवारों की तुलना ९) कृषक श्रेणियों का जातीय विभाजन। १०) सिंचित एवं असिंचित कृषि भूमि का जातीय विभाजन ११) जातिनुसार खातों एवं खसरों का विभाजन। १२) खातेदार कृषक श्रेणियों का जातीय विभाजन।

कृषक संरचना की इन बारह इकाइयों के अतिरिक्त इन ग्रामीण समुदायों में कृषक संरचना के अन्य पक्षों को समझने के लिए कृषि एवं अन्य सहयोगी व्यवसायों जैसे- पशुपालन, श्रम, सरकारी सेवा, व्यापार एवं ठेकेदारी व्यवसाय में संलग्न व्यक्तियों की स्थिति को आधार बनाया गया है। इन ग्रामीण समुदायों की सामाजिक संरचना को विश्लेषित करने के लिए निम्न पांच इकाइयों को आधार बनाया गया है- १) जाति २) गोत्र ३) परिवार ४) धर्म एवं ५) शिक्षा.

उपर्युक्त इकाइयों के विश्लेषण के आधार पर पश्चिमी राजस्थान में निम्न मरुस्थलीय कृषक संरचना उभरती है-

१) कृषक : अ) बड़े कृषक ब) असिंचित कृषि भूमि के स्वामी क) सिंचित कृषि भूमि के स्वामी ड) मध्यम कृषक ई) निम्न कृषक फ) अत्यन्त निम्न कृषक ग) भूमिविहिन कृषक.

२) अकृषक: अ) असिंचित कृषि भूमि के स्वामी ब) सिंचित कृषि भूमि के स्वामी.

३) अस्थायी कृषक.

अध्ययन क्षेत्र में कृषक उन्हें कहा गया है जो स्वयं अपनी कृषि भूमि पर कृषि कार्य करते हैं। यह कृषक वर्ग पांच कृषक श्रेणियों में विभाजित है, जिन कृषकों के पास ५० बीघा से अधिक कृषि भूमि है वे बड़े कृषक है, जिनके पास ३१ से ५० बीघा के मध्य कृषि भूमि है वे मध्यम कृषक, जिनके पास ११ से ३० बीघा के मध्य कृषि भूमि है वे निम्न कृषक, जिनके पास १ से १० बीघा के मध्य कृषि भूमि है वे अत्यन्त निम्न कृषक और जिनके पास कृषि भूमि का सर्वथा अभाव है वे भूमिविहीन कृषक है। अकृषक उन्हें कहा गया है, जो स्वयं कृषि भूमि पर कृषि कार्य नहीं करते हैं वरन् भूमिविहीनों या फसल के हिस्से के आधार पर कृषकों / बटाईदारों से कृषि कार्य करवाते हैं। यह वर्ग भी दो श्रेणियों में विभाजित है, यथा- असिंचित एवं सिंचित कृषि भूमि के स्वामी। इनमें से प्रथम अकृषक श्रेणी के अधिकतर व्यक्ति नगरीय क्षेत्रों में निवास करते हैं एवं ये लोग अपनी कृषि भूमि को फसल के हिस्से के पर दे देते है। द्वितीय अकृषक श्रेणी के अकृषक कृषि उत्पादन कार्य फसल के १/३ हिस्से के आधारपर कृषकों / बटाईदारों को दे देते हैं एवं स्वयं पर्यवेक्षक की भूमिका निभाते हैं एवं अन्य आवश्यकताओं की पूर्ति करते हैं। अस्थायी कृषक उन्हें कहा गया है जो नगरीय क्षेत्रों में निवास करते हैं, मगर वर्षा ऋतु में कृषि कार्य करने हेतु सपरिवार गांव आ जाते हैं एवं कृषि कार्य समाप्त करके पुन: नगरीय क्षेत्र में लौट जाते हैं।

डॉ. भीमराव अम्बेडकर की दृष्टिनुसार मरुस्थलीय कृषक संरचना में प्रभु जाति दलित वर्ग एंव सम्बन्धित वर्ग की स्थिति तीनो ग्रामीण समुदायों में राजपूत जाति प्रभु जाति के रूप दृष्टिगत होती है, जो जनसंख्यात्मक राजनीतिक एवं आर्थिक दृष्टि से सम्पन्न जाति है। तीनों ग्रामीण समुदायों में प्रभु जाति के समकक्ष निम्न सामाजिक श्रेणियाँ उपस्थित है, यथा: लवारन में मेघवाल जाति, केलावा में मुसलमान धर्म एवं पिण्डारण में भील जनजाति उपस्थित है। मरुस्थलीय कृषक संरचना के निर्माण में इन चारों सामाजिक श्रेणियों राजपूत, मेघवाल, मुसलमान एवं भील जनजाति का महत्वपूर्ण योगदान है एवं शेष १४ जातियों अथवा सामाजिक श्रेणियों राजपुरोहित, पुरोहित, स्वामी, सन्त, महाजन, चारण, माली, नाई, दर्जी, लखारा, सुथार, रबारी, ढोली एवं जोगी मरुस्थलीय कृषक संरचना के निर्माण में सहयोगी के रूप में भूमिका निभा रहे हैं। इन चारो सामाजिक श्रेणियों (राजपूत, मेघवाल, भील एवं मुसलमान) मे से तीनो सामाजिक श्रेणियों (राजपूत, मेघवाल, भील) की स्थिति को डॉ. अम्बेडकर द्वारा बताये गए सामाजिक तथ्यो के संदर्भ में इस प्रकार देखी जा सकती है।

१) जाति व्यवस्था को अस्वीकार करना: मरुस्थलीय अध्ययन क्षेत्र के तीनो ग्रामीण समुदायो में परम्परागत जाति व्यवस्था सम्पूर्ण से नष्ट न होकर के, अपने लचीलेपन के स्वभाव के कारण वर्तमान समयानुरूप परिवर्तित होकर भिन्न रूप में उपस्थित है। आज भी ग्रामीण समुदायो में प्रत्येक परिवार एवं व्यक्ति का मुल्यांकन उसकी जाति की छवि इमेज के आधार पर किया जाता है न कि उसके द्वारा अर्जित की गई उपलब्धियों द्वारा सभी जातियों के आवास स्थान अलग-अलग है, पेयजल के साधन अलग-अलग है, परस्पर सम्बोधन के सामाजिक मापदण्ड परम्परागत स्वरूप में है। मेघवाल जाति को छोड़ कर शेष सभी स्पर्श एवं अस्पर्श जातियां प्रभु जाति के यहां अध्ययन क्षेत्र में जजमानी व्यवस्था के अन्तर्गत कमीण की भूमिका निभाती है। डोली, जोगी, भील एवं नाई परम्परागत जजमानी व्यवस्था को बनाये रखने में महत्वपूर्ण भूमिका निभा रही है, मैने तो यहां तक देखा है कि इन पांचो सेवक जातियों के परिवार बांटने के लिए परस्पर लड़ पड़ते है। अतः विकसित शहरी क्षेत्रो में डॉ. अम्बेडकर के बाद शायद सत्य संभव हो सकती है मगर ग्रामीण एवं अविकसित शहरी क्षेत्रो में इस तथ्य को सत्य होने में अनेको वर्ष लग सकते है।

२) अन्तर्जातीय विवाह: अध्ययन क्षेत्र के तीनों ग्रामीण समुदायों में अन्तर्जातीय विवाहो का पूर्णतया अभाव रहा।

३) अछूत संगठित एवं शिक्षित हो: अध्ययन क्षेत्र की एकमात्र मेघवाल जाति संगठित दिखाई देती है। इसके सदस्यो ने मरे हुए जानवर खींचने बन्द कर दिये, चमड़े के जुते बनाने ही बन्द कर दिये, इनकी औरतो ने स्वर्णो के घर कच्चे आंगन पोतने का कार्य ही बन्द कर दिया, मगर कहीं-कहीं अपवाद स्वरूप इसके

विपरीत परिवार भी मिले है। अध्ययन क्षेत्र की १८.५५ प्रतिशत जनसंख्या शिक्षित है एवं शेष ८१.४५ प्रतिशत जनसंख्या अशिक्षित है। इस शिक्षित जनसंख्या को निम्न चार शैक्षणिक स्तरो में विभक्त किया गया है - १) ५ वीं कक्षा से कम. २) ५ वीं से आठवीं तक. ३) ९ वीं से बारहवी तक एवं ४) १२ वीं से अधिक। शिक्षित जनसंख्या का ९३ प्रतिशत भाग कक्षा १ से आठवीं के मध्य शिक्षित है। भील जनजाति एवं मुस्लिम शिक्षित जनसंख्या मात्र कक्षा १ से ५ के मध्य शिक्षित एवं अन्य स्तरों में इनका प्रतिनिधित्व दृष्टिगत नही होता है। अन्य दो स्तरों में प्रभुजाति एवं मेघवाल जाति की ७ प्रतिशत शिक्षित जनसंख्या है, इसमें से ५ प्रतिशत प्रभु जाति की एवं २ प्रतिशत मेघवाल जाति की जनसंख्या शिक्षित है। भील जनजाति की ७५ प्रतिशत जनसंख्या अशिक्षित है एवं शेष २५ प्रतिशत जनसंख्या कक्षा १ से ३ के मध्य तक ही शिक्षित है कक्षा ४ व ५ तक शिक्षित व्यक्तियों का इस जनजाति में अभाव है। इस प्रकार स्पष्ट है कि शैक्षणिक क्षेत्र में अस्पृक्षयो की प्रगति अत्यधिक कमजोर है।

४) सरकारी सेवा: सरकारी सेवा में भील जनजाति एवं मुस्लिम व्यक्तियों के प्रतिनिधित्व का पूर्णतया अभाव है। मगर मेघवाल जाति के ६ पुरूष सरकारीसेवा में है, जो सरकारी सेवा में संलग्न पुरूषो के २१.४३ प्रतिशत है। इस प्रकार सरकारी सेवा में डॉ. अम्बेडकर के दृष्टिकोण के अनुसार दलितो का प्रतिनिधित्व सन्तोषजनक नहीं है।

५) कृषि भूमि स्वामित्व: अध्ययन क्षेत्र के तीनों ग्रामीण समुदायों में सामाजिक श्रेणियों की पारिवारिक एवं भूस्वामित्व स्थिति निम्न प्रकार है-

१.	लवारण		
	सामाजिक श्रेणी	परिवार प्रतिशत	कृषी भूमी स्वामित्व प्रतिशत
	राजपूत	५४.४३	७१.९६
	मेघवाल	३६.५२	२१.६२
२	केलावा		
	राजपूत	३०.४५	५६.६२
	मुसलमान	४९.२६	२८.५०
३	पिंडारण		
	राजपूत	३९.४४	५२.१४
	भिल	२३.९४	११.६४

इस विवेचन से स्पष्ट है कि प्रभु जाति के पास परिवार संख्या से कृषि भूमि औसतन २७ प्रतिशत अधिक है जबकि अन्य तीन सामाजिक श्रेणियों के पास परिवार संख्या से औसतन १७ प्रतिशत कृषि भूमि कम है। यहां तक की केलावा ग्रामीण समुदाय में मुसलमानों की परिवार संख्या प्रभु जाति से १९ प्रतिशत अधिक होने पर भी उनके पास २८ प्रतिशत कृषि भूमि प्रभुजाति के भूस्वामित्व से कम है।

मरुस्थलीय कृषक संरचना में कृषक ६ श्रेणियों में विभक्त है। बड़े कृषक परिवार श्रेणी में औसतन ७२ प्रतिशत परिवार प्रभु जाति के हैं एवं शेष प्रतिनिधित्व मध्यम कृषक परिवारश्रेणी में है। निम्न, अत्यन्त निम्न एवं भूमिविहीन कृषक परिवार श्रेणी में प्रभु जाति के परिवारों का प्रतिनिधित्व नहीं है। वही अन्य तीन सामाजिक श्रेणियों के ८७ प्रतिशत कृषक परिवारों का प्रतिनिधित्व निम्न, अत्यन्त निम्न एवं भूमिविहीन कृषक श्रेणी में है एवं शेष १३ प्रतिशत कृषक परिवारों का प्रतिनिधित्व मध्यम एवं बड़े कृषक परिवार श्रेणी में है पिण्डारण ग्रामीण समुदाय में तो भील जनजाति के ८५ प्रतिशत कृषक परिवारो का प्रतिनिधित्व अत्यन्त निम्न कृषक परिवार श्रेणी में है। इन तीनो सामाजिक श्रेणियों की कृषि भूमि की जोत का आकार औसतन १२ बीघा प्रतिकृषक परिवार है वहीं प्रभु जाति के कृषक परिवार की कृषि भूमि की जोत का आकार औसतन ७५ बीघा प्रति परिवार है।

अकृषक परिवार केवल मात्र लवारन ग्रामीण समुदाय में पाए गए, अन्य दो ग्रामीण समुदायो में नही पाए गए। अकृषक परिवारो की संख्या ११ है, जिनमें से १० प्रभु जाति परिवार है एवं एक नाई जाति परिवार है। इसमें से ९ परिवार सिंचित कृषि भूमि पर स्वयं कोई कृषि कार्य नहीं करते वरन बटाईदारो से फसल के १/३ हिस्से के आधार पर करवाते है एवं दो परिवार-एक राजपूत व एक नाई परिवार स्वयं सिंचित कृषि का कार्य करते हैं। मेघवाल जाति के पास सिंचित कृषि भूमि का सर्वथा अभाव है। प्रभु जाति के समकक्ष उपस्थित मेघवाल जाति के पास सिंचित कृषि भूमि का न होना सामाजिक न्याय की तरफ सूचित नहीं करता है। शेष दोनो ग्रामीण समुदायों का भू-जल नमकयुक्त है, इसलिए वहां सिंचित कृषि भूमि का सर्वथा अभाव है।

३.२४ प्रतिशत कृषक परिवार अस्थायी कृषक परिवार है। ये ग्रामीण समुदाय से बाहर रहते हैं एवं फसल ऋतु के समय गांव आते हैं तथा फसल लेकर पुनः शहरी क्षेत्र में चल जाते हैं।

इस प्रकार स्पष्ट है कि अपनी परम्परागत एवं ऐतिहासिक स्थिति के कारण प्रभु जाति भूस्वामित्व के रूप में एकाधिकार प्राप्त है एवं अन्य तीनो सामाजिक श्रेणियाँ अपनी परम्परागत स्थिति के कारण नाममात्र का भूस्वामित्व है। इस निम्न भूस्वामित्व के कारण आर्थिक शौषण का स्थायी आधार बन जाता है। इन तीनो सामाजिक श्रेणियों को परम्परागत रूप से भूस्वामित्व का अधिकार प्राप्त नही था, मगर अब इन्हें सामाजिक आर्थिक एवं राजनीतिक संरचना के परिवर्तित होने से यदि भूस्वामित्व प्राप्त हुआ तो उसकी जोत का आकार इतना कम है कि वह अपनी दैनिक आवश्यकतओं की पूर्ति मात्र कृषि भूमि पर निर्भर रह कर नहीं कर सकते। इस हेतु उन्हे अधिकतर श्रमिक के रूप में अन्य व्यवसाय करने पड़ते हैं, इस प्रकार भूस्वामित्व के रूप में डॉ. अम्बेडकर द्वारा अपनाये सामाजिक तथ्य को सत्य होने मे कई वर्ष लग सकते है।

६. सार्वजनिक एवं धार्मिक स्थानो का उपयोग: अध्ययन क्षेत्र की अस्पृश्य जातियां इन क्षेत्रो का उपयोग नही कर सकती। आज भी गांव के मन्दिरो में वे प्रवेश नही कर सकती एवं पेयजल के सार्वजनिक साधनो इत्यादि का भी प्रयोग नही करती।[४]

उपर्युक्त विश्लेषण के आधार पर स्पष्ट होता है कि वर्तमान समय में पश्चिमी राजस्थान के ग्रामीण क्षेत्रो में डॉ. भीमराव अम्बेडकर स्टडी सेन्टर, जोधपुर द्वारा गहन कार्य करने की आवश्यकता है। अम्बेडकर स्टडी सेन्टर द्वारा ग्रामीण व्यक्तियों को यह बताया जाए कि अम्बेडकर एक ऐसा मुक्त समाज चाहते थे जिसमें जाति एवं अन्य किसी आधार पर व्यक्ति व्यक्ति के साथ भेदभाव एवं शोषण न हो। सभी व्यक्तियों को अपने व्यक्तित्व के विकास का समान अवसर मिले एवं उसका चहुंमुखी विकास हो।

सन्दर्भ सूचिः

१. *भोवानी सैन, इवाल्यूसन ऑफ एग्रेरियन रिलेसन इन इण्डिया, पीपल्स पब्लिशिंग हाउस, दिल्ली, १९६२.*
२. *सुखवीर सिंह गहलोत, रूरल लाईफ इन राजस्थान, राजस्थानी ग्रन्थागार, जोधपुर, १९८६.*
३. *एच. एस. सक्सेना, रूरल राजस्थान, क्लासिक पब्लिशिंग हाउस, जयपुर, १९८८.*
४. *ए. आर. देसाई, एग्रेरियन स्ट्रगल्स इन इण्डिया आफ्टर इन्डिपेन्डेन्स, आक्सफोर्ड युनिवर्सिटी प्रेस, दिल्ली, १९८६.*
५. *पुष्पेन्द्र सुराणा, सोशल मूवमेन्टस् एण्ड सोशल स्ट्रक्चर, मनोहर पब्लिकेशन्स, दिल्ली, १९८३.*
६. *के. जी. गुरूमूर्थी, इण्डियन पिजेन्ट्री, बी. एन. पब्लिशिंग कार्पोरेशन, दिल्ली, १९८२.*
७. *एस. सी. दूबे, इण्डियन विलेज, रतलेज एण्ड केगन पाल, लन्दन, १९७५.*
८. *मैकिम मेरियट, विलेज इण्डिया, यूनिवर्सिटी प्रेस, शिकागो, १९६७.*
९. *मदन लाल शर्मा एण्ड टी. एम. दक, कास्ट एण्ड क्लास इन एग्रेरियन सोसायटी, अजन्ता पब्लिकेशन्स, दिल्ली, १९८५.*
१०. *बी. आर. चैहान, भारत में ग्रामीण समाज, ए. सी. ब्रदर्स, उदयपुर, १९९८.*
११. *ए राजस्थान विलेज, ए. सी. ब्रदर्स, उदयपुर, १९९८.*
१२. *डी. एन. धनागरे, पिजेन्ट मूवमेन्ट इन इण्डिया, आक्सफार्ड यूनिवर्सिटी प्रेस, दिल्ली, १९८३.*
१३. *टिया डॉ. र शानिन, पिजेन्ट एण्ड पिजेन्ट सोसायटी, पैनगुईस बुक्स, मिडलसेक्स, १९७३.*
१४. *आन्द्र बैते, सिक्स एसेज इन कम्पेरेटिव सोशियोलोजी, ऑक्सफोर्ड यूनिवर्सिटी प्रेस, दिल्ली, १९८४.*
१५. *रोबेर्ट रेडफिल्ड, द पिजेन्ट सोसायटी एण्ड पिजेन्ट कल्चर, राजस्थान हिन्दी ग्रन्थागार अकादमी, जयपुर, १९७३.*
१६. *हरदयाल भाटी, मरुस्थलीय कृषक संरचना, राजस्थानी ग्रन्थागार पब्लिकेशन्स, जोधपुर, २००४.*
१७. *पटवार मण्डल देड़ा से लवारन गांव की जमाबन्दी (जोधपुर), केलावा से केलावा गांव की जमाबन्दी (जैसलमेर), सुरपुरा से पिण्डारन गांव की जमाबन्दी, (बाड़मेर), १९९७.*
१८. *अनुसंधानकर्ता द्वारा सन् २००० में किया गया सर्वेक्षण (प्राथमिक तथ्यो का संकलन).*

भारतीय नवजागरण: स्त्री प्रश्न और हिन्दी साहित्य

डॉ. इंदु कनौजिया, *एसोसिएट प्रोफेसर, हिंदी विभाग, नारी शिक्षा निकेतन स्नातकोत्तर महाविद्यालय, लखनऊ (उ.प्र.)*

नवजागरण: नवजागरण शब्द के लिए अंग्रेजी में रेनेसां का प्रयोग होता है। रेनेसां का शाब्दिक अर्थ पुनरुत्थान है। जिसको नवजागरण, पुनर्जागरण एनवोत्थान आदि कई नामों से अभिव्यक्त किया जाता है।

रेनेसां शब्द का प्रयोग १४ वीं सदी से लेकर १७ वीं सदी के मध्य होने वाले सामाजिक, सांस्कृतिक एवं धार्मिक परिवर्तनों के लिए किया जाता है। श्रेनेसां की कल्पना का श्रेय इटली के प्रथम इतिहासकार 'वर्कहार्ट' को जाता है, यद्यपि इस शब्द का सर्वप्रथम प्रयोग प्रसिद्ध फ्रांसीसी इतिहासकार, दार्शनिक 'मिशेसेट' ने १९ वीं सदी के पूर्वार्द्ध में किया था।[१]

वस्तुतः नवजागरण की प्रक्रिया मध्ययुगीन सामंती वैभव-विलास की जगह विचार, विज्ञान एवं मानव की पुन: प्रतिष्ठा के संघर्ष के रूप में सामने आई। इसके मूल में मानववादी भावना व्यक्ति को मध्ययुगीन अंधविश्वासों, रुढ़ियों, धर्मशात्रों के बंधनों से मुक्त करके स्वतंत्र चेतना और अपने व्यक्तित्व के विकास को अवसर देने वाला और प्राचीन संस्कृति की आधार भूमि पर नई संस्कृति को प्रतिष्ठित करने का प्रयास था।

भारतीय नवजागरण का सम्बन्ध भाषा, धर्म एवं पुरानी रूढ़िवादी परम्परा से रहा है। रामविलाश शर्मा भारतीय नवजागरण को १८५७ की क्रांति से जोड़ते हुए कहते हैं- 'हिन्दी प्रदेश में नवजागरण १८५७ ई. स. के स्वाधीनता संग्राम से शुरू होता है। इस स्वाधीनता संग्राम की पहली विशेषता यह है कि यह सारे देश की एकता को ध्यान में रखकर चलाया गया। इसकी दूसरी विशेषता यह है कि राज्य सत्ता की मूल समस्या सामंतों के हित में नहीं जनता के हित में हल की गई थी।'[२]

जैसे-जैसे नवजागरण का विकास भारत में होता गया वहीं लोगों के संगठित होकर काम करने की धारणा को बल मिलता गया।

रामस्वरूप चतुर्वेदी पुनर्जागरण पर अपने विचार व्यक्त करते हुए लिखते हैं- 'पुनर्जागरण दो जातीय संस्कृतियों की टकराहट से उत्पन्न रचनात्मक ऊर्जा है।'[३] इन दो जातीय संस्कृतियों के बारे में उनका मानना है कि नयी युरोपीय वैज्ञानिक संस्कृति और पुरानी भारतीय धार्मिक संस्कृति की टकराहट के फलस्वरूप नवजागरण या पुनर्जागरण की शुरूआत होती है।

यदि हम पुनर्जागरण शब्द पर ध्यान केन्द्रित करें तो इसका अर्थ है पुन: जागना या दुबारा जागना। जैसा कि इसके अर्थ से विदित है कि पुन: जागना, इसको अगर हम भारतीय दृष्टिकोण से देखने का प्रयास करें तो हमें नवजागरण या पुनर्जागरण की शुरूआत यूरोपीय नवजागरण से पहले दिखाई पड़ती है। जैसा कि उपरोक्त कथनों में यह स्पष्ट किया गया है कि भारतीय नवजागरण का सम्बन्ध भाषा एवं धर्म से रहा है, तो इसको हम महात्मा बुद्ध से जोड़कर देख सकते हैं। 'बुद्ध ने पुरानी जड़वादी परम्पराओं को

तोड़कर मनुष्य - मनुष्य के बीच के भेद को मिटाया। उसका प्रभाव मध्य एशिया तक फैल गया उन्होंने संस्कृत भाषा के स्थान पर जनभाषा पालि में उपदेश देना प्रारम्भ किया। इसकी दूसरी चेतना हमें भक्तिकाल में दिखाई पड़ती है। उत्तर भारत में देशी भाषाओं के उदय का यही समय है। इस आंदोलन का मूलाधार भी धर्म ही है। निर्गुणपंथी संतों ने धर्म की जातिवादी संकीर्णताओं और बाह्याडम्बरों पर गहरा प्रहार किया था, जिसके प्रचार-प्रसार में व्यापारिक पूंजीवाद ने भी सहायता पहुँचाई थी।

नवजागरण की तीसरी झलक हमें १९ वीं सदी के प्रारम्भिक दौर में दिखाई पड़ती है जब सती प्रथा, विधवा-विवाह, पर्दा प्रथा, बाल-विवाह, स्त्री शिक्षा, महिला सम्पत्ति अधिकार जैसे विषयों पर बढ़-चढ़कर लिखने और विभिन्न प्रकार की कुरीतियों का विरोध समाज में होने लगा।

राजा राममोहन राय ने १८२८ में ब्रह्म समाज की स्थापना की जिसके माध्यम से आधुनिकता की नींव डाली। उन्होंने सती प्रथा को खत्म करने में अपनी महत्त्वपूर्ण भूमिका निभाई। उन्होंने १८१८, १८२० एंव १८२२ में अपनी पत्रिका 'संवाद कौमुदी' में सती प्रथा के विरोध में निबन्ध प्रकाशित किए।

१८२८ में लार्ड विलियम बैंटिक ने सती प्रथा की ओर विशेष ध्यान दिया। उन्होंने १८ नवम्बर १८२९ को कौंसिल के सम्मुख सती के उन्मूलन के लिए प्रस्ताव रखा। कौंसिल ने ४ दिसम्बर १८२९ को एक सरकारी आज्ञा प्रस्तुत की जिसमें सती होने के कार्य में सहायता देना दण्डनीय अपराध घोषित किया गया।'[४]

विधवा पुनर्विवाह के सम्बन्ध में ईश्वरचंद विद्यासागर का नाम बड़े गर्व के साथ लिया जाता है। उन्होंने विधवा पुनर्विवाह आंदोलन को कई रुढ़िवादी नेताओं के विरोध के बावजूद आगे बढ़ाया। विद्यासागर ने १९३५ में 'हिन्दू विधवाओं का पुनर्विवाह' नाम से पम्पलेट प्रकाशित किया, इसमें 'पराशर संहिता' द्वारा यह सिद्ध किया गया कि विधवा विवाह शास्त्र सम्मत है.[५]

इसी कड़ी में स्वामी दयानन्द सरस्वती का नाम उल्लेखनीय है। उन्होंने आर्य समाज की स्थापना की, वेद के व्याख्याता होते हुए भी वे पाश्चात्य शिक्षा के पक्षधर थे। हिन्दू धर्म के बाह्याडम्बर पर जोरदार प्रहार किया। आगे चलकर प्रार्थना समाज एवं रामकृष्ण मिशन ने भी इस दिशा में उल्लेखनीय कार्य किया। थियोसोफिकल सोसायटी द्वारा उच्च मध्य वर्ग में नवजागरण का प्रचार हुआ। इसी क्रम में ज्योतिबा फूले ने अपनी पत्नी के साथ मिलकर ३० वर्षो तक महाराष्ट्र में महिला सुधार आंदोलन का काम किया। ज्योतिबा फूले का पहला कदम था अपनी युवा पत्नी सावित्री बाई को पढ़ना-लिखना सीखने के लिए प्रोत्साहित करना। फूले दम्पत्ति ने 'पुना में बुधवार पेठ में भिडे के बाड़े में १८४८ के अगस्त माह में लड़कियों के लिए पाठशाला प्रारम्भ की। यह पाठशाला भारतीय व्यक्ति द्वारा शुरू की गयी भारत की पहली पाठशाला थी।'[६]

१९ वीं शताब्दी में नवजागरण के दौर में कुछ ऐसी क्रांतिकारी स्त्रियाँ सामने आईं जिन्होंने अपने चिंतन और लेखन के द्वारा पितृसत्ता और धर्मसत्ता के क्रूर चरित्र को सरेआम नंगा करने का काम किया था। उनके साहसी और क्रांतिकारी व्यक्तित्व को देखकर पुरुष प्रधान समाज के वर्चस्व की नींव हिलने लगी थी।

उन क्रांतिकारी स्त्रीयों में ताराबाई शिंदे का नाम बड़े गर्व के साथ लिया जाता है। ताराबाई शिंदे में सच कहने का साहस था। वह पितृसत्ता के चरित्र के हर पक्ष को खोलकर समाज के सामने रख देती हैं। 'आपकी स्त्री आपको तहेदिल से प्रेम करती है फिर भी आप दूसरी औरत पर नजर रखते हो। तीसरी के साथ भरपूर मनमाफिक व्यवहार करते हो, मजे लेते हो और चौथी की अपेक्षा करते हो। आपका मन इतना चंचल है फिर भी आप कहते हो 'स्त्री का चरित्र और पुरुष का भाग्य ब्रह्मदेव के भी समझ में नहीं आता ऐसा क्यों कहते हो।'[७] १८८२ में प्रकाशित उनकी कृति 'स्त्री पुरुष तुलना स्त्री मुक्ति और विमर्श का एक मुकम्मल दस्तावेज है।

इसी कड़ी में अगला नाम पंडिता रमाबाई का आता है। इनका जन्म २३ अप्रैल, १८५८ को महाराष्ट्र के गंगामूल जंगल में हुआ था। इनके पिता अनन्त शास्त्री ने ९ वर्षीय लड़की से विवाह किया और उसे पढ़ाने का निश्चय किया। गाँव के ब्राहमणों ने उनके इस निर्णय का विरोध किया और वे गाँव से निकाल दिये गये। १८७७ के अकाल में अनन्त शास्त्री तथा उनकी पत्नी लक्ष्मीबाई दोनों की मृत्यु हो गयी। माँ लक्ष्मीबाई के देहांत के बाद उनकी अर्थी को कंधा देने वाला जब चैथा व्यक्ति नहीं मिला तब रमाबाई आगे आईं। पुरुषवादियों ने विरोध करते हुए कहा कि हिन्दू धर्म ग्रन्थों में स्त्रियों को यह अधिकार नहीं है कि वह किसी की अर्थी कंधे पर उठाए। रमाबाई ने अपनी माँ की अर्थी को कंधा दिया। इस तरह वह अर्थी उठाने वाली प्रथम हिन्दू स्त्री हुई। स्त्री मुक्ति का प्रश्न रमाबाई के विचारों के केन्द्र में था। १८८२ में उन्होंने स्त्रियों पर केन्द्रित अपनी पहली पुस्तक 'स्त्री धर्मनीति' मराठी भाषा में लिखी। रमाबाई ने स्त्रियों को स्वतंत्र, आत्मनिर्भर व आत्मसम्मान की शिक्षा देकर उन्हें संघर्षशील बनाने के लिए जीवनपर्यन्त कार्य करती रहीं। वह कहती हैं “मेरी प्यारी बहनों! खुशी का अर्थ केवल खाना-पीना नहीं है। खुशी से तात्पर्य है सम्पूर्ण स्वतंत्रता। आप स्वयं को खुश कैसे कह सकती हैं, यदि आपके पास स्वतंत्रता नहीं है।'[८]

इसी कड़ी में रूक्माबाई का नाम भी पुरुषवादी सोच और सामाजिक बुराइयों के विरोध के तौर पर लिया जाता है। इनका विवाह छोटी उम्र में हो गया था, जब ये बड़ी हुई तो इन्हें पता चला कि इन्हें ससुराल जाना पड़ेगा। तब इन्होंने मना कर दिया और सामाजिक अदालत के फैसले को स्वीकार कर लिया और अपने पति को २००० रुपये महीना दिया। ब्रिटेन में जाकर पढ़ाई की और डॉक्टर बनीं। यह पहली महिला हैं जो विदेश में जाकर डॉक्टर बनीं।

अब यहाँ प्रश्न उठता है कि क्या भक्तिकाल में मीराबाई नवजागरण के अन्तर्गत आती हैं या नहीं। हिन्दी साहित्य में जो उल्लेखनीय कार्य मीरा ने किया और साथ-साथ सामाजिक बुराइयों को झेलते हुए उसका विरोध किया, अपनी स्वच्छंदता के

लिए विष का प्याला पिया क्या उनका नाम नवजागरण में नहीं आना चाहिए? बल्कि होता यह है कि हिन्दी साहित्य के महान आलोचक आचार्य शुक्ल ने मीरा के प्रेम को ही अमर्यादित घोषित कर दिया और उसी भक्तिकाल में तुलसी के रामचरितमानस के राम जो कि अपने राज्य का त्याग नहीं कर पाते और सीता को त्याग देते हैं, वे मर्यादित बने रहते हैं। इस पर शुक्ल जी की टिप्पणी नहीं होती तो क्या इसे शुक्ल की बौद्धिक विषमता का दुष्टिकोण माना जाय या और कुछ स्त्रियों के प्रेम को भी श्रेणियों में बाँट दिया गया, उसके आचरण पर सवाल उठाये गये- उत्तम स्त्री, मध्यम स्त्री, कनिष्ठ स्त्री, नीच स्त्री।

ये सब बंदिशें केवल स्त्रियों के लिए हैं और अगर मीरा ने इसका विरोध किया, तो क्या यह जागरण नहीं है? मीरा को नवजागरण के केन्द्र में नहीं आना चाहिए था। यहाँ प्रश्न स्त्री-विमर्श का भी खड़ा होता है। पुरुषों के लिए क्या कोई प्रतिबन्ध नहीं होना चाहिए, ये प्रतिबन्ध समाज के चोचले केवल स्त्रियों पर ही लागू होंगे? यह कहाँ तक तर्कसंगत है।

भारतीय नवजागरण में पत्र-पत्रिकाओं ने विशेष योगदान दिया था। भारतेन्दु ने १८६८ ई. में 'कविवचनसुधा' पत्र निकाला था। इसमें १८७३ में 'स्त्री शिक्षा' नाम का एक लेख प्रकाशित हुआ था। यह बात तो सिद्ध है कि पश्चिमोत्तर की कदापि उन्नति न होगी जब तक यहाँ की स्त्रियों को भी शिक्षा नहीं प्राप्त होगी, क्योंकि यदि पुरुष विद्वान और पण्डित होंगे और उनकी स्त्रियाँ मूर्ख होंगी तो उनमें आपस में कभी स्नेह न होगा और नित्य कलह ही होगा।'

१८७४ ई. में भारतेन्दु ने महिलाओं के लिए 'बालाबोधिनी' नामक मासिक पत्र का प्रकाशन किया। उसमें उन्होंने लिखा था कि- 'यदि आप मेरी बचकानी हकलाहट पर ध्यान देंगी तब मैं सर्वशक्तिमान से प्रार्थना करूँगा कि मेरे हिन्दुस्तान की महिलाएँ साक्षर हो जाएँ और अपने पुरुष की किस्मत के बराबर की साझीदार बनें।'[९]

जिस भारतेन्दु को हिन्दी नवजागरण का अग्रदूत माना जाता है, जो स्त्री शिक्षा की बात करते हैं वही भारतेन्दु १८८४ में बलिया में भाषण देते हैं 'भारत वार्षोन्नति कैसे हो सकती है।' उस भाषण में स्त्री शिक्षा के बारे में वो कहते हैं- "लड़कियों को भी पढ़ाइये किन्तु इस चाल में नहीं जैसे आजकल पढ़ाई जाती हैं जिससे उपकार के बदले बुराई होती है। ऐसी चाल से उनको शिक्षा दीजिए कि वे अपना कुल धर्म सीखें, पति की भक्ति करें और लड़कों को सहज शिक्षा दें।'[१०] हिन्दी नवजागरण के अगुवा जब ये कहते हैं कि स्त्री शिक्षा इसलिए जरूरी है कि वे कुल-धर्म सीखें, पति की भक्ति करें ये कहाँ तर्कसंगत है। इससे स्पष्ट है कि चाहे शुक्ल जी जो मीरा के बारे में सोंचते हैं या भारतेन्दु जी स्त्रियों के बारे में जो सोचते हैं, यह हिन्दी साहित्य के लिए प्रश्नचिन्ह उठाता है। यहाँ पर 'सीमोन द बोउवार' की पंक्ति स्त्रियाँ पैदा नहीं होतीं बनायी जाती हैं चरितार्थ नहीं हो रही है कि स्त्रियाँ पढ़ेंगी भी तो सिर्फ पति भक्ति के लिए क्या समाज आज भी सिर्फ कहने के लिए ही बदला है, बाकी स्थिति वही बरकरार है, प्रश्न खड़ा होता है?

अगर बात बालकृष्ण भट्ट की करें तो उनका भी दृष्टिकोण भारतेन्दु जैसा ही दिखाई पड़ता है। वे लिखते हैं- "मान लीजिए कि हमारे समाज में यह बड़ा दोष है कि बहुधा पुरुष लोग अपनी स्त्रियों पर कड़ाई के साथ पेश आते हैं पर सच पूछो तो इसमें कोई बुराई नहीं हैं क्योंकि यह प्राकृतिक नियम है कि स्त्री (जिनको अंग्रेजी में वीकर सेक्स कहते हैं) सदा पुरुष की वशवर्तिनी या अनुयायिनी रहे।'[११]

प्रताप नारायण मिश्र भी विधवा स्त्री को पति की सम्पत्ति में हिस्सा देना उचित नहीं मानते थे। वे कहते हैं- 'अच्छे हिन्दू और मुसलमान अभी विधवा विवाह के समर्थक नहीं हैं। जो इने-गिने हैं वे समाज में सम्मानित नहीं हैं ... सच तो यह है कि मरे हुए पति की सम्पति अन्यगामिनी विधवा को दिलाने के लिए सरकार का आश्रय लेना देश में दुराचार के आधिक्य में सहाय देना है। इससे समाज का क्या भला होगा।'[१२]

सामाजिक यथार्थ का एक उदाहरण प्रेमचन्द का उपन्यास 'सेवासदन' जिसमें सुमन जो कि सम्पन्न परिवार की लड़की थी, समय ऐसा करवट लेता है कि अंत में वह वेश्या बन जाती है और यह समाज और समाज के ठेकेदार शहर के बाहर एक 'सेवासदन' का निर्माण करते हैं। उनका मानना है कि समाज से दूर रहेंगी तो अच्छा होगा नहीं तो समाज दूषित होगा, जबकि उनको वेश्या बनाने में इसी समाज का हाथ होता है, जो अपने आपको प्रतिष्ठित समझते थे, वे भी इसको समाज की बुराई मानकर उससे अपने आपको अलग करने की कोशिश करते हैं लेकिन उसका निष्कर्ष नहीं निकालना चाहते। समस्या का हल नहीं निकालना चाहते। यह पुरुषवादी मानसिक विकृति नहीं तो और क्या है?

आखिरकार ऐसी क्या मजबूरी थी साहित्य या इतिहास की कि स्त्रियों को उनका सम्मान नहीं मिला। यह पुरुष प्रधान समाज की विकृतियाँ ही तो हैं कि अगर स्त्री कुछ लिखना भी चाहे तो उसको अपना नाम भी छिपाना पड़ता है। ऐसे बहुत से उदाहरण हमारे सामने हैं। जैसे- 'सरला एक विधवा की आत्मजीवनी' दुःखिनी बाला, 'सिमंतनी उपदेश' अज्ञात हिन्दू स्त्री। इस आधार पर हम कह सकते हैं कि चाहे साहित्य हो या इतिहास स्त्रियों के हक की बात करनी होगी। पुरुष प्रधान समाज को भी बदलना होगा और स्त्री-पुरुष के वर्चस्व को मिटाकर सहगामी की भूमिका निभानी होगी तभी समाज और देश का भला हो सकता है।

सन्दर्भ-ग्रन्थ सूची-

१. *सम्पादक धीरेन्द्र वर्मा, हिन्दी साहित्य कोश ज्ञानमण्डल लिमिटेड, वाराणसी, १९५८, पृ. ४०३.*
२. *रामविलास शर्मा, महावीर प्रसाद द्विवेदी और हिन्दी नवजागरण, राजकमल प्रकाशन, दिल्ली, १९७७, पृ. ९१.*
३. *रामस्वरूप चतुर्वेदी, हिन्दी साहित्य और सम्वेदना का विकास, लोकभारती प्रकाशन, इलाहाबाद, २०१८, पृ. ७९.*
४. *शिवकुमार गुप्त, आधुनिक भारत का इतिहास, पृ. २२७.*
५. *B.S. Chandrababu ,Wo manherhistoryandherstruggle for emancipation, Bharathi Puthakalayan 2009, pp 256*
६. *सरोज आगलावे, जोतीराव फुले का सामाजिक दर्शन, सम्यक प्रकाशन, दिल्ली, पृ. ११६.*

७. ताराबाई शिंदे, स्त्री-पुरुष तुलना, सिद्धार्थ बुक्स, दिल्ली, प्रथम संस्करण, २०१५, पृ. ४०-४५.
८. सामाजिक क्रांति के दस्तावेज, भाग २, सम्पादक शंभुनाथ, वाणी प्रकाशन, नई दिल्ली, २००६, पृ. ८४६.
९. सम्पादक वसुधा डालमिया, बालाबोधिनी, प्रवेशांक, जनवरी, १८७४, पृ. ३२.
१०. सम्पादन हेमंत शर्मा, भारतेन्दु समग्र प्रचारक ग्रन्थावली, वाराणसी, १९८७, पृ. १०१३.
११. बालकृष्ण भट्ट, प्रतिनिधि संकलन, सम्पादक सत्यप्रकाश मिश्र, पृ. ७५-७६.
१२. प्रताप नारायण मिश्र, रचनावली, खण्ड ३, सम्पादक चन्द्रिका प्रसाद शर्मा, किताब घर प्रकाशन, पृ. १४७.

जनसंचार माध्यम और हिंदी भाषा

प्रा. लक्ष्मण किसनराव पेटकुले, *हिंदी विभागाध्यक्ष, एस .एन .मोर महाविद्यालय , तुमसर ,जि .भंडारा.*

प्रस्तावना: जनसंचार शब्द 'जन' तथा 'संचार' के योग से बना है। जिसका अर्थ है संदेश, सूचना अथवा जानकारी पहुँचाना। प्राचीन काल से लेकर आज तक सूचना अथवा जानकारी पहुँचाने के लिए अलगअलग माध्यमों का प्रयोग किया जा रहा है। - दुनियाँ में जब भाषा की व्युत्पत्ति नहीं हुई थी तब से संचार माध्यम विकसित हुआ था। प्राचीन काल में मानव शिकार कर अपना उदर निर्वाह करता था। और इस शिकार को पाने के लिए लोग विशिष्ट आवाज के माध्यम से अपनी टोली को अगाह करते थे। क्योंकि शिकार कहीं हाथ से न छूट जाए। या फिर इशारे- इशारे में अपने संदेश को पहुंचाना पड़ताथा। मनुष्य का अपनी उम्र के साथसाथ उसका जीवनमा-न बढ़ता गया। भाषा का विकास हुआ। आगे सभ्यता बढ़ी और जन-संचार माध्यमों का विकास होता गया। इन्सान टोली बनाकर रहता था। बाद में अपना जीवन परिवार गाँव में बसाने लगा। तथा समूह के लिए कुछ नियमावली बनाई गई और उसी नियमावली के तहत गाँव का संचालन उसी गाँव का मुखिया करने लगा था। कालांतराण में विवाह, संस्कार, सभ्यता, संस्कृति बढ़ी। जिसके कारण अपने संदेश को एक जगह से दूसरी जगह तक पहुँचाने के लिए। कई माध्यमों का प्रयोग किया जाने लगा। जिसमें कुंमकुंम, चावल के दाने ,शुप्यारी, पान आदि। उदा: किसी को विवाह का निमंत्रण देना हो, तो कुंमकुंम को चावल के दाने में मिलाकर उसे गाँव के घर घर में बांट-दिये जाते थे। राजा-महाराजाओं के जमाने में एक- दूसरेको अगर संदेश भेजना है तो कपड़े पर लिखकर भेजा जाता था जिसे लखोटा कहा जाता है, आज भी गाँव में अगर किसी के घर कोई मांगलिक कार्य है। तो गाँव के हजाम द्वारा घरघर - आमंत्रण दिया जाता है।

आज आधुनिक युग में विविध प्रकार के जनसंचार माध्यम हमारे सामने उपलब्ध है। जो एक सेकंड में हम अगले व्यक्ति के पास हमारा संदेश पहुंचा सकते हैं। "जनसंचार वह प्रक्रिया है जिसके द्वारा एक व्यक्ति, लोगों का समूह या संगठन एक संदेश बनाता है और इसे किसी प्रकार के माध्यम से बड़े गुमनाम, विविध दशकों तक पहुँचाता है।" इसका तात्पर्य यह है कि जनसंचार के दर्शक ज्यादातर विभिन्न संस्कृतियों और व्यवहार और विश्वास प्रणालियों से बने होते हैं। जनसंचार के माध्यम दृश्य तथा लिखित देखे जा सकते है जो निम्नलिखित रूप में दिये गये है।

दृश्य तथा लिखित माध्यम: प्रथमतहम यहा :ँ दृश्य माध्यमों की चर्चा करेंगे। दृश्यात्मक या लिखित माध्यमों में समाचार पत्र, पत्रिकाएँ या पुस्तकों का समावेश किया जाता है। हिंदुस्तान में कईं ऐसे समाचार पत्र है जो हिंदी में प्रकाशित होते हैं। स्वातंत्र्यपूर्व काल में प्रकाशित उदंड मार्तंड से लेकर आज के नवभारत टाईम्स में हिंदी भाषा अपनी महत्वपूर्ण भूमिका निभा रही है। देशविदे-शों में सामाजिक, आर्थिक, राजनीतिक, युद्ध, खेल तथा सांस्कृतिक आदि क्षेत्रों में घटित घटनाओं के समाचार हमें हिंदी भाषा में समाचार पत्रों द्वारा मिलते हैं।

पत्रिकाएँ: देश विदेश में प्रकाशित हो रहे पत्रिका में-भी हिंदी भाषा अपने महत्वपूर्ण दायित्व का निर्वाह कर रही है। भारतेंदु काल से आज तक कईं पत्रिकाएँ प्रकाशित हुई है तथा आज भी हो रही है। भारतेंदु काल, द्विवेदी काल, छायावाद आदि युगों में भारतेंदु मॅग्जिन ,इंदू, सरस्वती, माधुरी, मतवाला तो वर्तमान युग में 'हंस' ,'वागर्थ' ,'भाषा' ,'विवरण पत्रिका' ,'राष्ट्रवाणी ,' 'आलोचना' ,'विकल्प' ,'सचेतना' इत्यादि पत्रिकाएँ महत्वपूर्ण हैं। हिंदी भाषा के लिए गर्व की बात यह है कि केवल हिंदुस्तान में ही नहीं पूरे विश्व में हिंदी भाषा की पत्रिकाएँ प्रकाशित हो रही हैं जिसमें यू .के. से 'पुरवाई' ,'अमरदीप' ,'चेतक' ,'प्रवासिनी' ,'हिंदी' आदि। अमेरिका से 'विश्व' ,'विवेक-विश्वा' ,'सौरभ' ,'भारती,' नार्वे से स्पा'इल-दर्पण' एवं 'शांतिदूत,' फिजी से 'लहर 'और' संस्कृति,' मॉरीशस से 'आक्रोश' ,'मुक्ता' ,'मॉरीशस मित्र' ,'जनवाणी ,' 'रिमझिम,' सूरीनाम से 'सेतुबंध' ,'सरस्वती' ,'भारतोदय ,'कैनेडा से 'हिंदी चेतना' और ऑस्ट्रेलिया से 'चेतना' आदि पत्रिकाएँ निरंतर प्रकाशित हो रही हैं। ये पत्रिकाएँ देशविदेश के- को संयुक्त मंच देती है साहित्यकारोंं।

श्रव्य माध्यम: आकाशवाणी /रेडियो: जनसंचार का दूसरा महत्वपूर्ण माध्यम है इलेक्ट्रॉनिक मीडिया। विकसनशील देशों में जनसंचार के विभिन्न माध्यमों में 'रेडियो' संप्रेषण का अत्यंत लोकप्रिय एवं प्रभावी माध्यम है। किसानों, मजदूरों से लेकर यात्रियों, खेल प्रेमियों एवं संगीत में रुचि रखने वाले सभी के लिए यह एक सुलभ साधन रहा है। इसे श्रव्य माध्यम भी कहा जाता है।

भारत के संविधान में हिंदी को संघ की राजकीय भाषा के रूप में मान्यता दी थी एवं बड़े आंदोलन के पश्चात आकाशवाणी की भाषा नीति हिंदी के संबंध में निश्चित हुई। अतः अहिंदी भाषी

प्रदेशों में हिंदी के विस्तार का दायित्व इसिका है। इलेक्ट्रॉनिक माध्यम में क्रांति के संदर्भ में विविध भारती की महत्वपूर्ण भूमिका है। ३ अक्टूबर १९५७ से विविध भारती प्रसारण सेवा का आरंभ हुआ। विविध भारती ने फ़िल्म संगीत, फिल्मों की कहानियाँ तथा कलाकारों की भेंट वार्ता ,समाचार प्रसारण, किसानों के लिए कृषि संबंधी मार्गदर्शन पर कार्यक्रम आदि का हिंदी भाषा में प्रसारण कर एक प्रकार से हिंदी भाषा के प्रचार-प्रसार में आकाशवाणी की महत्वपूर्ण भूमिका है।

हिंदी की प्रगति में आकाशवाणी से संबंधित दो प्रकाशनों का महत्वपूर्ण योगदान है। १ जनवरी १९३६ से तत्कालीन इंडियन स्टेट ब्रॉडकास्टिंग सर्विस द्वारा रेडियो के कार्यक्रमों की 'पत्रिका ,' 'आवाज' का उर्दू या हिंदी में दिल्ली से प्रकाशन किया गया। तो दूसरी बात यह है कि आकाशवाणी के द्वारा हिंदी भाषा के विकास के लिए महत्वपूर्ण कार्य 'आकाशवाणी शब्दकोश' के प्रकाशन का है। सन १९४० में आकाशवाणी के तत्कालीन नियंत्रक श्री. बुखारी ने हिंदुस्तान कोश का कार्य आरंभ किया। इस कोश में अंग्रेजी समाचारों में प्रयुक्त ८००० सामान्य शब्दों के हिंदी एवं उर्दू पर्याय प्रस्तुत किए गए।

आकाशवाणी के स्वरूप की सार्थकता उसके संप्रेषण की कला में नीहित है। शब्दों के माध्यम से बम पैदा करते श्रोता को अभिभूत करने की कला में आकाशवाणी ने अद्भुत निपुणता प्राप्त की है। भारत जैसे विशाल भूखंड पर विभिन्न परिस्थितियों में जीवन व्यतीत करने वाले असंख्य श्रोता आकाशवाणी के अभिन्न अंग हैं। यही कारण है कि आठवें दशक में दूरदर्शन के तूफानी आगमन एवं उसके मोहक एवं लुभावने प्रसार के बावजूद आकाशवाणी के असंख्य केंद्र अपने विविधतापूर्ण कार्यक्रमों द्वारा विशाल श्रोता वर्ग को अपनी ओर आकर्षित किए हुए हैं जो भारत में आकाशवाणी का मुद्रालेख 'बहुजन हिताय बहुजन सुखाय' देश के सर्वांगीण विकास के लक्ष्य को चरितार्थ करता है।

दृश्य-श्रव्य माध्यम: दूरदर्शन: इलेक्ट्रॉनिक मीडिया के में दूरदर्शन वह जन संचार माध्यम है जिसकी क्षमता अपूर्व है। अन्य संचार माध्यमों की तुलना में बेजोड़ ही नहीं ,सौ कदम आगे है। इसका दूसरा कारण इसमें स्थित बोधगम्यता को मानना पड़ेगा। बच्चे, बूढ़े, स्त्री, पुरुष, युवा सब को प्रभावित करने की एवं हिंदी से परिचित कराने की इसमें अनोखी अदा है। शिक्षित-अशिक्षित, अनपढ़-सुपढ़, ग्रामीणशहरी समाज के सभी तक हिंदी पहु-ँचाने तथा उन्हें अपने प्रति खींचना आकर्षित करने वाले दूसरे सक्षम और बोध गम्य में साधन दूरदर्शन के सिवा कौन हो सकता है?

दूरदर्शन की उपयुक्तता उस समाज और राष्ट्र में अधिक है जहाँ अनपढ़ लोग अधिक मात्रा में हैं। देश के कोने,कोने में- दूर-दराज तक, गाँवों-कस्बों तथा नगरोंमहानगरों तक जिस माध्यम - ,ने संदेश के लिए हो या समाचार के लिए, लोक रंजन के लिए हो या लोक कल्याण के लिए -हिंदी को जनजन तक पहु-ँचाया, वह माध्यम दूरदर्शन ही है। हिंदी कार्यक्रमों को दर्शक प्रदान करने में इसकी भूमिका अपूर्व है। इसने हिंदी धारावाहिकों के लिए कथा, पटकथा तथा संवाद लेखक दिये हैं, गीतकार, संगीतकार और गायक दिये हैं।

दूरदर्शन हिंदी भाषा के विविध रूपों का वाहक हैं इसमें साहित्य, विज्ञान, प्रशासन, विज्ञापन, क्रीडा, फिल्म, संस्कृति आदि विविध क्षेत्रों में हिंदी अपना कर्तव्य पूर्ण क्षमता के साथ निभा रही है। इसके प्रति किसी का दुमत नहीं है।

दूरदर्शन का ब्रिद वाक्य है ' –सत्यम् शिवम् सुंदरम् - 'सत्य ही शिव है, शिव ही सुंदर है।

कम्प्यूटर: दृश्यश्रव्य का दूसरा महत्वपूर्ण माध्यम - मल्टीमीडिया कम्प्यूटर है जो संसार की विशिष्ट उपलब्धियों में से एक है। टी.वी. की समस्त विशेषताओं से युक्त एक ऐसा माध्यम जो अपने दर्शक से संवाद स्थापित कर सकता है। यह चाक्षुष माध्यम का ऐसा महाजाल है जो पूरे विश्व की ज्ञान संपदा से युक्त है। कम्प्यूटर पर पहले अंग्रेजी भाषा का ही वर्चस्व था किंतु आज मल्टीमीडिया के माध्यम से हिंदी के अध्ययन एवं शिक्षक की दिशाओं में नित नवीन कार्य हो रहे हैं।

राजभाषा विभाग की ओर से पुणे की सी. डैक के द्वारा 'लीला-हिंदी-प्रबोध' का निर्माण कराया गया है। हिंदी शिक्षण के क्षेत्र में 'गुरु' बहु आयामी सी.डी. रोम है। यह हिंदी बोलना सीखना है। इनके अतिरिक्त आज इंटरनेट पर पाचासों ऐसे ग्रहपाठ उपलब्ध हैं जहाँ विविध पद्धतियों से देशविदेश के लोगों के हिंदी अध्यापन - का कार्य चल रहा है। हिंदी भाषा के प्रचार-प्रसार में कम्प्यूटर अत्यंत महत्वपूर्ण भूमिका अदा कर रहा है।

निष्कर्ष: निष्कर्ष रूप में कह सकते हैं की हिंदी को व्यापक धरातल पर हिंदुस्तान में ही नहीं पूरे विश्व में जनजन तक - पहुँचाने के लिए तथा ज्ञान में वृद्धि के लिए समाचार पत्र, पत्रिकाएँ, आकाशवाणी, दूरदर्शन, कम्प्यूटर आदि जनसंचार माध्यमों का महत्वपूर्ण योगदान रहा है और आज भी है। इसे कोई नकार नहीं सकता।

संदर्भ:

1) *जनसंचार के माध्यम -विजेंद्र सिंघल, ज्ञान शहादरा, गीता प्रकाशन, दिल्ली*
2) *जनसंचार माध्यम भाषा और साहित्य, श्री नटराज प्रकाशन, दिल्ली*
3) *जनसंचार माध्यम लेखन कला, डॉ. संतोष गोयल, श्री नटराज प्रकाशन, दिल्ली*
4) *१००० पत्रकारिता एवं जनसंचार प्रश्नोत्तरी, एस .पी. चैतन्य ,साहित्य प्रकाश*
5) *जनसंचार सिद्धांत एवं प्रतिरूप, प्रो. अंजली कुमार झा, इंडियन पब्लिकेशन हाउस*
6) *जनसंचार साधन और ग्रामीण समुदाय, हितेंद्र सिंह राठोड, हिमांशु पब्लिकेशन, अन्सारी रोड, दरियागंज, नई दिल्ली*

भारतीय लोकशाही समोरील आव्हाने

प्रा. डॉ. नारायण कांबळे, *प्राध्यापक, स्वामी विवेकानंद पदव्युत्तर महाविद्यालय, शिरूर ताजबंद ता. अहमदपूर*

भारतीय लोकशाही ही बहुपक्षीय लोकशाही आहे. लोकशाहीचे सक्षमीकरण करणे हे पक्षी राजकारणाचे उद्दिष्ट असले पाहिजे. लोकशाहीचा आशय हाच निरनिराळ्या पक्षांच्या राजकारणाचा आशय असला पाहिजे. संविधानिक नैतिकता ही पक्षांनी पाळण्याची आवश्यकता आहे. संविधानिक मूल्यांची बूज निरनिराळ्या राजकीय पक्षांनी व संघटनांनी नाही राखली तर लोकशाहीची विण विस्कटून जाते. पक्ष असोत, निरनिराळ्या संघटना असोत, संस्था असोत, अथवा नागरिक असोत, या सर्वांची वाटचाल संविधानाचा ध्रुवतारा समोर ठेवूनच झाली पाहिजे. या सर्व घटकांना संविधानाने योग्य ते अधिकार दिलेले आहेत. पण आजचे चित्र फारसे चांगले नाही. लोकशाहीचे भवितव्य या सर्वच घटकांवर अवलंबून आहे. विशेषतः सत्ताधारी पक्ष आणि विरोधी पक्ष यांच्यावर सर्वाधिक जबाबदारी सत्ताधारी पक्षाची असते. पण आजचे राजकारण अतिशय खालच्या पातळीवर गेलेले दिसते. नव्हे, ते रसातळालाच गेले आहे. सुसंस्कृतपणा त्यात अभावानेच दिसतो. गलिच्छ आणि हिडीस या शब्दातच त्याचे वर्णन करावे लागेल. शिवाय देशात द्वेषपूर्ण भाषणे सर्रास होत आहेत. त्यात प्रामुख्याने मुसलमानांना लक्ष्य केले जाते. सोशल मीडियावर ही द्वेषपूर्ण भाषणे प्रसारित केली जातात. एखाद्या देशात अल्पसंख्यांकांना कशी वागणूक दिली जाते त्यावर लोकशाहीचे भवितव्य अवलंबून असते.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर ज्याला 'संविधानिक नैतिकता' म्हणतात त्याचा लवलेशही राहिलेला आज दिसत नाही. संविधानिक नैतिकतेच्या नष्टचर्येला जवळपास सर्वच पक्ष जबाबदार आहेत. अलीकडच्या काळात भाजपने तर ती समूळ नष्ट केल्याचे दिसते. साध्य साधन सूचितेचा थोडाही विचार होत असताना आज दिसत नाही. राजकारणाचे एवढे अवमूल्यन झाले आहे की त्यांनी आपली विश्वासहर्रताच गमावली आहे. न्याय, स्वातंत्र्य, समता आणि बंधुभाव या चार खांबावर भारतीय लोकशाही उभी आहे. ही पायाभूत मूल्ये मानली जातात.

भारतीय लोकशाही पुढे राजकीय प्रक्रियेतून उभी राहिलेली अनेक आव्हाने आहेत या प्रश्नाचे अचूकपणे उत्तर शोधण्यासाठी भारतात लोकशाही ही एक संकल्पना आहे. भारतीय संविधानाच्या माध्यमातून भारताने संसदीय लोकशाही शासन पद्धतीचा स्वीकार केलेला आहे. संसदीय लोकशाहीच्या माध्यमातून निश्चित तत्वे, मूल्य, सिद्धांत यांचा स्वीकार केला आहे. भारतीय संविधानाने धर्मनिरपेक्षतेच्या तत्त्वांचा स्वीकार करून सर्व धर्मीयांना समानतेने वागणूक देण्याचे आणि धार्मिक भेदभाव न करता त्यांच्या धार्मिक बाबींचा आदर करण्याचे धोरण स्वीकारले. धर्मनिरपेक्षता हा भारतीय संविधानाचा आत्मा आहे. राज्यकर्त्यांना जेव्हा भौतिक विकासाचे प्रश्न सोडविण्यामध्ये अपयश येते, तेव्हा ते भावनिक मुद्दे उपस्थित करून त्यावर आधारित राजकारण करण्याचा प्रयत्न करतात. भारतीय राजकारणात धर्म व जात हा ग्रामपंचायत पासून ते लोकसभेच्या निवडणुकापर्यंत असणारा भावनिक मुद्दा आहे. आदर्श निवडणूक आचारसंहितेत धर्माच्या आधारावर मत मागणी यावर बंदी असली, तरी त्याचे सार्वत्रिकरण झाले आहे. भारतीय राजकारणात १९९० च्या दशकात सांप्रदायिक राजकारणाची सुरुवात झाली आहे असे मानता येईल. शहाबानो खटला, रथयात्रा, बाबरी मस्जिद पाडणे यातून त्याला खतपाणी मिळाले.

२०१४ ते २०२४ या दशकातील राजकीय वातावरणाचे अवलोकन करता भारतीय राजकारणाचे सांप्रदायीकरण वेगाने होत आहे, असे चित्र आहे. धार्मिक प्रभावाच्या माध्यमातून राजकीय वर्चस्वाची उभारणी केली जात आहे. राजकारणासाठी धर्माचा बेकायदेशीर वापर, धार्मिक प्रतीक चिन्हांचा दुरुपयोग, मतांसाठी धार्मिक ध्रुवीकरण हे निवडणूक आचारसंहितेला अमान्य असणाऱ्या बाबी सर्रास केल्या जात आहेत. धार्मिक व सांप्रदायिक चिन्ह व प्रतिकांचा वापर करून बहुसंख्याक समाजाच्या मताचे एकगठ्ठाकरण करून निवडणुकीत त्यांची मते पदरात पाडून घेण्याचा प्रयत्न राजकीय पक्षांकडून केला जात आहे. सत्तेच्या माध्यमातून धाकदडपशाहीने बहुसंख्यांकवादाचे राजकारण केले जात आहे. बहुसंख्यांकवादाच्या माध्यमातून अल्पसंख्यांक विरोध, त्यामध्ये मुस्लिम विरोध प्रखर आहे. केवळ विरोधच नाही, तर अल्पसंख्यांक समाजाचा तिरस्कार, घृणा, आणि त्यांचा हिंसक प्रतिकार करण्यात येत आहे. भारतीय लोकशाहीतील उदारमतवादाची जागा संकुचित आणि परनिंदेवर आधारित सांप्रदायिकतेने घेतली आहे. समरसतेच्या गोंडस नावाखाली हिंदुत्वाच्या चौकटीत इतर धर्मांना बसविण्याचा प्रयत्न केला जात आहे. धार्मिकतेवर आधारित संघटनांना पाठबळ देऊन त्यांचे अनुनयीकरण केले जात आहे. या संघटनांच्या माध्यमातून बहुसंख्यांकाचे वर्चस्व प्रस्थापित करून अल्पसंख्यांकांच्या मूलभूत हक्कावरही अतिक्रमण केले जात आहे. कोणी काय खावे? कोणी काय खाऊ नये ? काय परिधान करावे? काय परिधान करू नये? कोणाबरोबर विवाह करावा व कोणा बरोबर करू नये ? असे मुद्दे उपस्थित करून सामाजिक स्वास्थ्य बिघडवले जात आहे.

सांप्रदायिक वर्चस्वाच्या अहगंडातून सुधारणावाद, विवेकवाद, चिकित्सक वृत्ती, विज्ञानवाद यांना तिलांजली दिली जात आहे. भारतीय संविधानात मूलभूत कर्तव्य म्हणून सुधारणावाद, विज्ञानवाद, शोधकवृत्ती यांचा स्वीकार करावा, असे म्हटले असले तरी, सांप्रदायिक वर्चस्वाच्या प्रेरणेतून विवेकवाद्यांवर, विज्ञानवाद्यांवर हल्ले होत आहेत. नरेंद्र

दाभोळकर, एम. एम. कलबुर्गी व गौरी लंकेश यांच्यासारख्यांना आपल्या प्राणाची आहुती द्यावी लागली. सनातनीपणा, अंधश्रद्धा, कर्मकांड याचे स्तोम वाढत चालले आहे. आश्चर्याची बाब म्हणजे भारतीय विज्ञान परिषदेमध्ये सुद्धा हे दिसत आहे. शिक्षणाचे क्षेत्र हे सांप्रदायिक प्रभावापासून आता दूर राहिलेले नाही. शालेय व विद्यापीठीय अभ्यासक्रमांमध्ये त्याची प्रतिबिंब पडत आहे. पाठ्यपुस्तकांच्या पुनर्लेखन करण्याच्या प्रयत्नातून एनसीईआरटी च्या अभ्यासक्रमातून मुघल काळाचा इतिहास वगळणे, यासाठी राज्यशास्त्रातील नामवंत विश्लेषक, सुहास पळशीकर व योगेंद्र यादव या तज्ञ सल्लागारांनी आपली नावे नवीन पाठ्यपुस्तकातून वगळावी असे पत्र एनसीईआरटीकडे पाठविले आहे. थोडक्यात सांप्रदायिक राजकारणातून भारतीय जनतेतील एकात्मतेला तडा जाऊन असहिष्णुतेचे वातावरण वाढत आहे. अल्पसंख्यांक समाजात असुरक्षिततेची भावना वाढीस लागली आहे. सांप्रदायिकता हे भारतीय लोकशाहीपुढील ज्वलंत आव्हान म्हणून उभे राहिले आहे.

भारतीय संविधानाने लोकशाहीच्या संवर्धनासाठी व मूलभूत हक्कांच्या संरक्षणासाठी कायदेमंडळ, कार्यकारी मंडळ, न्याय मंडळ यांच्यामध्ये नियंत्रण व संतुलन ठेवण्याचा प्रयत्न केला आहे. अलीकडच्या काळामध्ये कार्यकारी मंडळाने कायदेमंडळ व न्यायमंडळ यांच्यावर आपले वर्चस्व निर्माण केले आहे. कार्यकारी मंडळाच्या सत्तेद्वारे जोपासली जात असलेली राजकीय संस्कृती भारतीय संविधानाशी पूर्णतः विसंगत आहे. निरंकुश सत्ताधीशांसारखे कार्यकारी मंडळ व्यवस्थेतील संस्थांचा राजकीय शस्त्रासारखा वापर करीत आहे. अशाप्रकारे लोकशाही व्यवस्थेतील संस्थाच वापरून लोकशाहीची हत्या होते आहे. लोकपाल, मुख्य माहिती आयुक्त, राष्ट्रीय मानवी हक्क आयोग यासारख्या उत्तरदायित्वासाठी तयार करण्यात आलेल्या संस्था फक्त नावालाच राहिल्या आहेत. सीबीआय, ईडी यासारख्या अधिसंस्थानी निपक्षपाती चौकशी करणे अपेक्षित असतानाही हा त्याचा वापर राजकीय विरोधक, स्वतंत्र माध्यमे व मतभिन्नता व्यक्त करणारे यांच्या विरोधात केला जात आहे.

राजकीय आणि सामाजिक कलहाचे बदलते स्वरूप ही समकालीन लोकशाहीतील आणखी एक काळजीची बाब. चर्चा, मतमतांतरे, परस्परविरोधी भूमिका व सातत्याने राजकारणाच्या पृष्ठभागावर येणारे गंभीर सामाजिक राजकीय कलह हे लोकशाही व्यवस्थेचे अंगभूत वैशिष्ट्य. मात्र या कलहावर मात करण्याच्या दृष्टीने कोणत्या उपाययोजना करता येतील आणि लोकशाहीच्या अंगभूत विवडप्रियेतेला मुरड न घालता एकंदरीत सामाजिक सामंजस्य कसे टिकविता येईल, याविषयीचे प्रयत्न लोकशाही राज्यसंस्थेने करणे अपेक्षित असते. समकालीन लोकशाहीच्या अविष्कारांमध्ये लोकशाहीच्या याच अंगभूत वैशिष्ट्यांचा आधार घेऊन राज्यसंस्थेने कलह विझवण्याऐवजी पेटते ठेवले असल्याचे चित्र दिसेल. इतकेच नव्हे, तर तिच्या पुढाकाराने नव्या सामाजिक कलहांचीदेखील निर्मिती देशोदेशीच्या लोकशाही व्यवस्थांमध्ये झालेली दिसेल. नव्या जुन्या कलहांच्या कोलाहलात पुन्हा एकदा लोकशाही संस्थांची विश्वासहर्ता धोक्यात येऊन सामाजिक राजकीय वातावरण कमालीचे अस्थिर बनत आहे.

भारतीय संविधानाने समाजवादाचा स्वीकार करून नियोजनाच्या माध्यमातून पंचवार्षिक योजना राबवून कल्याणकारी राज्याची स्थापना करण्याचा प्रयत्न केला. कल्याणकारी राज्य निर्माण करण्याचे उद्दिष्ट असणाऱ्या भारतात वेगाने वाढत जाणारी आर्थिक विषमता हे फार मोठे आव्हान आहे. सतत वाढत असलेली बेरोजगारी हे देखील भारतीय लोकशाही पुढील मोठे आव्हान आहे. बेरोजगारी ही देशासमोरची सर्वात मोठी गंभीर समस्या म्हणून पुढे आली आहे. दरवर्षी दोन कोटी रोजगार निर्माण करण्याचे आकर्षक आश्वासन सरकारला पूर्ण करता आलेले नाही. एका बाजूला वाढत्या बेरोजगारीमुळे सामान्य जनतेची घटत जाणारी क्रयशक्ती व दुसऱ्या बाजूला जीवनावश्यक वस्तूंच्या किमती वाढवून होणारी महागाई, अशा दुहेरी कात्रीत सामान्य माणूस सापडला आहे.

लोकशाहीच्या यशस्वीतेसाठी निर्भीड, स्वतंत्र, निपक्षपाती प्रसार माध्यमे आवश्यक असतात. लोकमत घडविण्यामध्ये प्रसारमाध्यमे महत्त्वाची भूमिका बजावत असतात. प्रसारमाध्यमांमध्ये वृत्तपत्रे, आकाशवाणी, दूरदर्शन, इंटरनेट, सोशल मीडिया यांचा समावेश होतो. प्रसारमाध्यमांनी राजकीय पक्ष, राजकीय नेते व सरकारची धोरणे यांचे वास्तव चित्र समाजापुढे मांडले पाहिजे. प्रसारमाध्यमांनी एकांगी खोटी अतिरंजीत द्वेषमूलक, कटुता निर्माण करणारी माहिती देऊन लोकशाही मूल्यांची अवनती करू नये. प्रसारमाध्यमे हा लोकशाहीचा चौथा स्तंभ आहे. भारतीय प्रसारमाध्यमे व्यावसायिक भूमिकेतून सरकारची भाट असल्यासारखे भूमिका वठवीत आहेत. त्यामुळे त्यांच्या निरपेक्षवृत्तीवर व सत्यतेवरती प्रश्नचिन्ह निर्माण झाले आहे. प्रसार माध्यमांचे मालक भांडवलदार असणे, भांडवलदारांचे हितसंबंध सत्ताधाऱ्यांच्या हातात असणे, यातून स्वतंत्रता जपण्यात प्रसार माध्यमांना मर्यादा आहेत किंवा त्या स्वीकारल्या तरी आहेत. पत्रकारितेचे स्वातंत्र्य राक्षसी व्यावसायिकीकरणामुळे लोप पावत आहे. सत्ताधाऱ्यांकडून प्रत्यक्ष अप्रत्यक्षरीत्या संपादक, पत्रकार, निवेदक यांच्यावर प्रचंड दबाव आहे. 'गोदी मीडिया' असे प्रसारमाध्यमांचे स्वरूप भारतीय लोकशाही पुढील महत्त्वाचे आव्हान आहे.

लोकशाहीमध्ये निवडणुकांना अनन्य साधारण महत्व असते. कारण निवडणुकीच्या माध्यमातून बहुमताने सरकारची निर्मिती होत असते. निवडणुकीच्या माध्यमातून लोकांच्या मताचे प्रतिबिंब उमटत असते. लोकशाहीतील या निवडणुका स्वच्छ, खुल्या वातावरणात, नि:पक्षपातीपणे व पारदर्शकपणे पार पाडण्यासाठी संविधानात्मकरीत्या स्वतंत्र निवडणूक आयोगाची तरतूद भारतीय संविधानकर्त्यांनी केली. निवडणूक आयोगाचे कामकाज पक्षीय प्रभावापासून मुक्त असणे अपेक्षित आहे. मात्र अलीकडच्या काळातील घडामोडीतून सरकार आपला प्रभाव

निवडणूक आयोगावर टाकण्याचा प्रयत्न करीत आहे. त्यातूनच सत्ताधारी पक्षाला अनुकूल भूमिका निवडणूक आयोग घेत आहे. निवडणूक आयोगाकडून मतदानासाठी वापरण्यात येत असणाऱ्या ईव्हीएम बद्दलही लोकांच्या मनात शंका उपस्थित होऊ लागल्या आहेत. त्यामुळे लोकांना विश्वासहरता वाटेल अशी व्यवस्था निर्माण करणे आवश्यक आहे. मुख्य निर्वाचन आयुक्ताची नेमणूक करण्यासंदर्भात नुकताच कायदा करण्यात आला. त्यानुसार त्या समितीमध्ये सर्वोच्च न्यायालयातील सरन्यायाधीशांना डावलून पंतप्रधान, विरोधी पक्षाचे नेते व इतर केंद्रीय मंत्री यांचा समावेश करण्यात आला आहे. त्यातून या प्रक्रियेत न्यायव्यवस्थेचे प्रतिनिधित्व राहिलेले नाही. सबब न्यायव्यवस्थेचा अपमान झालाच आहे मात्र गंभीर बाबी की त्यामुळे निवडणूक आयुक्त व आयोग नी:पक्ष व पारदर्शक जबाबदारी पार पाडणार का ? हा आहे?

लोकशाहीमध्ये सत्तेचे विकेंद्रीकरण महत्त्वाचे असते. सत्तेच्या केंद्रीकरणातून सत्तेची एकाधिकारशाही निर्माण होऊन हुकूमशाही वृत्ती राज्यकर्त्यांमध्ये वाढत जाते. अनियंत्रित सत्ता हे कुठल्या मुळे राज्यकर्ते भ्रष्ट होतात. त्यांच्यामध्ये सहिष्णुता राहत नाही? स्वातंत्र्य, समता, न्याय, बंधुता या तत्त्वांचा त्यांना विसर पडतो. भारतीय राजकारणात अलीकडे सत्तेचे कमालीचे केंद्रीकरण होताना दिसत आहे. हे भारतीय लोकशाहीपुढील आव्हान आहे.

महात्मा गांधींनी सांगितलेल्या सात पापापैकी असणारे पाप म्हणजे तत्वहीन राजकारण हे आहे. राजकारणातून साधन सुचिता हरवणे हे फार धोकादायक आहे. आज लोककल्याणाच्या मुव्हमेंट संपून नेतृत्वाचा इव्हेंट करण्याकडे भर आहे. सत्तेसाठी सर्व नीतीमूल्य पायदळी तुडवली जात आहेत. राजकारणाने समाजसेवेचे नाव घेत केवळ आणि केवळ सत्ताकारणाचा वेश परिधान केला आहे. स्वातंत्र्योत्तर काही दशके राजकीय नेतृत्वाकडे लोकशाहीची चांगली मूल्य, तत्वे होती. मात्र त्याऐवजी आता सत्तेची व प्रसिद्धीचे हाव दिसत आहेत. राजकीय पक्ष आणि राजकीय नेते संविधानाच्या चौकटीत न राहता आपल्या चौकटीत संविधानाला आणू पहात आहेत, हे भारतीय लोकशाही समोरील आव्हान आहे.

लोकशाही राजकीय व्यवस्थेत राजकीय पक्षांना अनन्य साधारण महत्व आहे. शासन व्यवस्था आणि जनता यांच्यात एक संवाद साधण्याचा प्रयत्न राजकीय पक्ष करीत असतात. आजचे राजकीय पक्ष व त्यांचे नेते राजकीय विचार, पक्षाची निष्ठा यापासून दूर जात आहेत. पक्षांतर हे भारतीय लोकशाही पुढील आव्हान आहे. देशाच्या राजकारणात पक्षांतर हा राजकीय व्यवहार बनू पाहत असताना, त्यामागे प्रबळ राजकीय पक्षाची व्यापक रणनीती आहे. विरोधी बोलणारा पक्ष शिल्लक न ठेवणे, हे त्याचे उद्दिष्ट आहे. या रणनीतीनुसार विरोधी पक्षाची कोंडी करण्यासाठी शासकीय संस्थांचा मुक्तपणे वापर करण्यावर भर देण्यात आला आहे. यात ईडी, सीबीआय सारख्या चौकशी यंत्रणापासून निवडणूक आयोगापर्यंतच्या यंत्रणाचा मुक्तपणे वापर होत आहे. त्याचा पुढचा भाग म्हणजे आपल्या विचारसरणीपेक्षा वेगळी व भिन्न विचारसरणी असलेल्यांना केवळ राजकीय स्पर्धक न मानता वैरी आणि प्रसंगी देशविरोधी, देशद्रोही म्हणून त्यांना हिणवले जात आहे. 'विरोधी पक्ष मुक्त भारत' ही घोषणा एकाधिकारवादी वृत्तीतून येते. ती लोकशाहीची मनोवृत्ती नाही. ही मनोवृत्ती हुकूमशाहीची आहे. प्रति विचार सहन करण्याची क्षमता नसलेली ही संकुचित, अनुदार वृत्ती रानटी राजकीय संस्कृतीचे लक्षण आहे. हे भारतीय लोकशाही पुढील आव्हान आहे. लोकशाहीत विरोधी मतांचा विचार झाला पाहिजे. त्यावर चर्चा झाली पाहिजे, सर्व बाजूंनी विचार करून जनतेच्या हिताचे निर्णय झाले पाहिजेत. केवळ भारतीय लोकशाही समोर एवढीच आव्हाने आहेत असे नाही, तर याबरोबरच अनेक आव्हाने आहेत परंतु त्यातील काही ठळक आव्हाने स्पष्टपणे सांगता येते.

१) राजकीय पक्ष आणि राजकीय नेते यांची विधीनिषेधशून्य वृत्ती.

२) सत्तेच्या राजकारणाला प्राप्त झालेले अवास्तव महत्त्व.

३) गुन्हेगारी वृत्तीच्या लोकांना मिळत असलेले राजकीय संरक्षण.

४) भारतीय जनमाणसांमध्ये वाढत चाललेली असहिष्णुता.

५) भांडवलदारांचा वाढता प्रभाव.

६) बुद्धिजीवी वर्गाची राजकीय उदासीनता.

७) पायाभूत शाश्वत विकासासाठी शेती, शिक्षण, आरोग्य, रोजगार, ग्रामीण विकास या प्रश्नाकडे होत असलेले दुर्लक्ष.

भारतीय लोकशाही समोर वैचारिक आणि लोकशाही राजकीय प्रक्रियेतून आव्हाने उभे राहिले आहेत. या आव्हानावर मात करण्यासाठी राजकीय प्रक्रियेतून काही मार्गही उपलब्ध झाली आहेत. या मार्गामध्ये लोकशाहीची ऊर्जा पुन्हा दिसून येते. ते मार्ग पुढील प्रमाणे आहेत. वरील आव्हानांना सामोरे जाऊन भारतीय लोकशाहीची यशस्वी वाटचाल समृद्धपणे होण्यासाठी, काही उपाययोजनांचाही आपणास उल्लेख करता येईल. यामध्ये प्रामुख्याने भारतीय संविधानातील मूल्यतत्वे प्रत्यक्षपणे व्यवहारात कशी आणता येईल, याचा विचार झाला पाहिजे. सोबतच धर्माचा राजकीय वापर न करता धर्मही व्यक्तिगत बाब मानून सर्व धर्मीयांमध्ये सर्वधर्मसमभाव ही धर्मसहिष्णुता वाढवली पाहिजे. कायदेमंडळ, कार्यकारी मंडळ व न्याय मंडळ यांनी सत्ता संतुलन सांभाळून लोकशाही तत्वे व मूलभूत अधिकार यांचे संरक्षण करण्याची जबाबदारी स्वीकारली पाहिजे. सोबतीला प्रसारमाध्यमांनी आपले मूलतत्त्व, तटस्थता जपून सामान्य लोकाप्रती उत्तरदायित्वाची भावना लक्षात घेऊन जनतेच्या प्रश्नाकडे लक्ष दिले पाहिजे. विवेकी सुधारणावादी विज्ञाननिष्ठ तत्वे समाजात रुजविण्याची जबाबदारी स्वीकारली

पाहिजेत. विरोधासाठी विरोध न करता सत्य, योग्य समाज हिताची भूमिका घेण्याची मानसिकता सर्वच राजकीय नेते आणि राजकीय पक्षांनी स्वीकारली पाहिजे. घटनात्मक संस्था, प्रशासकीय संस्था यांचा वापर योग्य त्या परिस्थितीत करून त्यांची विश्वासार्हता जपली पाहिजे. विरोधी पक्षांच्या नेत्यांना आपलेसे करण्यासाठी त्यांचा वापर चुकीच्या पद्धतीने होता कामा नये. सोबतच राजकीय पक्ष, राजकीय नेते आणि सामान्य लोकांनीही सहिष्णुता जोपासली पाहिजे. सत्तेसाठी वाटेल ते या मानसिकतेतून बाहेर येऊन साधन सुचीतेचा विचार केला जावा. स्वातंत्र्य, समता, बंधुता, न्याय या मानवी मूल्यांची व्यावहारिक पातळीवर आचरणाशी सांगड घातली जावी. अशा पद्धतीची काही वर्तन मूल्य समाजातील नागरिकांनी व राजकीय आणि सामाजिक नेतृत्वाने अंगीकारली, तर भारतीय लोकशाही समोरील उभे राहिलेली आव्हाने ही आव्हाने वाटणार नाहीत एवढे मात्र निश्चित.

थोडक्यात, भारताला संविधानिक लोकशाहीचा प्रवास सुरू करून ७५ वर्षाहून अधिक वर्षे झाली आहेत. या प्रवासामध्ये अनेक अडीअडचणी सोबत आव्हानेही लोकशाहीपुढे उभी राहिलेली आहेत. लोकशाही तत्वे थेट किंवा उघडपणे उलथवून टाकले जात नसली, तरी गेल्या दशकभरात लोकशाही संस्था व त्यांच्या उत्तरदायित्वासाठी जबाबदार असलेल्या यंत्रणा हेतूपूर्वक कमकुवत करण्यात आल्या आहेत. लोकशाही मूल्यांचे पालन न होता त्या संस्थांद्वारे तडजोड करण्यात आलेली आहे. देशात द्वेषमूलक संस्कृती जाणीवपूर्वक जोपासली जात आहे, अनिर्बंध ध्रुवीकरण होत आहे, अल्पसंख्यांकाचे खलचित्रण व खलनायकांच्या भूमिकेत उभे केले जात आहे. सत्तेसाठी वाटेल ते, ही मानसिकता रुजली जात आहे. अशी अनेक आव्हाने भारतीय लोकशाही समोर आज उभी आहेत. लोकशाहीची मूल्ये लोकमानसात खोलवर अद्याप रुजलेली नाहीत. ज्या वृक्षांची मुळे अगदी खोलवर आणि चहूबाजूंनी जातात तो वृक्ष वादळवाऱ्यातही निश्चलपणे उभा राहतोच. लोकशाहीची मूल्ये अद्याप आम्ही पूर्णपणे आत्मसात केलेली नाहीत. पारंपारिक मूल्ये आणि आधुनिक मूल्ये ही एकमेकांच्या परस्पर विरोधी मूल्ये आहेत. पारंपरिक मूल्ये ही बहुदा धर्मसंप्रदायातून निर्माण झालेली असतात. आधुनिक मूल्ये ही धर्मनिरपेक्षता आणि मानवतावाद यातून निर्माण झालेली मूल्ये असतात. एकाच वेळी दोन्ही घोड्यांवर स्वार होता येत नाही. आपली वाटचाल मानवतावादाच्या दिशेतच असली पाहिजेत. हा लांबचा प्रवास आहे.

लोकशाहीचे भवितव्य हे सहसा लोकांच्याच हातात असते. शिक्षण, प्रबोधन आणि संघर्ष यांचाच अवलंब करावा लागेल. या तिन्ही गोष्टींचा आधार म्हणजे संविधान. आमची शिक्षण प्रणाली ही स्वातंत्र्य, समता, बंधुता, धर्मनिरपेक्षता आणि सामाजिक न्याय या ध्रुवमूल्यांवर आधारलेली असली पाहिजे. निरंतर चालणारे आमचे प्रबोधनही त्याच दिशेत जाणारी असले पाहिजे. आमची न्याय व्यवस्था ही रामशास्त्री बाण्याचीच असली पाहिजे आणि या संविधानिक मूल्यांसाठीच आमचा संघर्ष असला पाहिजे.

हे लोकशाही पुढील आव्हाने आहेत, असे असले तरी आजपर्यंतच्या आव्हानांचा सामना ज्या यशस्वीपणे केला आहे, त्याचप्रमाणे या ही आव्हानांचा सामना करून ती यशस्वीपणे टिकून राहील. सत्य, अहिंसा, करुणा, दयाभाव, सहिष्णुता, सहनशीलता, विवेक हे गुण भारतीयांमध्ये आहेत. त्यामुळे सद्यकालीन परिस्थितीमध्ये त्यांचा वापर केला तर आपण परिवर्तन घडू शकतो.

संदर्भ सूची

१) कांबळे, बाळ.(संपा.) २०१२. 'भारतीय लोकशाही समोरील आव्हाने', पुणे, डायमंड पब्लिकेशन.

२) व्होरा, राजेंद्र आणि पळशीकर, सुहास.(संपा.) २०१०. 'भारतीय लोकशाही अर्थ आणि व्यवहार', पुणे: डायमंड पब्लिकेशन.

३) देशमुख, केदार. २०२३. 'पक्षांतरे आणि भारतीय लोकशाही पुढील आव्हाने', पुणे: साधना १७ जुलै २०२३.

४) बागाईतकर, अनंत.२०२३. 'मोदी दशकातील राजकारण', पुणे: सत्याग्रही विचारधारा, नोव्हेंबर डिसेंबर २०२३ वर्ष ३२ पृष्ठ ५८ ते ६५.

५) बाळ प्रकाश व बेडकीहाळ, किशोर. २००३. 'धर्म आणि राजकारण विपर्यास आणि वस्तुस्थिती', सातारा: अक्षर प्रकाशन.

६) जोसेफ, जोजी. २०२३. 'लोकशाहीचे वास्तव', पुणे: मधुश्री पब्लिकेशन, (दि सायलेंट चे मराठी भाषांतर पुनम छत्रे.)

Volume - 13, Issue - 01, January - June, 2024 / ISSN 2278-3199 / **Impact Factor - 7.303**

छत्रपती शाहू महाराज यांचे शैक्षणिक योगदान.

प्रा. डी. एस. काळे, *समाजशास्त्र विभाग, राजा शिवछत्रपती महाविद्यालय महागाव, ता. गडहिंग्लज जि .कोल्हापूर*

गोषवारा :आधुनिक भारताच्या निर्मितीसाठी व सकल समाजाच्या उभारणीसाठी छत्रपती शाहू महाराजांनी कोल्हापूर संस्थानामध्ये अनेक महत्त्वपूर्ण बाबीची पायाभरणी केली,ती संपूर्ण देशासाठी प्रेरणादायी ठरली आहे, समाजातील मूल्य व्यवस्था सामाजिक परिवर्तनाला पायाभूत ठरणारी व स्त्रियांच्या सर्वांगी विकासासाठी महत्त्वपूर्ण व्यवस्था छत्रपती शाहू महाराजांनी कोल्हापूर संस्थान मध्ये निर्माण केलेली आहे,त्याचाच एक भाग म्हणून डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी भारतीय राज्यघटनेमध्ये शिक्षण हक्क विषयक तरतुदी, विविध स्कॉलरशिप, शासकीय वसतिगृह स्त्रीविषयक हक्क,हिंदू कोड बिल मधील तरतुदी ,उदाहरणार्थ सक्तीचे शिक्षण स्त्री शिक्षण विधवा पुनर्विवाह कायदा आंतरजातीय आंतरधर्मीय विवाहाचा कायदा १९१७ चा शिक्षण विषयक जाहीरनामा आणि हिंदू वारसा कायद्यातील सुधारणा, याचबरोबर समाजामध्ये असणाऱ्या अनिष्ट प्रथा परंपरा उदाहरणार्थ देवदासी व जोगती प्रथा बंद करण्यात महत्त्वाची भूमिका राहिली आहे.

प्रस्तावना :महाराष्ट्र मध्ये महात्मा ज्योतिबा फुले यांनी लावलेल्या शिक्षणाच्या ज्योतीची मशाल आपल्या हाती घेऊन सत्यशोधक चळवळीच्या माध्यमातून स्त्री उद्धार,दलित उद्धार, शेतकरी उद्धार करण्याच्या एक महत्त्वपूर्ण प्रयत्न छत्रपती शाहू महाराजांनी केलेला आहे.१९ व्या शतकाचा विचार करता याच कालखंडामध्ये स्वातंत्र्यप्राप्तीसाठी आंदोलने, सत्यशोधक चळवळीचे कार्य, दलित चळवळीत निर्माण झालेली होती , स्त्री दाष्य मुक्तीचा विचार हा महत्वपूर्ण आहे, या अगोदर भारतीय समाजामध्ये धर्माचे वर्चस्व स्त्रीदास्य ,सनातन वृत्ती लेखनामध्ये पुरोहिताचे वर्चस्व, लिंगभाव श्रेष्ठत्व ,याचा पगडा अधिक दिसून येतो, याच कालखंडामध्ये संपूर्ण जगभर स्वातंत्र्य ,समता, बंधुता,आणि न्यायाचे विचार वाहत होते, उदारमतवादी समाजवादी व मार्क्सवादी याही विचाराचा प्रभाव या कालखंडामध्ये अधिक दिसून येतो. एकूणच महाराष्ट्रातील संपूर्ण सामाजिक व्यवस्था ही पुरुषप्रधान व स्त्रीदास्य मध्ये गुरफटून राहिलेली होती या दशातून मुक्त करण्यासाठी छत्रपती शाहू महाराजांनी केलेल्या कार्याचा आढावा सदरील लेखांमध्ये घेण्याचा प्रयत्न करणार आहे.

उद्दिष्टे (१ :समाजातील अनिष्ट प्रथा चा शाहू महाराज यांनी केलेला प्रतिबंध. २ (छत्रपती शाहू महाराजांनी शिक्षणासाठी केलेल्या सुधारणाची माहिती घेणे. ३ (छत्रपती शाहू महाराजांच्या नंतर सामाजिक परिवर्तन झाले आहे काय. ४ (छत्रपती शाहू महाराजांच्या शैक्षणिक कार्याची यशस्विता झाली आहे का?

संशोधन पद्धती :वरील शोधनिबंधासाठी ऐतिहासिक संशोधन पद्धती व वर्णनात्मक संशोधन पद्धतीचा उपयोग करण्यात आलेला आहे.

तथ्य संकलन :वरील शोधनिबंधासाठी तथ्य संकलनाकरिता द्वितीय माहिती स्तोत्राचा उपयोग केलेला आहे, संशोधन साहित्यामध्ये संदर्भ ग्रंथ, विविध पुस्तके, मासिके इंटरनेट, यूट्यूब, फेसबुक, इत्यादी सामग्रीचा उपयोग करण्यात आलेला आहे.

विषय ज्ञान :१९व्या शतकामध्ये महाराष्ट्रात सामाजिक सुधारणा विषयक कार्यामध्ये अनेक सामज सुधारकांनी विचारवंतांनी व शिक्षण तज्ञांनी मोलाचे योगदान दिलेले होते त्यामध्ये प्राधान्याने महात्मा ज्योतिबा फुले, सावित्रीबाई फुले, महर्षी विठ्ठल रामजी शिंदे, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, व शाहू महाराज यांचे विचार सामाजिक पुरोगामी व परिवर्तनशील समाज निर्मितीसाठी अत्यंत महत्त्वाचे ठरलेले आहे यामध्ये छत्रपती शाहू महाराज यांच्या शिक्षण विषयक कार्याचा आढावा पुढीलप्रमाणे घेता येईल १) समाजाच्या सर्वांगीण प्रगतीचा पाया व सामाजिक परिवर्तनाचे प्रभावी माध्यम शिक्षण आहे म्हणून छत्रपती शाहू महाराजांनी कोल्हापूर संस्थानांमध्ये प्राथमिक शिक्षण सक्तीचे व मोफत करण्याविषयीचा अध्यादेश १९०९ साली काढण्यात आला. याचबरोबर जे पालक आपल्या पाल्यांना शाळेत पाठवणार नाही त्यांना एक उपाय दंड आकारण्याचा कायदाही करण्यात आला, या कालखंडामध्ये जातीव्यवस्था, सामाजिक विषमता, अस्पृश्यता, अधिक असल्याकारणामुळे प्रत्येक जातीनिहाय व धर्मनिहाय बोर्डिंग काढण्यात आले.

शिक्षणातील आधुनिकीकरणाचा पाया छत्रपती शाहू महाराजांनी रचला. कोल्हापूर संस्थानांमध्ये १८८१ च्या खाणेसुमारीनुसार साक्षरतेचे प्रमाण ब्राह्मण समाजाचे ८९.९ टक्के होते तर मराठा समाजाची ८.६ टक्के होते कुणबी १.५ टक्के जैन लिंगायत १०.६ टक्के मुसलमान ७.५ टक्के होते तर दलित अस्पृश्य लोकांचे शिक्षणातील साक्षरतेचे प्रमाण ०.० टक्के होते.

कोल्हापूर संस्थानामध्ये सक्तीचे व मोफत शिक्षणाची सुरुवात केल्यानंतर कारकिर्दीच्या पहिल्या वर्षी शिक्षण क्षेत्रातील परिस्थितीचा आढावा घेण्यासाठी व त्यामध्ये सुधारणा करण्यासाठी 'शिक्षा सुधार समितीची 'स्थापना छत्रपती शाहू महाराजांनी केली. बहुजन समाजातील व गरीब घराण्यातील विद्यार्थ्यांना शिक्षणाकडे आकर्षित करण्यासाठी विविध शिष्यवृत्ती पारितोषिके बक्षिसे व शैक्षणिक सवलती उपलब्ध करून दिल्या. कोल्हापूर संस्थाना मध्ये देवस्थान समितीच्या माध्यमातून चालवल्या गेलेल्या विविध शाळा यांना देवस्थानाच्या उत्पन्नातून शिक्षण विषयक सुविधा पुरवण्याच्या सूचना छत्रपती शाहू महाराजांनी केल्या होत्या. छत्रपती शाहू

महाराजांनी शिक्षक नियुक्ती करताना गुणवत्तापूर्ण शिक्षक असला पाहिजे आपल्या प्रशासनाच्या माध्यमातून त्यांची सेवा शाश्वती ही दिलेली होती, प्राथमिक व माध्यमिक शिक्षकांना दर महिना ५१२ रुपये पगारी नोकरदार म्हणून नियुक्त केले होते, शिक्षणामध्ये गुणवत्ता प्रधान मुलांसाठी मुलीसाठी चाळीस रुपये प्रमाणे शिष्यवृत्ती देण्यास सुरुवात केली होती. शिक्षण समितीच्या अहवालानंतर प्राथमिक व माध्यमिक शाळांची संख्या वाढविली . राजाराम कॉलेजचे महत्व व प्रतिष्ठा वाढविली .अभ्यासक्रमाच्या पुनर्रचनेबाबत वेळोवेळी अपेक्षित बदल घडून आणले .शिक्षण क्षेत्रासाठी विशेष खर्चाची खास तरतूद करणे व १९१८ साली करवीर संस्थानातील जहागीरदार सदन व्यक्तीवर विशेष कर लावण्यात आला होता. राजाराम कॉलेजमध्ये शिक्षण घेणाऱ्या मुलींना शिक्षण फी माफ करण्यात आली. करवीर संस्थानांमध्ये विशेष कौशल्य प्राप्त करू इच्छिणाऱ्या विद्यार्थ्यांसाठी टेक्निकल इन्स्टिट्यूट कॉलेजची स्थापना करण्यात आली. करवीर संस्थानामध्ये प्रगतिशील शेतकरी निर्माण होण्यासाठी व शेतीतून विकास साध्य करण्यासाठी कृषी महाविद्यालयाची स्थापना करण्यात आली याचबरोबर सहकार क्षेत्राचा विकास शेतीपूरक व्यवसायाबरोबर व्हावा या दृष्टिकोनातून कोल्हापूरमध्ये विविध सोयी सुविधा निर्माण करण्यात आल्या.

छत्रपती शाहू महाराज स्त्रियांचे उद्धारक :मुलाप्रमाणेच मुलीला शिक्षण मिळाले पाहिजे समाजात सामाजिक समता प्रस्थापित करण्यासाठी मुले आणि मुली तितकेच महत्त्वाचे आहे हा दृष्टिकोन समोर ठेवून आपल्या स्वतःच्या घरातून कृतिशील विचार मांडायला छत्रपती शाहूंनी सुरुवात केली होती. आपल्या अकरा वर्षाच्या हिंदू मती नावाच्या विधवा सुनीला शिक्षणासाठी पाठवून कोल्हापूर संस्थानातील शिक्षण विषयक सुधारणा करण्याची जबाबदारी त्यांच्यावर देण्यात आलेली होती याचबरोबर या कालखंडामध्ये साथीचे रोग मोठ्या प्रमाणात असल्यामुळे समाजात बाल विधवांचे प्रमाण हे अधिक होते, त्यामुळे छत्रपती शाहू महाराजांनी १९१७ साली विधवा पुनर्विवाह विषयक कायदा मांडला व आपल्या हिंदू मती सोने पुढे पुनर्विवाहाचा प्रस्ताव ठेवला होता. आंतरजातीय आणि आंतरधर्मीय विवाह नोंदणी करण्यास शाहू महाराजांनी कोल्हापूर संस्थानांमध्ये १९१९ साली कायदा करून घेतला होता व या कायद्यानुसार हिंदू जैन हिंदू लिंगायत असे विविध आंतरजातीय विवाह घडवून आणले होते ,आपल्या स्वतःच्या चुलत बहिणीचा विवाह मराठा धनगराशी लावून दिलेला होता. स्त्री दास्य, जातपंचायती कायद्याने बंद करून स्त्रि-पुरुषांना मान्य असतील अशाच पद्धतीने विवाह नोंदणी कार्याची कार्यालयाची स्थापना करण्यात आली होती ,याचबरोबर घटस्फोटीत स्त्रियांना आपल्या वडिलांच्या मालमत्तेमध्ये वारसा हक्क देण्यासंदर्भात ही कायदा करण्यात आलेला होता ,या कालखंडामध्ये बालविवाहाचे प्रमाण अधिक असल्यामुळे वधूचे वय १४ आणि वराचे वय १८ वर्षे निश्चित करून बालविवाह बंदी घालण्यासंदर्भात १२ जुलै १९१९ रोजी कायदाही करण्यात आलेला होता.

कोल्हापूर संस्थानामध्ये देवदासी, जोगतीन व मुरळयाचे प्रमाण अधिक होते देवाला सोडलेल्या स्त्रियांना प्रमुख्याने देवदासी म्हटले जात असे ,अशा स्त्रिया प्रामुख्याने बहुजन दलित व अस्पृश्य वर्गातील महिलांचे प्रमाण अधिक होते १९२० साली छत्रपती शाहू महाराजांनी कायदा करून देवदासी प्रथा बंद केली व त्यांना आपल्या जन्मदात्या आई वडिलांच्या मालमत्तेत वारसा हक्क मिळवून देण्याचा प्रयत्न केला .छत्रपती शाहू महाराजांच्या नंतर त्यांच्या शिक्षणविषयक विचाराने प्रभावीत होऊन महाराष्ट्रामध्ये कर्मवीर भाऊराव पाटील यांनी रयत शिक्षण संस्थेची स्थापना केली ,तर कर्मवीर भाऊसाहेब हिरे यांनी मराठा शिक्षण संस्था स्थापन केली ,पंजाबराव देशमुख यांनी शिवाजी एज्युकेशन सोसायटी तर डॉ .बाबासाहेब आंबेडकर यांनी पीपल्स एज्युकेशन सोसायटीची स्थापना केली, बापूजी साळुंखे यांनी स्वामी विवेकानंद शिक्षण संस्था ,व्हि .टी .पाटील यांनी ताराराणी विद्यापीठ ,बाळासाहेब खर्डे जनता शिक्षण प्रसारक मंडळ व कर्मवीर मामासाहेब जगदाळे यांनी शिवाजी शिक्षण संस्था स्थापन करून महाराष्ट्रात मोठ्या प्रमाणात शिक्षणाचे जाळे निर्माण करून समाजातील बहुजनाची मुले मोठ्या प्रमाणात सुशिक्षित होतील याला प्राधान्य देण्यात आले.

सारांश :छत्रपती शाहू महाराज यांची मानवतावादी दृष्टी व समाजामध्ये सामाजिक समता प्रस्थापित करण्याच्या दृष्टिकोनातून शिक्षण हे सर्वाधिक महत्त्वाची आहे व्यक्तीच्या समाजाच्या व देशाच्या कल्याणासाठी शिक्षणाशिवाय पर्याय नाही समाजाला लागलेली कीड ही एखाद्या जखमे सारखी असून ती दुरुस्त करायची असेल तर शिक्षण हा एकमेव पर्याय आहे हा दृष्टिकोन समोर ठेवून समाजातील विविध धर्माच्या जातीच्या पंथाच्या मुलांसाठी व मुलींसाठी देखील शिक्षण विषयक तरतुदी करून शंभर वर्षांपूर्वी आधुनिक राष्ट्र निर्माण करण्यासाठी देशातील ५६२ संस्थानापैकी आदर्श संस्थानिक एक आदर्श राजा नीती मूल्य सांभाळणारा संस्थानिकांच्या रयतेचे प्रश्नही माझे प्रश्न आहे असे समजून सर्व प्रश्नांची उकल करणारा एक महान राजा होता असेच म्हणता येईल .

संदर्भसूची :

१. *करवीर संस्थानाचे गॅजेट ,संकलन भारत वाघमारे*
२. *अक्षरनामा मासिक*
३. *महाराष्ट्रातील समाज सुधारणेचा इतिहास ,फडके प्रकाशन कोल्हापूर, प्रा.डॉ.पी व्ही पाटील*
४. *छत्रपती शाहू महाराजांचे कार्य आणि प्रभाव ,प्रा.डॉ.विलास संगवे.*
५. *डॉ.आजाद नाईकवाडी ...यूट्यूबवरून...*

विशेष नवजात काळजी कक्षाची (SNCU) भूमिका एक अध्ययन

डॉ. ज्योती जी. नाकतोडे, *सहयोगी प्राध्यापक, आठवले समाजकार्य महाविद्यालय, भंडारा*

सारांश: *Special Newborn Care Unit (SNCU) म्हणजे विशेष नवजात काळजी युनिट आहे. SNCU सुरू करण्यामागचे उद्देश नवजात बालकांचे आरोग्य त्यांची वाढ आणि विकास सुनिश्चित करणे हा आहे. विशेष नवजात काळजी युनिट मधील बालकांना सोयी सुविधा, विशेष नवजात काळजी युनिटमध्ये भर्ती असणारे बाळांवर उपचार उपाययोजना याबाबत सविस्तर माहिती देण्यात येत आहे.*

मुख्य शब्द: *विशेष नवजात काळजी युनिट, समस्या, उपचार, सोयी सुविधा.*

प्रस्तावना: नवजात बालकांची कालावधी जन्मापासून ४२ दिवसापर्यंतच्या तर काही बालरोग तज्ञांच्या मते २८ दिवसापर्यंतच्या बालकास नवजात बालक असे म्हणतात. २००८ मध्ये पहिल्यांदा उत्तर प्रदेश मध्ये विशेष नवजात काळजी युनिट सुरू झाले. विशेष नवजात काळजी युनिट द्वारे ५ लक्ष बालकांना महत्त्वपूर्ण आरोग्य उपचार देण्यात आले आहेत. राज्यात प्रत्येक जिल्हा रुग्णालयात विशेष नवजात काळजी युनिट आहेत. आज भारतातील ७०० पेक्षा जास्त विशेष नवजात काळजी युनिट मध्ये दरवर्षी सुमारे १ दशलक्ष बाळावर उपचार केले जातात.

माता जेव्हा गर्भवती असते तेव्हा ती स्वतःची काळजी घेत नाही, त्याच्या कारणाने बाळाच्या वजनात वाढ होत नाही, बाळ कुपोषित होतो. कधी - कधी बाळ ९ महिने होण्याआधीच जन्माला येतो, त्यावेळी त्याचे वजन कमी असते. विकासाच्या दृष्टीतून अपरिपक्व असते अशा बाळांना बाह्यात स्वस्थ दिसून असले तरी काही काळासाठी त्यांना विशेष नवजात काळजी युनिटमध्ये ठेवून त्यावर देखरेख ठेवली जाते. प्रत्यक्ष प्रसुतीची वेळ येते तेव्हा डॉक्टर काही कारणाने सिजेरियन ऑपरेशन करायला सांगतात अशा वेळी कुटुंबातील सदस्य सिजेरियन ऑपरेशन करण्याकरिता लवकर तयार होत नाही किंवा काही कारणांनी उशीर झाल्यामुळे बाळाच्या जीवाला धोका होतो. उशीर झाल्यामुळे जन्मलेल्या अर्भक अत्यावस्था असते अशावेळी त्याला विशेष नवजात काळजी युनिटमध्ये भर्ती करून उपचार करावा लागतो.

प्रसूतीला उशीर झाल्यामुळे बाळ पोटात शी करतो. काही बाळ लवकर शी-शु करत नाही. पहिल्या १२ तासाच्या आत बाळाला हिरवट काळसर शी होते अशी शी ३-४ दिवस होते. एक संपूर्ण दिवस बाळाला शी झाली नाही तर बाळाला डॉक्टरच्या सल्ल्याने उपचार करावा लागतो, जर बाळाने दोन-तीन दिवस शी केली नाही तर बाळाला विशेष नवजात काळजी युनिटमध्ये भर्ती करावा लागतो. बाळाचा जन्म झाल्याबरोबर बाळ जर खणखणीत रडले तर बहुधा बाळाला कुठलीही इजा झाली नसेल असे डॉक्टर समजतात. रडण्याला जर उशीर झाला किंवा रडणे क्षिण असेल तर प्राणवायू देऊन उपचार करावा लागतो. नवजात बालक सर्वसाधारणपणे गुलाबी रंगाची दिसायला हवे. कातडी, ओठ, जीभ निळसर असली तर निळसरपणा म्हणजे रक्तभिसरणात प्राणवायूचे प्रमाण कमी असल्याचे लक्षणे असतात. हृदयामधील झडपाचा किंवा इतर प्रकारच्या दोष यासाठी कारणीभूत होऊ शकतो, अशा बाळाला विशेष नवजात युनिटमध्ये ठेवले जाते.

विशेष नवजात काळजी युनिटमध्ये बाळावर उपचार केले जाते. कमी वजनाच्या बाळांना त्यांच्या वजनानुसार हॉयपोथर्मिक रेडियसन वार्मर द्वारा सलाईन दिली जाते. पल्स ऑक्सीमीटर मध्ये बाळाचे हृदयाचे ठोके मोजले जाते. कावीळ झालेल्या बाळाची फोटोथेरपी केली जाते. फोटोथेरपीमध्ये बाळाचे डोळे व प्रायव्हेट पार्ट झाकून बाकी सर्व भागाला फोटोथेरपी मशीनद्वारे बाळावर उपचार केले जाते. साखरेचे प्रमाण कमी झालेली मुले असतात, त्यांना ग्लुकोमीटरच्या सहाय्याने बाळाचे साखरेचे प्रमाण वाढवले जाते. याप्रकारे विशेष नवजात काळजी युनिटमध्ये नवजात बाळाची काळजी व त्यांच्यावर उपचार केले जाते.

भंडारा जिल्हा सामान्य रुग्णालयाची स्थापना इ. स. १९८२ मध्ये झाली तेव्हा Pediatric Intensive Care Unit (PICU) विभाग होता. तेव्हा विशेष नवजात बाळासाठी १० बेडची सुविधा होती. त्यानंतर इ. स. २०१५ मध्ये PICU चे रूपांतर SNCU मध्ये करण्यात आले. SNCU इनबॉर्न व आउटबॉर्न बार असे दोन भाग असून तेथे ३६ बेडची सुविधा करण्यात आली आहे.

कर्मचारी वर्ग: भंडारा जिल्हा सामान्य रुग्णालयात विशेष नवजात काळजी युनिटमध्ये बाळाची काळजी घेण्याकरिता मेडिकल ऑफिसर, स्टाफ नर्स, डाटा एन्ट्री ऑपरेटर, प्रयोगशाळा तज्ञ, सपोर्टीव्ह स्टॉफ इत्यादी असते.

विशेष नवजात काळजी युनिट मधील बालकांना मिळणाऱ्या सोयी सुविधा - १) कमी दिवसाचे व कमी वजनाचे तसेच अति जोखीमीचे नवजात शिशुचे भर्ती व उपचार करण्याची मोफत सेवा, आंतर रुग्ण जन्मलेल्या व इतर ठिकाणी जन्मलेल्या नवजात शिशूची जंतुसंसर्ग टाळण्या हेतू वेगवेगळया कक्षात भर्ती करण्याची सोय. २) अति जोखीम व गंभीर नवजात शिशुची आयसोलेशन सुविधा. ३) जन्मतः कावीळ चा उपचार. ४) व्यंगत्व असलेल्या नवजात शिशूच्या डी. ई. आय. सी मार्फत मोफत सेवा. ५) कुटुंबाच्या सहभाग व कांगारू मदर केअर साठी एसएनसीयु ची सुविधा. ६) रक्त तपासणी, एक्स-रे, सोनोग्राफी इत्यादीची मोफत सुविधा. ७) एस.एन.सी.यु. मधून सुट्टी झाल्यानंतर बाळाला घरी पोहोचवून देण्यासाठी विनामूल्य रुग्णवाहिनीची सोय

विशेष नवजात काळजी युनिटमध्ये भर्ती असणारे बालक: विशेष नवजात काळजी युनिटमध्ये खालील त्रास असणारे बालक भरती करण्यात येत असते. जसे कावीळ, श्वासोच्छवासाचा त्रास, वजन कमी, उलटी, साखरेचे प्रमाण कमी, जन्मता-बाळ रडला नाही, बाळाच्या रंग निळसर, ताप, आईच्या पोटात शी करणे, थायरॉईड, दूध न घेणे, त्वचा संक्रमण, झटके, बाळाला शी-शु ची जागा नसणे, कमी दिवसाचे बाळ इत्यादी बाळावर उपचार केले जाते.

विशेष नवजात काळजी युनिटमध्ये भर्ती असणारे बाळावर उपचार: जन्मत: कावीळ झालेल्या बाळांना फोटोथेरपी दिली जाते. दोन दोन तासाने बाळाला दूध पाजले जाते. बाळ आईच्या पोटात उबदार वातावरण असतात. जन्मानंतर उबदार वातावरणातून बाहेरच्या वातावरण समायोजन होत नाही व बालक थंड पडतात. त्यांच्या तापमान कमी होते. अशावेळी त्यांना रेडियंटर व्हार्मर मशीन द्वारे त्यांच्या तापमान वाढविला जातो. काही बाळ कमजोर असतात, अशावेळी ते जास्त प्रमाणात दूध घेऊ शकत नाही तर तेव्हा बाळाला दर दोन-तीन तासांनी फीडिंग केली जाते. पल्स ऑक्सीमीटर द्वारे बाळाचे हृदयाचे ठोके मोजले जाते. साखरेचे प्रमाण कमी झालेले बाळ असतात गुल्कोमीटर च्या साह्याने अशा बाळांना साखरेचे प्रमाण वाढवता येते.

अध्ययनाचे उद्देश: १) विशेष नवजात काळजी युनिट बाबत संपूर्ण माहिती जाणून घेणे. २) विशेष नवजात काळजी युनिटमध्ये भर्ती असणाऱ्या नवजात बालकांना येणारा आरोग्यात्मक समस्यांचे अध्ययन करणे. ३) विशेष नवजात काळजी युनिटमध्ये रुग्णालयाद्वारे दिल्या जाणाऱ्या उपचार पद्धतीची माहिती जाणून घेणे. ४) विशेष नवजात काळजी युनिटमध्ये नवजात बाळाची काळजी कशाप्रकारे घेतली जाते याबाबत माहिती जाणून घेणे.

अध्ययनाचे क्षेत्र: अध्ययनाचे क्षेत्र हे भंडारा येथील शासकीय जिल्हा सामान्य रुग्णालय, भंडारा हे आहे.

अध्ययनाचे विश्व: भंडारा शासकीय जिल्हा सामान्य रुग्णालय भंडारा येथील एप्रिल २०२२ ते नोव्हेंबर २०२२ मध्ये भर्ती असणाऱ्या बालकांचे पालकांच्या विचार करण्यात आला. एप्रिल २०२२ ते नोव्हेंबर २०२२ मधील विशेष नवजात काळजी युनिट विभागात ९१२ बालके भर्ती होते. जिल्हा सामान्य रुग्णालय येथील विशेष नवजात काळजी युनिट विभागातील भर्ती बालकांचे पालक माझे विश्व आहे.

संशोधन आराखडा: प्रस्तुत अध्ययनाकरिता संशोधनकर्त्यांना वर्णनात्मक संशोधन आराखड्याचा विचार करण्यात आला.

नमुना आकार: एकूण विशेष नवजात काळजी युनिट विभागामध्ये भर्ती असणाऱ्या ९१२ बालकांच्या पालकांपैकी या अध्ययनासाठी नमुना म्हणून ६० पालक आहेत.

नमुना आराखडा: अध्ययनकर्ती गैरसंभाव्यता नमुना निवड पद्धती मधून सोयीस्कर नमुना निवड पद्धतीचा वापर करण्यात आला आहे.

तथ्य संकलन पद्धती व तंत्र: तथ्य संकलनासाठी प्राथमिक पद्धतीचे उपयोग करून मुलाखत अनुसूची च्या माध्यमातून विषय संदर्भात तथ्य संकलन करण्यात आले. तसेच दुय्यम पद्धतीमध्ये वर्तमानपत्रे, पुस्तके, लेख व मासिके इत्यादी साहित्याचा वापर करून अध्ययन केले आहे.

तथ्यांचे प्रक्रियन: निश्चित केलेल्या विषयाच्या अनुषंगाने मुलाखत अनुसूची च्या माध्यमातून ६० उत्तरदात्यांकडून तथ्यांचे संकलित केलेल्या तथ्यांचे विश्लेषण करताना पुढील तंत्रांचा उपयोग करण्यात आला आहे. १) तथ्यांचे संपादन. २) सांकेतीकरण ३) संकेत पुस्तिका ४) मास्टर चार्ट ५) सारणीयन व विश्लेषण

तथ्यांचे सारणीकरण व विश्लेषण: अध्ययनकर्तीने मुलाखत अनुसूची द्वारा प्राप्त माहिती मधून प्रमुख माहितीची सारणी प्रस्तुत करण्यात आलेली आहे.

सारणी क्र. १

प्रसूती कोणत्या महिन्यानंतर झाली दर्शक सारणी

अ. क्र.	पर्याय	वारंवारीता	टक्केवारी
१.	७ महिन्यानंतर	००	००
२.	८ महिन्यानंतर	०७	११.६७
३.	९ महिन्यानंतर	५३	८८.३३
	एकूण	६०	१००%

सारणीत हे स्पष्ट दिसून येते की, बहुसंख्य उत्तरदात्यांची प्रसूती हि ९ महिन्यानंतर झालेली असून त्यांची टक्केवारी ८८.३३ आहे.

बाळांचे वजन:

सारणी क्र. २

बाळांचे वजन दर्शक सारणी

अ. क्र.	पर्याय	वारंवारीता	टक्केवारी
१.	१ की.ग्रा. -१.५ की.ग्रा	०५	०८.३३
२.	१.५ की.ग्रा. -२ की.ग्रा	१२	२०.००
३.	२ की.ग्रा. -२.५ की.ग्रा	११	१८.३३
४.	२.५ की.ग्रा. -३. की.ग्रा	२१	३५.००
५.	३ की.ग्रा. -३.५ की.ग्रा	१०	१६.६७
६.	३.५ की.ग्रा. पेक्षा जास्त	१	०१.६७
	एकूण	६०	१००%

सारणीत हे स्पष्ट दिसून येते की, जास्तीत जास्त बाळांचे वजन २.५ की. ग्रा. – ३ की. ग्रा. असणारे उत्तरदाते २१ असून त्यांची टक्केवारी ३५.०० आहे.

विशेष नवजात काळजी युनिट चे प्रमुख उद्देश:

सारणी क्र. ३

विशेष नवजात काळजी युनिट चे उद्देश सारणी

अ.क्र.	पर्याय	वारंवारीता	टक्केवारी
१.	नवजात बालकांचे, आरोग्य, वाढ व विकास सुनिश्चित करणे	०३	०५.००
२.	नवजात बालकांना चांगल्या आरोग्यात्मक सेवा देणे	१८	३०.००
३.	नवजात बालकांचा शाररीक व मानसिक विकास कारने	०३	०५.००
४.	नवजात बालकांच्या आरोग्यात्मक विकास घडून आणणे	०३	०५.००
५.	वरील सर्व	३३	५५.००
	एकूण	६०	१०० %

सारणीत हे स्पष्ट दिसून येते की, जास्तीत जास्त उत्तर दाते वरील सर्व विशेष नवजात काळजी युनिट चा उद्देश सांगणारे असून त्यांची टक्केवारी ५५.०० आहे.

युनिटमध्ये मोफत आरोग्यात्मक सोयी सुविधा: बाळाला आजार झाल्यानंतर बाळाला आरोग्यात्मक सोयी सुविधा दिल्या जातात . जसे भर्ती करण्यापासून तर सुट्टी होई पर्यत व सुट्टी नंतर पाठपुरवठा घेण्या पर्यंत सर्व सुविधा रूग्णालया मार्फत दिल्या जातात.

सारणी क्र. ४

युनिटमध्ये मोफत आरोग्यात्मक सोयी सुविधा दर्शक सारणी

अ. क्र.	पर्याय	वारंवारीता	टक्केवारी
१	अंशत:	०९	१५.००
२	पूर्णत:	५१	८५.००
३	काहीच नाही	००	००
	एकूण	६०	१०० %

सारणीत हे स्पष्ट दिसून येते की, सर्वाधिक उत्तर दाते या युनिट मध्ये बालकाला भर्ती केल्यावर मोफत आरोग्यात्मक सोयी सुविधा दिल्या जातात या मताशी पूर्णता: सहमत दर्शविणारे असून त्यांची टक्केवारी ८५.०० आहे.

युनिट मध्ये किती दिवसांनी भर्ती केले:

सारणी क्र. ५

बाळाला किती दिवसांनी भर्ती केले हे दर्शक सारणी

अ. क्र.	पर्याय	वारंवारीता	टक्केवारी
१.	जन्मत:	४५	७५.००
२.	२ दिवसांनी	०४	०६.६७
३.	३ दिवसांनी	०७	११.६७
४.	४ दिवसांनी	०१	०१.६७
५.	५ दिवसांनी	०१	०१.६६
६.	५ दिवसानंतर	०२	०३.३३
	एकुण	६०	१००%

सारणीत हे स्पष्ट दिसून येते की, सर्वाधिक उत्तरदा ते बाळाला जन्मात:च भर्ती करणारे असून त्यांची टक्केवारी ७५.०० आहे.

भर्ती करण्यात आलेल्या बाळाच्या समस्या:

सारणी क्र ६ भर्ती करण्यात आलेल्या बाळाच्या समस्यादर्शक सारणी

अ.क्र.	पर्याय	होय	नाही	एकूण
१.	कावीळ	१६ (२६.६७%)	४४ (७३.३३%)	६० (१००%)
२.	श्वासोच्छवासाचा त्रास	१२ (२०.००%)	४८ (८०.००%)	६० (१००%)
३.	वजन कमी	१६ (२६.६७%)	४४ (७३.३३%)	६० (१००%)
४.	उलटी	०२ (०३.३३%)	५८ (९६.६७%)	६० (१००%)
५.	साखरचे प्रमाण कमी	०२ (०३.३३%)	५८ (९६.६७%)	६० (१००%)
६.	जन्मत: बाल रडला नाही	०७ (११.६७%)	५३ (८८.३३%)	६० (१००%)
७.	बाळांचा रंग निळसर	०१ (०१.६७%)	५९ (९८.३३%)	६० (१००%)
८.	ताप	०१ (०१.६७%)	५९ (९८.३३%)	६० (१००%)
९.	आईच्या पोटात शी केली	०५ (०८.३३%)	५५ (९१.६७%)	६० (१००%)
१०	थायराईट	०१ (०१.६७%)	५९ (९८.३३%)	६० (१००%)
११.	दुध न घेणे	०२ (०३.३३%)	५८ (९६.६७%)	६० (१००%)
१२.	त्वचा संक्रमण	०२ (०३.३३%)	५८ (९६.६७%)	६० (१००%)
१३.	झटके	०१ (०१.६७%)	५९ (९८.३३%)	६० (१००%)

सारणीत हे स्पष्ट दिसून येते की, जास्तीत जास्त उत्तर दाते बाळालाकावीळ व वजन कमी झाले होते म्हणून विशेष नवजात काळजी युनिट विभागात भर्ती करण्यात आले असे सांगणारे असून त्यांची टक्केवारी प्रत्यकी २६.६७ आहे.

बाळाला कोणती उपचार पद्धती:

सारणी क्र. ७ बाळाला दिली जाणारी उपचार पद्धती दर्शक सारणी

अ.क्र.	पर्याय	होय	नाही	एकूण
१.	फोटो थेरपी	१६ (२६.६६%)	४४ (७३.३३%)	६०(१००%)
२.	रेडीएटव्हामर	०१ (०१.६७%)	५९ (९८.३३%)	६०(१००%)
३.	पल्स आक्सिमीटर	१२ (२०.००%)	४८ (८०.००%)	६०(१००%)
४.	गुल्को मीटर	०२ (०३.३३%)	५८ (९६.६७%)	६०(१००%)
५.	इन्कुजन पंप	१८ (३०.००%)	४२ (७०.००%)	६०(१००%)
६.	औषधोपचार	१९ (३१ .६७%)	४१ (६८.३३%)	६०(१००%)

सारणीत हे स्पष्ट दिसून येते की, जास्तीत जास्त उत्तरदाते बाळाला औषधोपचार केला जातो असे सांगणारे असून त्यांची टक्केवारी ३१.६७ आहे.

प्रमुख निष्कर्ष: १) जास्तीत जास्त २० उत्तरदाते १९ ते २४ वर्ष वयोगटातील आहे. २) जास्तीत जास्त ३१ उत्तरदाते स्त्रीलिंगाचे आहेत. ३) सर्वात जास्त ४९ उत्तरदाते हिंदू धर्मातील असून जास्तीत जास्त ३२ उत्तरदाते इतर मागासवर्गीय आहे. ४) जास्तीत जास्त ३४ उत्तरदाते उच्च माध्यमिक शिक्षित असलेले असून सर्वाधिक ५० उत्तरदाते ग्रामीण भागात निवास करणारे आहे. ५) जास्तीत जास्त २७ उत्तरदात्यांच्या कुटुंबातील प्रमुखाच्या शेती हा व्यवसाय आहे. ६) सर्वाधिक ५१ उत्तरदात्यांना गर्भावस्थेत असताना काही आजार झालेला नाही. ७) सर्वाधिक ५१ उत्तरदाते बाळाला फीडिंग कसे करावे याबाबत समुपदेशन करण्यात आले. ८) बहुसंख्य ३३ उत्तरदाते बाळाला

जन्मतः फीडिंग केली आहे. ९) सर्वाधिक ५१ उत्तरदाते या युनिटमध्ये बालकाला भर्ती केल्यावर मोफत आरोग्यात्मक सोयी सुविधा दिल्या जातात या मताशी पूर्णतः सहमत आहे. १०) सर्वाधिक ४५ उत्तरदाते बाळाला जन्मताच भर्ती करणारे आहे. ११) बहुसंख्या ५८ उत्तरदाते बाळाचे आजारावरील उपचार मोफत सुरू होते असे सांगणारे असून बहुसंख्य ५२ उत्तरदाते कांगारू ग मदर केअर द्वारे सुविधा मिळाली असे सांगणारे आहे. १२) सर्वच म्हणजे १०० टक्के उत्तरदात्यांनी एस. एन. सी. यु. विभागात बाळाची काळजी बरोबर घेतात असे सांगितले असून १०० टक्के उत्तरदात्यांनी कोणत्याही प्रकारच्या मानसिक समस्यांना तोंड द्यावे लागत नाही असे सांगितले आहे.

विशेष नवजात काळजी युनिट द्वारे नवजात बालकांची विशेष काळजी घेतली जाते. नवजात बालकांचे आरोग्यात्मक समस्यांचे निदान व उपचाराकरिता कर्मचारी वर्ग टिमच्या स्वरूपात काम करतात. बाळाला भर्ती करण्यापासून तर सुट्टी होईपर्यंत सर्व काळजी घेतली जाते. त्यामध्ये मातेनी स्तनपान कसे करायचे, बाळाला कसे हाताळायचे, अशा सर्व गोष्टी शिकवले जाते. दररोज बाळाची काळजी व त्याला दोन तासाने फीडिंग केले जाते. मातेला समुपदेशन केले जाते. वर्षभर पाठपुरावा केल्या जातो बालकांच्या सर्वांगीण विकासाकरिता हा विभाग प्रयत्न करत आहे.

संदर्भ ग्रंथ:

१. *बोधनकर सुधीर, 'सामाजिक संशोधन पद्धती', श्री साईनाथ प्रकाशन, दत्तात्रेय प्रकाशन, नागपुर*
२. *कुलकर्णी. के. पी., 'आरोग्य आणि समाज', डायमंड पब्लिकेशन*
३. *मोमीन सिराज अफिया, 'बाल आरोग्य व परिचर्या', सिराजोशफी प्रकाशन, कोल्हापूर*
४. *लक्ष्मी अपुरकर, जिल्हा सामान्य रुग्णालय, भंडारा (बालरुग्ण तज्ञ परिचारिका)*
५. *https://www.unicef.org>stories*
६. *https://sahyadrihospital.com*

प्रकाश खरात यांच्या परिवर्तनवादी विचारांच्या निबंधाची मांडणी

डॉ. स्मिता अंबादे, *मराठी विभाग प्रमुख, कला, वाणिज्य महाविध्यालय, करडी जि. भंडारा*

दलित साहित्य मानवतावादी साहित्य आहे. दलित साहित्याने अत्यंत समर्थपणे जाणीवांची क्षितीजे विस्तारली आहेत. आपल्या अस्मितेचा शोध आणि तिचे भवितव्य ही एक महत्वाची जाणीव दलित साहित्यामध्ये आहे. चातुर्वण्याला नकार, परंपरांना विरोध इत्यादीमधील आशय महत्वाचा आहे. आत्मशोधाच्या अनिवार्य प्रेरणेमुळे दलित साहित्यामध्ये आत्मकथनाला, आत्मविष्काराला अनन्यसाधारण महत्व आहे. खरातांचे निबंध साहित्य हे दलित जीवनजाणीवांचे साहित्य आहे. त्यांच्या निबंधात वेदनेचे आरोहण, नकाराचे महापूर आहे. विद्रोह मात्र इतरत्र दलित साहित्यिकांच्या साहित्यातून ज्याप्रमाणे प्रगट होतो त्याप्रमाणात खरातांच्या निबंधात वैचारिक विचाराचे गतिमानता मूल्य आहे. खरातांचा विद्रोह नवनिर्मितीशालिन प्रतिक्रियेचा दिसतो. कुठलाही आक्रस्ताळेपणा न आणता शांतपणे प्रगट होतो. हे त्यांच्या जीवनकृतीतून आलेले तत्व कलाकृतीत पाहायला मिळते.

फुले-आंबेडकरवादी तत्वज्ञान गतिमान करणारा निबंध: आधुनिक तत्वज्ञानाच्या उदयामागे युगप्रवर्तक प्रतिभेचे डॉ. आंबेडकर आणि महात्मा जोतीराव फुले हे तत्वज्ञ होऊन गेले. भारताच्या इतिहासातील हे दोन सामाजिक क्रांतिकारक आहेत. त्यांच्या आंदोलनाने व प्रचंड लेखननिर्मितीने भारतीय समाजात एक नवे समताधिष्ठीत मूल्यांचे परिवर्तन घडवून आणले. त्यांच्या समग्र जीवन कार्यामधून त्यांचा सामाजिक विचार साकार झाला आहे. जीवन आणि कार्य यांचा सुरेख संगम म्हणजे फुले आणि आंबेडकर यांचे व्यक्तिमत्व आहे. महात्मा फुले व डॉ. आंबेडकर या आधुनिक गुरू-शिष्यांनी आपल्या जीवनकार्याने भारताचा इतिहास प्रभावित केला आहे. त्यांच्या प्रत्यक्ष लढयाने व लेखनाने सामाजिक विचार साकार झाला आहे. फुले-आंबेडकर तत्वज्ञान परंपरेचा वारसा जो आपल्याला लाभला. तो काळ म्हणजे भारताच्या इतिहासातील वर्णवर्चस्वाचा काळ असून रोटीबंद व बेटीबंद समाजाच्या वाटचालीचा काळ आहे. जातीवाद, अस्पृश्यता, जन्मावर आधारलेली उच्च नीचता, पूर्व जन्मावर आधारलेली श्रेष्ठ-कनिष्ठता, नियतीवाद, दैववाद, स्त्री-पुरूष विषमता, अध्यात्म, अंधश्रद्धा, कर्मविपाक यांना जोपासणारा इतिहास होता. आणि या काळात या दोन क्रांतिकारकांनी इतिहासात सामाजिक क्रांती घडवून आणली.

फुले आंबेडकरवादी तत्वज्ञान परंपरेचा अमूल्य असा ठसा समाजजीवनावर पडला आहे. डॉ. प्रकाश खरात यांचा लेखनातही पदोपदी त्यांच्या विचारांची, तत्वज्ञानाची वैचारिकतेची छाप पडलेली आहे. यांच्या विचारांना त्यांनी आपल्या निबंधवाङ्मयात स्थान दिले आहे. त्यांच्या संपूर्ण लेखनावरच या दोन तत्वज्ञ मानवी महापुरूषांच्या विचारांचा पडसाद उमटलेला आहे.

"रक्ताळलेल्या इतिहासाची ओळख फुल्यांनी सर्वप्रथम 'गुलामगिरी' या मौलिक ग्रंथातून करून दिली व डॉ. आंबेडकरांनी 'हु वेअर शूद्राज'? या प्रबंधातून बहुजन समाजाची आस्मिता उलगडून दाखविली आहे"[१]

डॉ. प्रकाश खरात यांनी महात्मा फुले आणि डॉ. आंबेडकर यांच्या प्रत्येक विचाराला आपल्या लेखनातून मांडले आहे. फुले आंबेडकरांच्या सामाजिक चिंतनातून विकासाचा मार्ग धुंडाळण्यास प्रेरणा मिळाली आहे. फुले-आंबेडकर ही सामाजिक परंपरा भारतीय संस्कृतीला व कला-विश्वाला महानत्व प्रदान करणारी आहे. भारतीय मानवतेचा मुलाधार आहे आणि याच गुरूशिष्यांच्या अभूतपूर्व कार्याची, तत्वज्ञानाची, विचारांची

प्रबोधनकारी जाणीव डॉ. प्रकाश खरातांच्या निबंधवाङ्मयातून साकार झालेली आहे.

लोकहितवादी व आगरकर विचारांना चालना: स्वातंत्र्यपूर्व कालखंडामध्ये महाराष्ट्रात समाज सुधारकांची व विचारवंताची थोर परंपरा निर्माण झाली आहे. या परंपरेत लोकाहितवादी गोपाळ हरी देशमुख आणि गोपाळ गणेश आगरकर या दोन प्रमुख प्रतिभावंत तत्वज्ञांचे कार्य अविस्मरणीय आहे. त्यांनी भारतीय समाजाच्या सर्वांगिनदृष्टीने विचार केला आहे. विविध विषयांच्या संदर्भात आपले चिंतन मांडले आहे. सुधारणेसाठी तत्कालीन परंपरावादी समाजाच्या विरूद्ध समतेसाठी, वैचारिक जागृतीसाठी आग्रह धरलेला आहे. महाराष्ट्रातील रूढीग्रस्त समाजाला जाग आणण्याचे महत्वपूर्ण कार्य केले. आधुनिक विचारसरणी न घेता केवळ परंपरागत मूल्यांची कास धरणाऱ्या तत्कालीन समाजाला बुध्दीप्रामाण्याचा धडा त्यांनी शिकाविला. अशा या अतिशय प्रगल्भ विचारांची आजही आधुनिक भारताला अत्यंत गरज आहे. लोकहितवादी आणि आगरकर या दोन विचार धारेची कास डॉ. प्रकाश खरातांनी धरलेली आहे.

"आगरकरांच्या विचारांचे स्वरूप हे मूलगामी व परिवर्तनवादी आहे त्या क्रांतिकारक जीवनदृष्टीची दिशा असून प्रखर बुद्धीवादी वैचारिक आधिष्ठान आहे. त्यामुळे त्यांच्या विचाराने महाराष्ट्र जीवनाच्याच नव्हे तर भारतीय जीवनात मोलाचे कार्य केले आहे. न्याय मूल्यांचा व्यूह मांडून स्थितीवादी जीवनाला गतिवादी केले आहे. जातीनिरपेक्ष राष्ट्रवादाची शिकवण देऊन व्यक्तींच्या मूलभूत स्वातंत्र्याबद्दल जागृत ठेवणारा विचार मांडला आहे. त्यामुळे त्यांच्या विचारांचे स्वरूप व दिशा प्रबोधनवादी असून आधुनिक भारताच्या नवनिर्मितीसाठी सहाय्यभूत ठरणारी आहे" [२]

अशाप्रकारे खरातांनी, आगरकांनी मांडलेल्या विचारांचे समर्थन करून आगरकरांनी मांडलेला विचार हा समाजाचे चिकित्सक व न्यायदृष्टीने केलेले निरीक्षण आहे. तसेच उद्याचा भारतीय समाज हा विवेकवादाच्या पायावर उभे करून विचारसूत्रे प्रतिपादन केली.

"लोकहितवादीच्या ठिकाणी जो नवा माणूस घडविण्याचा ध्यास होता. त्या सगळया चिंतनाचे दर्शन शतपत्रात प्रकट झाले आहे. त्यांची शतपत्रे एकाकी होऊन पारंपरिकतेच्या वादळात सापडलेल्या वृक्षासारखी झुंज देत राहिली आहेत आणि प्रवाहाच्या भोवर्यात शिरून गवताच्या पात्यासारखा मृत्यु ज्यांनी टाळला आहे. म्हणून ते स्वतंत्र भारताच्या विचाराचे नेतृत्व सिद्ध करू शकले आहेत."[३]

अव्वल इंग्रजी कालखंडात जन्मास आलेले लोकहितवादी हे स्फूरण नव्या प्रबोधनाच्या दिशेचे उद्गाते ठरले आहेत. आधुनिक महाराष्ट्राच्या प्रबोधनाची नांदी लोकाहितवादीनी गायली आहे. त्यांची बुध्दीवादी दृष्टी आणि क्रांतिकारक दृष्टीपथ श्रेष्ठ जाणीवांनी भरलेला आहे. आणि याच विचाराची जाणीव आणि तत्वज्ञान कवेत घेऊन डॉ. खरातांनी निबंधवाङ्.मय साकार केला आहे.

या दोन थोर तत्वाज्ञांनी भारताच्या समाज जीवनात न्याय परिवर्तन घडविण्यासाठी निकोप संस्कृतीच्या जन्मासाठी, आपले रक्त आणि लेखनी शिजविली आहे. गुलामगिरीत डांबलेल्या मानवांच्या संदर्भात धर्म-संस्कृतीपेक्षा माणसाचे मूल्य श्रेष्ठ आहे. हे निर्भीडपणे प्रतिपादन केले आहे. या दोन्ही विचारवंतांच्या विचारांची आजही आधुनिक भारताला गरज आहे. त्यांच्या विचाराच्या बुडाशी विवेकवाद व न्याय या मानवी गुणांची बीजं आहेत. अशाप्रकारे या प्रतिभावंत विचारांना डॉ. खरातांनी आपल्या निबंधवाङ्मयात अवतरीत करून चालना देण्याचे कार्य केले आहे.

जातीव्यवस्थेचे विश्लेषण: हजारो वर्षापासून भारताची समाजरचनाही जातीची समाजरचना राहिलेली आहे, एक विचित्र प्रकारची समाजरचना आहे. या जातीव्यस्थेने प्राचीन भारताच्या संपूर्ण इतिहासात मानवी जीवनाचा सर्वनाश केला आहे. या जातीसंस्थेनेच मानवतावादाचे तत्वज्ञान पायदळी तुडवून माणसाला गुलाम करण्याचे कार्य केले आहे. माणसामाणसातील विश्वासावर कठोर आघात केले. आणि त्याच्यातील मधू पूर नाते मानसिकदृष्टया विकृत केले. वैदिक ब्राह्मणीप्रवाह हा जातीसंस्था मजबूत करण्याचा प्रयत्न करीत होता. तर चार्वाक बुद्धप्रवाह त्यांच्याविरूद्ध बंड करीत होता. हे प्राचीन काळात घडत होते. असा हा जातीअस्पृश्यातेचा घृणा करणारा सिद्धांत डॉ. आंबेडकरानी नाकारला आणि बुध्द-फुले यांच्या चिंतनातून व कार्यातून विकासित झालेली भुमिका डॉ. आंबेडकरांनी प्रतिपादन केली. डॉ. खरातांनीही भारतीय समाजाला विकासीत करण्यासाठी जातीचे मानसशास्त्र निरर्थक आहे. हे आपल्या निबंधातील विवेचनावरून स्पष्ट केले आहे.

"ब्राह्मणी-वैदिक धर्माने भारतात सुमारे ३००० वर्षापूर्वी प्रवेश केला व नंतर वर्णव्यवस्थेचा उदय-विकास केला. जाती-जातीची जडणघडण केली. त्यासाठी ब्राह्मणी ग्रंथ निर्मिती केली. 'कौटिल्याचे अर्थशास्त्र' व 'मनूस्मृति' यासारख्या ग्रंथातून शूद्रांसाठी गुलामगिरीचे कायदे केले. वेळोवेळी आपल्या शोषणाचे फास कधी देव-स्वर्ग कल्पनांच्या आधारे तर कधी धर्मसत्ता व राजसत्तेच्या दंडकाने बहुजनाभोवती आवळले."[४]

अशाप्रकारे ब्राह्मणी धर्माने लोकांना ब्राम्हण धर्मग्रंथाच्या खोटया भूलथापांमध्ये गुंतवून ठेवण्यात व एका ब्राह्मण जातीचा स्वार्थ साधण्यात इतिहासभर कार्य केले. शूद्र म्हणजे कनिष्ठ व ब्राह्मण महणजे श्रेष्ठ असा मानवजातीचा अपमान करणारा विचार ब्राह्मणी धर्म सांगत होता आणि गुलामगिरी व दास्य उत्पन्न करण्याचे कार्य ब्राह्मणी धर्मग्रंथ करीत होत. असे निर्भीड मत, खरातांनी आपल्या निबंध दृष्टितून व्यक्त केले आहे. जातीव्यवस्था ही ब्राह्मणी वैदिक धर्माच्या आगमनानंतरच अस्तित्वात आली असेही इतिहासाच्या चिंतनातून स्पष्ट केले आहे.

"अस्पृश्यतेची उत्पत्ती कशी झाली ही नवी मीमांसा डॉ. आंबेडकरांनी दिली. ९ मार्च १९१६ साली अमेरीकेतील कोलंबिया विद्यापिठात जातीची उत्पत्ती संरचना व विकास कसा

झाला हे सांगितले. यावरून डॉ. आंबेडकरांची जाती अस्पृश्यतेची उत्पत्ती ही ईश्वर निर्मित नाही हे प्रमेय त्यांच्या समाजचिंतनात आढळते. जाती अस्पृश्यतेची निर्मिती ही मानवनिर्मित आहे. हे सिद्धांतसूत्र त्यांच्या विचारामागे कार्यरत असलेले आढळते."[५]

अशाप्रकारे डॉ. आंबेडकरांनी जातीच्या तत्वावरील समाजरचना बदलून स्वातंत्र्य, समता, बंधुता, न्याय, मुल्य समाजरचना उभी करण्याच्या विचारावर भर दिला आहे. घृणेच्या व अस्पृश्तेचा सिद्धांत नष्ट करून भारतीय जीवन निर्मळ झर्या सारखे प्रवाहित करण्यावर भर दिला आहे. त्यांच्या समग्र चिंतनामधून विषम जीवनाचा पद्धतीला नकार व लोकशाही जीवनपद्दतीचा स्विकार साकार झालेला आहे. जातीव्यस्थेचे दुष्परिणाम व लोकांचे वास्तव्य जीवन यांची सांगळ घालून मीमांसा केली. हिच तत्व चिकित्सा आपल्याला खरातांच्या विचारातून जाणवते. त्यांनी आंबेडकराणी मांडलेल्या विचारांचे समर्थन केले आहे आणि बुद्ध आंबेडकर यांनी जातीविषयक मत प्रतिपादन करुन जातीव्यवस्थेवर प्रहार केला आहे. आधुनिक प्रगल्भ विचारांची कास धरली आहे. तेच डॉ. खरात आपल्या निबंधातून साकारतात. तत्वज्ञांचे जातीव्यवस्थाचे विश्लेषण मांडून खरातांनी एक नवी मूल्ये दृष्टी निर्माण केली. हे त्याच्या निबंधाच्या स्वरूपाचे एक महत्वपूर्ण वैशिष्ट्ये म्हणावे लागेल यात काही शंका नाही.

दलित जीवनाच्या उत्थानाचा निबंध: भारतीय समाज हा अस्पृश्यतेने, जातीसंस्थेने श्रेष्ठ कनिष्ठतेच्या विचाराने स्पर्श-अस्पर्श भावनेने शैक्षणिक मागासलेपणा दारिद्रय दास्याने बहरलेला समाज होता आणि यात सर्वात जास्त शोषण झाले ते दलितांचेच. दलितांच्या दुःखाला जगात तोड नव्हती. सगळयाच प्रकारचे अन्याय, अत्याचार, स्त्री-पुरूष मुकपणे शोषण झेलत होते. त्यांच्या अन्यायाबद्दल भारतीय साहित्य, राजकारण, धर्मकारण, अर्थकारण व्यक्ती आणि समाज संस्था बोलत नव्हत्या. समाज शास्त्रज्ञ अस्पृश्याच्यां दुःखाच्या कारणाचा शोध घेत नव्हते. राज्यशास्त्रज्ञ मुकपणे राजविलासात मग्न होते. परंतू याच काळात प्रबोधनाच्या तीन पिढ्या महाराष्ट्रात निर्माण झाल्या. एक लोकहितवादी-फुल्यांची, दोन आगरकरांची आणि तीन आंबेडकरांची. त्यांनी भारतीय समाजाच्या सर्वांगीन दृष्टीने विचार केला. या शिल्पकारांनी नवा भारत घडविण्यासाठी अमाप कष्ट उपसले. बहुजन समाजाची प्रगती आणि स्त्रीयांची प्रगती यासाठी लोकहितवादी, आगरकर, फुले, आंबेडकर यांनी अथक प्रयत्न केले. या समाजसुधारकांचे विचारांचे पडसाद डॉ. प्रकाश खरात यांच्या समग्र लेखनातून उमटले आहे. महाराष्ट्रातील या समाजसुधारकाच्या विचारांचा अभ्यास करून दलित स्त्री समाजासाठी त्यांच्या केलेल्या कार्याचा आढावा डॉ. खरात यांनी आपल्या लेखनामधून घेऊन समाजसुधारकाच्या कार्याला पुन्हा आधुनिक काळात जीवंत करुन वाचकाच्या मनाला त्यांच्या विचारांचे स्मरण करण्यास प्रवृत्त केले आहे. दलित समाजाचा आणि समाज बांधवांचा आत्मशोध खरातांनी यांनी आपल्या निबंधातून घेतला आहे.

भारतात अनेक विचारवंत होऊन गेले अनेक विचारवंतांचा परंपरा झाल्या. परंतु प्रकाश खरात यांनी या सर्व विचारवंताचा विचार केला नाही. फुले, लोकहितवादी, आगरकर, आंबेडकर याच परंपरेने मानवतेच्या रक्षणासाठी, नव्याविचारासाठी संस्कृतीच्या दोषांवर बोट ठेवून परिक्षण केले. आगरकारांनी लोकहितवादी यांना ब्राह्मणपणाचे फायदे, प्रतिष्ठा लाभली असतांनाही या माणसानी माणुसकीचा विचार मांडला. यांच्या प्रगल्भ विचारांचा ठसा खरातांच्या मनावर उमटलेला आहे. दलितांच्या जीवन जाणीवेची दृष्टि या विचारवंतानी आपल्या निबंधातून मांडली या विचारांचा प्रभाव खरातांच्या विचारसृष्टीवर व लेखनसृष्टीवर झाला.

"इंग्रज परकिय, मुसलमान परकिय या विषयावर बोलण्यापेक्षा माणसाच्या सांस्कृतिक गुलामगिरी विरूद्ध बोलणे त्यांच्या दास्यांचा प्रश्न सोडवण्याचा प्रयत्न करणे त्यांना आधिक महत्वाचे वाटत होते. त्याप्रमाणे इंग्रजांचा शंभर-दीडशे वर्षाच्या गुलामगिरी विरूद्ध बोलणेही योग्य वाटत होते. म्हणून त्यांनी मानवी स्वातंत्र्याचा पुरस्कार करणारा विचार मांडला.

फुले, आंबेडकर, लोकहितवादी, आगरकर आणि गाडगेबाबा यांचा विचारांचा ठसा खरातांच्या लेखनांवर उमटलेला आहे. त्यांच्या सुधारणावादी विचारांचा प्रभाव खरातांवर पडलेला आहे. फुले, लोकहितवादी, आगरकर यांनी जे तत्व विचार घडविला आणि मांडला तोच विचार डॉ. आंबेडकर यांनी अधिक क्रांतीकारी पध्दतीने गतिमान केला आहे. आणि याच मानवता वादी, सामाजिक विचारांचे व्यासंगपूर्ण व चिंतनात्मक लेख डॉ. प्रकाश खरांत यांनी आपल्या निबंधवाड्.मयातून मांडले आहे.

संदर्भ टिपा:

१. *खरात प्रकाश, दलित साहित्यः प्रवाह आणि समीक्षाए, आवृत्ती १९९९, नागपूर, पृष्ठ ४८.*
२. *तत्रैव, पृष्ठ क्र. ११६.*
३. *तत्रैव, पृष्ठ क्र. १०८.*
४. *खरात प्रकाश, आंबेडकरवाद: समाज आणि संस्कृती, आवृत्ती २००५, नागपूर, पृष्ठ क्र. ११५.*
५. *तत्रैव, पृष्ठ क्र. ३८.*
६. *खरात प्रकाश, मराठी साहित्यः प्रवाह आणि समीक्षा, १९९९, नागपूर, पृष्ठ क्र. ११५.*

Volume - 13, Issue - 01, January - June, 2024 / ISSN 2278-3199 / **Impact Factor - 7.303**

सामाजिक सुधारणा वादाचे जनक : महात्मा फुले .

डॉ. स्मिता गजभिये/ तिरपुडे, *समर्थ महाविद्यालय लाखनी जि. भंडारा email id- mtirpude31@gmail.com*

संवाद शास्त्रात संवादाची व्याख्या साधारणपणे अशी केली आहे, "संवाद ही एका व्यक्तीकडून दुसऱ्या व्यक्तीकडे माहिती, कल्पना, दृष्टिकोन प्रक्षेपित करण्याची कृती होय". वांग्मय किंवा साहित्य हे संवादाचे प्रभावी माध्यम आहे म्हणूनच अनेकांना या वाङ्मय व साहित्याच्या माध्यमातून संवाद करून आपले विचार लोकांपर्यंत पोहोचविले. महात्मा फुले यांनी याच शास्त्रीय पद्धतीने आपल्या शेतकऱ्याचा आसूड, गुलामगिरी, ब्राह्मणाची कसब या वांग्मय निर्मिती द्वारे आपल्या कार्याची पुर्ती केली. महात्मा फुले १९ व्या शतकातील एक प्रभावी संवाद कर्ते होऊन गेले. त्यांनी समाजातील वेगवेगळ्या प्रश्नांची उकल करण्याचा प्रयत्न आयुष्यभर सुरूच ठेवला. स्त्रियांचे शिक्षण, अस्पृश्याची कैफियत व शेतकऱ्यांची दैनावस्था या प्रमुख समस्या त्यांनी आपल्या संवादातून मांडल्या म्हणूनच त्यांना सामाजिक सुधारणा वादाचे जनक असे आपण म्हणतो.

समाज परिवर्तनाच्या प्रक्रियेत गती देणारा समाज सुधारक हा संवाद कर्ताअसतो. राजा राम मोहन राय, स्वामी दयानंद सरस्वती, रामकृष्ण परमहंस, स्वामी विवेकानंद, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्याप्रमाणेच महात्मा ज्योतिबा फुले हे सुद्धा समाज सुधारणा विचारांना गती देणारे लोकसंवादक होते. महात्मा ज्योतिराव फुले यांनी स्त्री शिक्षण, विधवा विवाह, जातीयतेचे उच्चाटन यासारख्या सामाजिक सुधारणांसाठी आपले जीवन व्यतीत केले. स्वतःच्या निर्वाहासाठी त्यांनी मिशनरी शाळेत नोकरी केली आणि स्वतः शाळा काढून महाराष्ट्रात खऱ्या अर्थाने स्त्री शिक्षणाची मुहूर्तमेळ ज्योतिबा व त्यांच्या पत्नी सावित्री यांनी रोवली त्यांच्या या सुधारणांना समाजातून खूप विरोध झाला पण ते आपल्या समाज निष्ठेपासून तसुभरही ढळले नाहीत म्हणूनच ते सामाजिक क्रांतीचे अग्रदूत ठरले.

महात्मा फुलेंनी स्त्री शिक्षण, पुनर्विवाह व भ्रूणहत्या प्रतिबंधक गृह व अस्पृश्यता निवारण, शेतकऱ्यांसाठीचे कार्य या प्रमुख कार्यांवर मोठ्या प्रमाणावर भर दिला. शिक्षणासंदर्भात त्यांनी समाजातील लोकांची नाडी ओळखून त्यांना शिक्षण देणे कसे गरजेचे आहे हे ओळखून १८४८ मध्ये पुण्यातील बुधवार पेठेत मुलींसाठी पहिली शाळा सुरू केली. त्यांनी सामाजिक सुधारणांसाठी गद्य- पद्यात लहान मोठ्या अनेक रचना केल्या, समाजातील विषमते विरुद्ध त्यांनी या ग्रंथातून कठोर टीका केली. या ग्रंथाद्वारे त्यांनी लोक जागृतीची कार्य केले ब्राह्मणाचे कसब, शिवाजीचा पोवाडा, गुलामगिरी, शेतकऱ्याचा आसूड, जातीभेद, विवेक सार, अस्पृश्यांची कैफियत इत्यादी ग्रंथातील त्यांचे लेखन मर्मभेदी असेच आहे. त्यांनी 'दिनमित्र' हे वृत्तपत्र चालवून अन्यायाला वाचा फोडली. महाराष्ट्रातील समाज अज्ञान, अंधश्रद्धा, अनिष्ट चालीरीती व वरिष्ठ वर्गाचे श्रेष्ठत्व याखाली दबला होता. या काळात ब्राह्मण वर्गाचे श्रेष्ठत्व होते. इतरांना ते कनिष्ठ लेखत समाजाला अज्ञान अंधश्रद्धेच्या मोहनिद्रेतून जागे करण्यासाठी सत्य शोधण्यासाठी व मानवधर्म स्थापना साठी जोतिबांनी १८७३ मध्ये सत्यशोधक समाजाची स्थापना केली. जनतेच्या अज्ञानाचा फायदा घेऊन स्वतःचे वर्चस्व गाजविणाऱ्या ब्राह्मणांविरुद्ध त्यांनी लढा दिला. ज्योतिबांनी सर्वात क्रांतिकारी गोष्ट केली ती म्हणजे अस्पृश्यता निवारणाची. महाराष्ट्रात अस्पृश्यता परंपरागत चालत आलेली होती. अस्पृश्यांना समाज जीवनात अजिबात स्थान नव्हते. त्यांची वस्ती गावाबाहेर असे. उच्च भरण्याची सेवा करणे हेच त्यांचे मोठे कर्तव्य मानले जाई. शिवाशिवीचे फार मोठे स्तोम माजले होते. अस्पृश्यांना गावात फिरण्यास बंदी होती. या सर्व समस्यांचे मूळ शिक्षणात आहे हे त्यांनी ओळखून त्यांनी १८५१ मध्ये दोन शाळा उघडल्या व अस्पृश्य समाजातील मुला-मुलींना शिक्षणाची दारे खुली करून दिली व आपल्या घरचा पिण्याच्या पाण्याचा हौदही अस्पृश्यांसाठी खुला करून दिला. पुढे तर त्यांनी अस्पृश्यता निर्मूलनाचा जाहीरनामाच प्रसिद्ध केला.

अन्यायाला वाचा फोडणारे गुलामगिरी लेखन: १८७३ साली महात्मा फुलेंनी गुलामगिरी हे पुस्तक लिहिले. हे पुस्तक त्यांनी अमेरिकेतील निग्रोना गुलामगिरीतून मुक्त करणाऱ्यांना अर्पण केले. या पुस्तकाच्या प्रस्तावनेत महात्मा फुले लिहितात. 'या ग्रंथाचा मुख्य उद्देश असा आहे, की आज शेकडो वर्षे शुद्रादी आपण ब्राह्मण लोकांची राज्ये झाल्यापासून सतत दुःखे शोषित आहोत व नाना प्रकारच्या यातनांना आणि संकटात दिवस काढत आहोत. तर या गोष्टीकडे त्या सर्वांचे लक्ष लागून त्याविषयी नीट विचार करणे व येथून पुढे भट ब्राह्मण लोकांचे अन्यायी जुल्मापासून आपली सुटका करून घेणे हा आहे. 'गुलामगिरी' हा ग्रंथ महात्मा फुल्यांनी केवळ शूद्र व अतिशूद्र यांच्या प्रश्नांना वाचा फोडण्यासाठी लिहिला. शुद्रांना गुलामासारखी वागणूक या देशात मिळत होती. त्या वागणुकीत बदल व्हावा व त्यांची जुलमी, अन्यायी वागणुकीतून मुक्तता व्हावी असा दृढ मूल विचार त्यांनी या ग्रंथातून व्यक्त केला. ईश्वराच्या नावाखाली आणि शूद्रतिशूद्र यांच्या अज्ञानापोटी त्यांचे हेतूतः शोषण टाळावे यासाठी ज्या धर्मग्रंथातील माहितीचा आधार घेऊन शुद्रांना लुबाडले जाते त्या धर्मग्रंथातील फोलपणा स्पष्ट केला पाहिजे. महात्मा फुलेंनी गुलामगिरी या ग्रंथातून तसा प्रयत्न केला. गुलामी संपविण्यासाठी एकच मार्ग आहे, तो म्हणजे शिक्षण घेणे हा होय.यासाठी शिक्षणाची सोय केली पाहिजे असे त्यांनी म्हटले. इंग्रज सरकारांनी दयावंत होऊन शूद्र व शेतकरी वर्गासाठी शाळा सुरू कराव्यात, असे त्यांनी या ग्रंथातून सुचित केले.

भट-ब्राह्मणांनी जातीभेदाला प्रोत्साहन दिल्यामुळे शूद्रातीशुद्रांची स्थिती आहे त्याच स्थितीत राहिली व येतील भट-ब्राह्मण मंडळी शूद्रतिशूद्र मंडळी यांनी केलेल्या श्रमांवरच

अवलंबून राहत व खात असत. फुलेंनी गुलामगिरी कशा पद्धतीने आहे याचे अतिशय मर्म भेदक चित्रण केले आहे. त्यांचे हे लेखन त्या उपेक्षितांच्या वेदा वेदनांचा हुंकार आहे .गुलामगिरी हा चार भागांचा महाग्रंथ विशेष असा आहे. या ग्रंथात ज्या दिवशी माणूस गुलाम होतो त्यादिवशी प्रथमच त्याचा अर्धा सद्‌गुण समाप्त होतो. असे सांगितले आहे. हा ग्रंथ त्या काळात अत्यंत वादग्रस्त ग्रंथ होता. ज्योति रावांनी प्रश्नोत्तर रूपाने सोळा प्रकरणे यात लिहिली. या ग्रंथावर अनेकांनी टीका केली हा ग्रंथ उपयुक्त असा आहे. यातील संवादरूपी शैलीने दलित शोषित शेतकरी समाजाला तो चटकन समजतो. समाजातील शोषण थांबविणे व त्यांना त्यांच्या हक्काची जाणीव करून देऊन समतेच्या छत्राखाली आणण्याची धडपड महात्मा फुलेंनी अहोरात्र केली. बोले तैसा चाले या कोठीतले कर्तुत्ववान सुधारक म्हणून महात्मा फुले १९ व्या शतकातील अद्वितीय संवाद कर्ते ठरतात. ज्योतिराव हे गृहस्थाश्रमी असूनही आपल्यातील एकापेक्षा एक लोकोत्तर वृत्तींनी त्या आश्रम धर्माला त्यांनी मानवधर्माचे व्यापक स्वरूप प्राप्त करून दिले. समाजातील सर्व स्थरांच्या हिन- दीनांच्या उद्धाराची उत्कट तळमळ, त्यासाठी कोणताही धोका पत्करण्याची आणि त्याग करण्याची तयारी व बोलण्याप्रमाणे वागण्याचे धारिष्ट या असामान्य गुणांमुळे महाराष्ट्राच्या इतिहासातील त्यांचे स्थान अढळ आहे .

बहुजन समाजाकरिता केलेले कार्य: बहुजन समाज आणि अस्पृश्यांच्या गळयात हजारो वर्ष धार्मिक गुलामगिरीच्या अंधश्रद्धेच्या विषमतेचा जळवा चिकटलेला होता. महात्मा फुलेंनी त्या तोडून टाकल्या आणि राजकीय, सामाजिक, धार्मिक, शैक्षणिक आणि आर्थिक समतेचा दीपस्तंभ महाराष्ट्राच्या नव्हे तर भारताच्या मार्गदर्शनासाठी उभा केला. काल मार्क्स अगोदर समतेची दृष्टी महात्मा फुलेंनी महाराष्ट्रास दिली व समतेची चळवळ उभी केली. पारंपारिक संस्कृती आणि संरचनेला सुरक्षित करणाऱ्या पेशवाईचा शेवट हा भारतातील नव समाज धारणेच्या युगाचा आरंभ मानावा लागतो दलितांच्या अस्मितेचा उदय याच पार्श्वभूमीवर झाला. धर्माचे परिशिलन करण्याची वृत्ती याच काळात वाढली. धर्मचिकित्सेचा परिणाम म्हणून धार्मिक, सामाजिक, गुलामगिरीला नकार देणाऱ्या चळवळी भारतभर उभ्या राहिल्या. हिंदू धर्माने अस्पृश्यांना विकासाची संधी दिली नाही. सतत गुलामापेक्षाही हीन दर्जाची वागणूक दिली. या जन्मजात अस्पृश्यतेचा नाश करण्यासाठी सुधारकांनी मुक्तीचा लढा उभारला. त्यात महात्मा फुले हेच अग्रेसर होते. १८७३ मध्ये त्यांनी सत्यशोधक समाजाची स्थापना केली. ही चळवळ उभी करताना त्यांनी दूरदृष्टीने व्यापक समाज हिताचा विचार केला. बहुजन समाजाच्या प्रगतीस सत्यशोधक चळवळीचा फार मोठा हातभार लागलेला आहे. मानवतावादी मूल्यांचे सत्यशोधक चळवळीत अधिष्ठान लाभलेले आहे. या चळवळीतून मानव मुक्ती व अस्पृश्यता उद्धाराची कार्य जोमाने सुरू झाली. जोतिबांनी दलितांसाठी सुरू केलेली शाळा स्वतःच्या घराचा अस्पृश्यांसाठी खुला केलेला हौद ही दलितोद्धाराची क्रांतिदर्शी कार्य आहेत. या गोष्टी आज क्रांतीदर्शी वाटणार नाहीत व तसे आज करण्याची आवश्यकता ही उरली नाही. परंतु ज्योतिबांनी हे शंभर वर्षांपूर्वी का केले. त्यांना का करावे लागले. याचे मर्म समजून घेण्याची आवश्यकता आहे.

ज्योतिबांची सामाजिक भूमिका मानवतावादाची आहे. उद्धार दलितांचा असो की स्त्रियांचा त्यांचे आधारभूत तत्व ही त्यांची शाश्वत विचारसरणी आहे. जुन्या सनातनी परंपरेचे आजार विचार टाकून देण्याची जेव्हा आपण लोकांना शिकवण देतो तेव्हा नव्या धर्माच्या जीवन सरणिचे दिग्दर्शन करण्याची जबाबदारी आपली आहे हे ज्योति रावांना चांगले ठाऊक होते. दलित, पद दलित अस्पृश्य समाजाला महात्मा फुलेंनी जुन्या रुढी, परंपरा, अंधश्रद्धा या वाईट गोष्टीचा त्या करण्याचा सल्ला दिला. शिक्षणाचे महत्त्व सांगितले. शिक्षणातून माणसाची सर्व प्रगती शक्य आहे आणि सर्व दलितांनी शिकून आपला स्वतःचा उद्धार करण्यास प्रबळ बनले पाहिजे असा विचार दिला. अशा प्रकारे दलितोद्धाराचे महान कार्य या महापुरुषाने केले.

स्त्रीउद्धाराचे कार्य: हिंदू समाज व्यवस्थेत स्त्री पराधीन राहिली, पायाची दासी राहिली, भोगदासी मानली गेली. कुणी तिला नरक म्हटले आहे. शूद्रातीशुद्रांप्रमाणेच तिची अपप्रतिष्ठा झाली. ती ज्ञानापासून वंचित राहिली. शिक्षणाने स्त्रिया स्वयंपूर्ण बनतील आणि कुटुंब व्यवस्था उध्वस्त होईल अशी समाजाला भीती होती. हिंदू संस्कृतीत फार हलाखीचे जीवन जगावे लागत असे. स्त्रीला शिक्षण, रूढी परंपरा व पुरुषी बंधनातच अडकून राहावे लागत असे. तिची या दास्यातून मुक्तता झाली पाहिजे आणि तिची प्रतिष्ठा समाजात वाढली पाहिजे असा स्त्री उद्धाराचा विचार प्रथम ज्योतिबा फुले व डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी मांडला

महात्मा फुले यांनी स्त्रीचे स्थान मोठे मानले आणि स्वार्थी स्त्रीलंपट व अनेक स्त्रियांना दावणीला बांधणाऱ्या पुरुषांची त्यांनी निंदा केली. स्त्री पुरुषांना समान शिक्षण देणे आणि सहशिक्षण देणे हा दोन्ही महापुरुषांचा आग्रह होता. स्त्री हे परक्याचे धन किंवा स्त्री धन या कल्पनांना त्यांनी सुरुंग लावला. स्त्री ही कुटुंबाची खरी घटक आहे. ती शिक्षित झाली पाहिजे. स्त्रीला परक्याचे धन न समजता तिला स्त्री समजून वागणूक दिली पाहिजे असा त्यांचा स्त्रिया संदर्भात समतेचा व समानतेचा विचार होता. सतीची चाल, वैधव्य व्रत, विधवा केशवपन, बालविवाह, लग्न विच्छेद बंदी, संपत्तीचा वारसा हक्काचा अभाव, पडद्याची चाल, चेहऱ्यावरील घुंगट, पर पुरुषांशी संभाषण करण्यास प्रतिबंध इत्यादी स्त्रियांची दास्यचिन्हे होती. ब्राह्मण जातीतल्या विधवा स्त्रियांवर होणारा अन्याय दूर करण्याकरिता ते जातीने लढले. ब्राह्मण स्त्रियांना कसलाही धार्मिक हक्क दिला गेला नव्हता. त्यांना शूद्राप्रमाणेच मानले होते. निसर्ग कोपाने विधवा झालेल्या स्त्रियांना सहानुभूतीने, प्रेमाने वागविण्या ऐवजी त्यांना उलट शत्रुत्वच लेखले जात होते. स्त्रियांना पायात चप्पल घालण्याची बंदी होती. विधवा स्त्रीचे तोंड पाहणेही अपशकुन समजले जात असे, आजही समजले जात आहे. घरात कोणी पाहुणे आले तर तिने

कोपऱ्यात बसून राहायचे, नवरा मेल्याचा सुड तिने केशवपण करून करण्यात येत होता. हे अन्याय ब्राह्मण स्त्रियांवर होत आहेत म्हणून ज्योतिराव स्वस्त बसले नाहीत त्यांनी त्याविरुद्ध रान उठविले, फुलेंनी स्त्रीमुक्ती चळवळीचा पाया घातला. त्यांची स्त्रीमुक्ती चळवळीची संकल्पना वेगळी होती तर आजच्या स्त्री मुक्ती चळवळी वेगळयाआहेत. स्त्री हा समाजाचा घटक म्हणून महात्मा फुलेंनी विचार मांडला ब्राह्मणी शास्त्रांनी स्त्रियांना अतिशुद्र ठरवून शिक्षणापासून वंचित करून ठेवले होते. दैववाद, कर्मकांड व मानसिक गुलामगिरी आणि धर्माच्या आधारे लादलेली गुलामी व शोषणाची परंपरा स्त्रियांना मुक्या जनावरासारखे बांधून ठेवीत असताना महात्मा फुलेंनी सर्वप्रथम त्या काळात स्त्री शिक्षणाचा विचार केला हे त्यासाठी १८४६ मध्ये बुधवार पेठेतील भिड्यांच्या वाड्यात महाराष्ट्रातील पहिली मुलींची शाळा सुरू केली. कारण स्त्री शिक्षित झाली तर एक कुटुंब शिक्षित होते, ही संकल्पना फुलेंची होती. 'जिच्या हाती पाळण्याची दोरी, ती जगाते उद्धारी' असे त्यांचे मत होते.

शैक्षणिक कार्य: पेशवाईच्या काळात एकोणविसाव्या शतकात सामान्य माणसाला सरकारमार्फत शिक्षण देण्याची परंपरा भारतात नव्हती, तसेच शिक्षण हा राज्याच्या अखत्यारीतील विषय नव्हता. काही उदार धर्मीयांच्या साह्याने त्यावेळेस पाठशाळा सुरू होत्या. पूर्वी भारतात विद्यापीठे होती परंतु बाराव्या शतकात ती नष्ट झाली, पुढे मोठ्या ठिकाणीच पाठशाळा असत. खेड्यांमध्ये शिक्षण देणारे गुरुजी होते. वार्षिक देणग्यांच्या आधारे ते शिक्षण देत परंतु ते सर्वांनाच घेता येणे शक्य नव्हते, त्यामुळे सर्वसामान्य जनता अडाणी राहिली. पण पेशवाई संपुष्टात आल्यानंतर केवळ आठ वर्षांनी महात्मा फुले या क्रांतीच्या अग्र दुताचा जन्म झाला व हा महापुरुष शिक्षण, दलितोद्धार, स्त्रीउद्धार, शेतकरी उद्धाराचा शिल्पकार बनला.

महाराष्ट्रात परंपराग चालत आलेली अस्पृश्यता होती अस्पृश्यांना समाज जीवनात अजिबात स्थान नव्हते. त्यांना घाणेरडी व वाईट अशी कामे करावी लागत. उच्च वर्णियांची सेवा करणे हेच त्यांचे कार्य होते. या वर्गाचा उद्धार करण्याचा फुलेंनी निर्धार केला व शिक्षणाशिवाय अस्पृश्यांची सुधारणा होणार नाही हे ज्योतिबांनी ओळखले. 'शिक्षण हे प्रगतीचे लक्षण नवीन दृष्टी आणि प्रचंड शक्ती आहे, अन्न, वस्त्र, निवारा या आवश्यक गरजा आहेत, पण भारतीय ब्राह्मणेतरां साठी शिक्षण ही अत्यावश्यक गरज आहे. याकडे त्यांनी लक्ष दिले. ब्राह्मणी संस्कृतीत स्त्रियांवर होणारे अन्याय अत्याचार रोखायचे असतील तर स्त्रिया शिक्षित होणे गरजेचे आहे असा विचार त्यांच्या मनात आला व त्यांनी स्त्री शिक्षणासाठी प्रयत्न सुरू केले. इ. स. १८४८ मध्ये ज्योतिरावांनी सावित्रीबाईंना घरी शिकवून तयार केले आणि सावित्रीबाई पहिल्या भारतीय शिक्षिका बनल्या. स्त्रियांना शिक्षण देण्यासाठी ज्योतिबांनी पहिल्यांदा आपल्या पत्नीस शिकविल्यामुळे त्या शिक्षिका होण्यास तयार झाल्या व त्यांच्या शिक्षणासाठी सुरू केलेल्या प्रयत्नांचा एक आधार बनल्या त्यांनी पुरुष शिकण्यापेक्षा स्त्रिया शिकल्या पाहिजेत हा विचार केला.

समाजातील बहुजन मागास समाजाला त्यांच्या स्थितीत सुधारणा घडवून आणण्यासाठी शिक्षण आवश्यक आहे व हे शिक्षण त्यांनी घेतले पाहिजे पण पुरुषी शिक्षणापेक्षा स्त्रिया शिकणे अधिक गरजेचे आहे. असा विचार त्यांच्या मनात अधिक घर करून बसला व त्यांनी १८४८ च्या ऑगस्ट महिन्यात बुधवार पेठेतिल भिड्यांच्या वाड्यात पहिली मुलींची शाळा काढली. त्यांची पत्नी सावित्रीबाई यांना शाळेच्या पहिल्या शिक्षिका बनविले. ज्योतिरावांनी पुढे महार मांगांच्या मुला मुलींसाठी शाळा काढल्या. दलितोद्धारासाठी, शेतकरी वर्गाची स्थिती सुधारण्यासाठी व स्त्रियांची स्थिती सुधारण्यासाठी महात्मा फुले यांनी शिक्षणाचे महत्त्व नेहमी वरील वर्गांना पटवून दिले व हे जोडपे स्त्री शिक्षणाचे जनक बनले. पुढे शिक्षणाच्या संदर्भात फुले म्हणतात, 'कोणत्याही व्यक्तीची, कुटुंबाची आणि राष्ट्राची प्रगती करावयाची असेल तर शिक्षणाची नितांत गरज आहे.

ज्योतिबा फुले हे भारतीय समाजातील सामाजिक विचारवंतामध्ये एक श्रेष्ठ कृतीशील समाज सुधारक होऊन गेले. त्यांनी प्रतिकूल परिस्थितीत शिक्षण घेऊन समाजातील लोकांची हलाखीची स्थिती ओळखून व शिक्षणाशिवाय समाजात क्रांती नाही, हा विचार डोळयासमोर ठेवून अस्पृश्य जातीच्या मुला मुलींना शिक्षणाची दारे खुली करून दिली. आपल्या जीवनात शेतकी कामाचा व्याप सांभाळून व शिक्षणात पडलेला खंड व अल्पवयात झालेले लग्न यावर मात करून पुढे त्यांनी अर्धवट राहिलेले शिक्षण पूर्ण केले. मात्र इंग्रजीचे शिक्षण त्यांनी घरीच इंग्रजी ग्रंथ व इतर पुस्तके वाचून पूर्ण केले. त्यांची शिक्षणाची जिद्द व मेहनत यावरून आपल्या लक्षात येते. महात्मा फुले हे केवळ बोलके सुधारक नव्हते तर ते कर्ते सुधारक होते. त्यांची वृत्ती मानवी कल्याणाची होती व या मानवी कल्याणासाठी प्रसंगी धोका पत्करण्याची तयारी असल्यामुळे त्यांनी केलेल्या कार्याला तोड नाही, ते प्रभावी सुधारक होते.

संदर्भ ग्रंथ

१. गवळी सुधीर (प्रकाशक) गुलामगिरी (महात्मा फुले समग्र वाङ्मयातून)
२. डॉ. मुलाटे वासुदेव, शेतकऱ्यांचा आसूड, प्रकाशन औरंगाबाद.
३. पाटील पंढरीनाथ सिताराम, महात्मा ज्योतिराव फुले यांचे चरित्र (प्रकाशक) गजेंद्र विठ्ठल रघुवंशी, रघुवंशी प्रकाशन पुणे

भारतीय संस्कृतीमधील प्राचिन-आधुनिक शिक्षणव्यवस्था आणि गुरु-शिष्य नाते

डॉ. वर्षा रामकृष्णा बोपचे *(भोसे), सी. एच. बी. प्रा., ब्यारीस्टर शेषराव वानखेडे महाविध्यालय, खापरखेडा. ९७६३२४१९८१.*

सारांश: *भारतीय परंपरेचा पूर्वापार विचार केला असता अनादी काळापासून ते आजतागायत गुरु शिष्य परंपरा चालत आली आहे. जी पूर्वी गुरुग्रही जाऊन राहण्यापासून ते त्यांच्या घरच्या कामांमध्ये सहकार्य करण्यापर्यंत ते आजच्या असलेल्या शाळा महाविद्यालयीन शिक्षण आणि शिकवण्या म्हणजेच कोचिंग पर्यंतच्या शिक्षण व्यवस्थेपर्यंत येऊन पोहोचलेली आहे. त्याचप्रमाणे नवोन्मुख सुरू होऊ पाहणाऱ्या नवीन शैक्षणिक धोरण शिक्षण प्रणाली पर्यंत ही शिक्षण प्रणाली अविरत सुरू असली तरी त्यामध्ये शिक्षकांची भूमिका आणि त्यांच्या जबाबदाऱ्या महत्वपूर्ण आहेत. त्या भूमिका आणि जबाबदाऱ्यांमध्ये देखील अमुलाग्र बदल घडून आल्याचे दिसून येते. भारतीय संस्कृतीचा विचार करता मूल जन्मल्यानंतर प्रथम त्याचा संपर्क हा त्याची 'माता' नंतर इतर रक्तसंबंधित कुटुंबीय आणि टप्प्याटप्प्याने त्याच्या अवतीभवतीच्या सदस्यांशी येतो. या मधूनच त्याला विविध गोष्टी शिकविल्या जातात. त्यामुळे 'आद्यगुरु' ही 'माता' नंतर 'शिक्षक' आणि पर्यायाने अनेक जण विविध प्रकारची शिकवण देणारे शिक्षकच ठरतात.परंतु शालेय तसेच महाविद्यालयीन शिक्षण देणारे शिक्षक व त्यांच्या भूमिका आणि जबाबदाऱ्या या त्या व्यक्ती व विद्यार्थ्यांकिरिता अति महत्वपूर्ण ठरलेल्या दिसून येतात ज्यांच्यामुळे प्रत्येक व्यक्तीच्या जीवनाला एक विशिष्ट मार्गदर्शित दिशा आणि प्रेरणा मिळते.त्या मधून उत्तम नागरिक, सुजाण, सज्ञान समाज घटक म्हणून व्यक्तीची ख्याती प्राप्त होऊ शकते.तर कधी अनुचित मार्गदर्शन व दिशा मिळाल्यामुळे समाजाला विघातक घटक व दुर्बल व्यक्तिमत्व असणाऱ्या व्यक्तींची निर्मिती होताना दिसून येते. ज्यांचे पडसाद समाजामध्ये उमटलेले पहावयास मिळतात.*

प्रस्तावना: 'गुरुविण न मिळे ज्ञान, ज्ञानाविन न होई जगी सन्मान'. मानव जन्मताच एक सामाजिक प्राणी आहे. त्याच्या जन्मापूर्वी आणि जन्मताच त्याला त्याची आई ही उत्तम आद्य गुरु म्हणून प्राप्त होत असते. पण पूर्वापार कालखंड दृष्टिक्षेपामध्ये घेतला असता, गुरु आणि शिष्य परंपरा ही फार नितळ आणि सुखद असल्याचे दिसून येते. ज्यामध्ये गुरुग्रही जाऊन राहणे, त्यांच्या कुटुंबामधील सदस्यांप्रमाणे वर्तन व कर्तव्य करणे, वेळोवेळी गुरुने दिलेले उपदेश शिक्षण आणि कधीकाळी गुरूंकडून मिळणारी उपेक्षा 'ब्र' देखील न काढता सहन करावी लागत असे. ज्याचे उदाहरण आपणाला रामायण, महाभारत इत्यादींमध्ये तयार कुशल व तरबेज होणारे महान योद्धे यांमध्ये बघावयास मिळते. उदाहरणार्थ पांडव, कौरव, एकवचनी सिद्धांत प्रणेते, उदाहरणार्थ युधिष्ठिर, कर्ण तर कुशल राजनीति धारि म्हणजे दुर्योधन, श्रीकृष्ण असे पात्र वाचण्यास व बघण्यास तसेच अनुभवण्यात आलेले आहे. त्या काळामध्ये देखील परशुराम, द्रोणाचार्य इतक्या कठोर गुरूंकडून विद्यार्थी ज्ञानार्जन करताना दिसुन येतात. अश्या कठोर गुरूंना देखील देव मानणारे एकलव्यांसारखे, गुरुदक्षिणा देणारे शिष्य पहावयास मिळतात.

कालांतराने या शिक्षण ग्रहणाची पद्धती बदलून छोटी मोठी इंग्रज कालीन महाविद्यालय सुरू झालेली दिसून आली. ज्यांमध्ये अनेक मोठे-मोठे, थोर अर्थशास्त्रज्ञ, विज्ञानवादी समाज सुधारक, राजकारण, विधीतज्ञ तर अनेक समाज घटक निर्माण झालेले दिसून येतात. परंतु आजच्या नवीन प्रकारच्या शिक्षण प्रणाली मध्ये असलेल्या विद्यार्थी आणि शिक्षक यांच्या नात्याला मात्र कुठल्याही मर्यादा व कुठल्याही परिसीमा उरलेल्या नाहीत. तर यांचे नाते आज तकलादु स्वरूपाचे बनलेले आहेत. प्रगतशील भारतामध्ये असणारी शिक्षण प्रणाली ही अतिशय उपयुक्त ठरली ज्यामुळे शिक्षणाचा प्रचार प्रसार झालेला पाहावयास मिळतो. शिक्षण प्रणाली मध्ये अनेक आमुलाग्र परिवर्तन घडुन आलेत. ज्यांचे पडसाद म्हणजे आज अनेक क्षेत्रात स्त्रिया, मुली सोबतच अनेक महान पुरुष देखील निर्माण झाल्याचे दिसून येते. आधुनिक प्रगत शिक्षण प्रणाली मध्ये घडून आलेले अनेक आमुलाग्र बदल पाहता प्रत्येक विद्यार्थी हा त्या त्या शिक्षकाचा विद्यार्थी नसतो, तर त्याचे शिक्षण हे त्याच्या स्वगृहामधूनच सुरू झालेले दिसून येते.

परंपरागत तसेच आधुनिक शिक्षणपद्धती: प्रत्येक घरामध्ये लहान बालक जन्माला आल्यानंतर प्रथम त्याचा संपर्क आई व नंतर कुटुंबामधील इतर सदस्य जसे उदाहरणार्थ वडील, आजी-आजोबा, काका-काकू, आत्या, ताई-दादा इत्यादी नाते हे त्याचे गुरु बनतात. या माध्यमातुन त्या बालकाचे सामाजिकरणाद्वारे प्रशिक्षण होत असते. त्यामुळे कुटुंबातच वयाच्या पाच ते सहा वर्षे पर्यंत उत्तम असे सामाजिक आणि सांस्कृतिक धडे गिरविले जात असे. परंतु कालांतराने सामाजिक आणि सांस्कृतिक झालेल्या विविध बदलांमुळे कुटुंब व्यवस्था ही मोडकळीस आली. परिणामतः कुटुंबाचा आकार लहान आणि इतका लहान झालाय की आज कुटुंबामध्ये केवळ आई-वडील आणि भाऊ-भाऊ, बहीण-भाऊ किंवा एकच अपत्य दिसून येत आहे. त्यामुळे कुटुंबांमधून होणारे प्रशिक्षण आज दिसून येत नाही. कारण आई-वडील हे दोघेही अर्थार्जनाच्या निमित्ताने घराबाहेर राहतात. त्यामुळे पाल्यांची जबाबदारी घेणारे देखील घरात नसल्यामुळे मुलांना अलीकडे पाळणाघरे, शिक्षण-संस्कार मंदिर, प्लेग्राउंड इत्यादींसारख्या व्यावसायिक सामाजिक संस्थांमध्ये ठेवण्याची वेळ आली आहे. त्यामुळे कुटुंबामध्ये शिक्षक हे लुप्त झालेत. सोबतच माता ही आद्य गुरुदेखील इतकी व्यस्त झालेली आहे की, तिला कुटुंबाला आणि स्वतःला स्टेटस मिळवून देण्याच्या हव्यासापोटी मुलांना धडे गिरविण्यास वेळच मिळत नाही.

यातूनच शिकवण्या आणि त्यामध्ये शिकविले जाणारे तुटपुंजे ज्ञान हे बालकांना आज प्राप्त होत आहे. ज्याचा परिणाम मुलांची चिकित्सक वृत्ती ही दडपली जात आहे. प्रत्येक मुल, विद्यार्थी हा काम चालावु तसेच तुटपुंजे ज्ञान घेऊन पुढे जात आहेत. यांमध्ये आणखी भरीस भर म्हणजे आधुनिक काळामधील विविध कॉनवेन्ट्स आणि खाजगी शाळा यांच्या दिखाउपणा आणि अपुऱ्या प्रयत्नांमुळे, त्यांच्या झगमगाठी मुळे सर्वांना आकर्षित करतात आणि विद्यार्थ्यांच्या चौकस वृत्तीला एका साचेबद्ध प्रणाली मध्ये बांधून ठेवतात. ज्याचा परिणाम म्हणजे आज शाळांमध्ये केवळ बोलके पोपट पहावयास मिळत आहे. आज प्रत्येक शिक्षक हा एका संकुचित वृत्तीने शिक्षादानासारखे पवित्र कार्य करून आदर्श शैक्षणिक परंपरेला लाजविताना दिसून येत आहे. त्याचप्रमाणे हल्लीच्या काळामध्ये शिक्षणाचे झालेले बाजारीकरण हे देखील या गुरु-शिष्य नात्यामधील मधुरता कमी करण्यास कारणीभूत ठरल्याचे दिसून येते. आधुनिक शिक्षण प्रणाली ही केवळ खाजगीकरण व अर्थार्जनाच्या पैजेमध्ये सुसाट धावताना दिसून येते. ज्या धावण्यामध्ये कोणीतरी चुकून पडला तर इतरांच्या मनात त्याच्याविषयी कुठलीही संवेदना तर नसतेच पण अशावेळी त्या पडणाऱ्याच्या मुंडकीवर लाथा देऊन पुढे जाण्यास सर्व सरसावत असतात. मग यात संस्कृतीचा तर मागमुस देखील दिसून येत नाही.

आधुनिक गुरु-शिष्य प्रणाली: आधुनिक प्रगत शिक्षण प्रणाली मध्ये जरी गुरु शिकविण्यास सज्ज असला, तरी त्याला शिष्य मिळणे हे फार दुर्मिळ गोष्ट आहे, तसेच शिष्य जरी हजर असला तरी गुरु मात्र विविध बाह्य कामांमध्ये व्यस्त असल्यामुळे हवे तसे ज्ञानदान करू शकत नाही. यापेक्षा आणखीनच भरीस-भर म्हणजे अनेकविध शिक्षण संस्था, शासकीय-निमशासकीय, अनुदानित-विनाअनुदानित अशा सर्व प्रकारच्या शिक्षण संस्थांचा इतका काही सुळसुळाट झालाय की प्रत्येक शिक्षण संस्था ही तिच्या अस्तित्वाकरिता शिक्षक आणि विद्यार्थी या दोन्हींचा बळी देताना दिसत आहे. कारण प्रत्येक शिक्षण संस्थेला स्वतःचे नावलौकिक करण्याचा हव्यास लागलेला दिसतो. त्याकरिता कोणत्याही स्तराच्या बुद्ध्यांकांचा विद्यार्थी असला तरी देखील त्याला उत्तम मार्क्स देऊन उत्तीर्ण करणे ह्या खटाटोपी मध्ये त्या सक्रिय असतात. या सोबतच कमी खर्चामध्ये अगदी उत्तम कार्य व सेवा देण्याकरिता निपुण नसलेले शिक्षक देखील अशा संस्थांमध्ये कार्यरत दिसून येतात. त्यामुळे विद्यार्थी स्वतःच्या हिताबाबत जागरूक असल्यास स्वयं अध्ययनातून देखील यशस्वी होण्याचा प्रयत्न करतो. तर कधी हेच कामचलाऊ शिक्षक स्वतःच्या अतिरिक्त अर्थार्जनाकरिता शिकवण्या घेतात. ज्यामध्ये मुलांकडून अतिरिक्त आर्थिक मोबदला घेऊन त्या विद्यार्थ्यांवर मेहनत घेताना दिसून येतात. परंतु या सर्व जगरहाटीमध्ये मात्र गुरु शिष्याच्या पवित्र नात्याला अगदीच काळीमा फासला जातो. ज्याचे समाजामध्ये विपरीत पडसाद उमटताना दिसतात. पूर्वी नितळ, प्रेमळ असलेले गुरु-शिष्य नाते हे आज बऱ्याच अंशी काळीमा फासणारे म्हणून ओळखले जाते. या सर्वांचा परिणाम म्हणजे उत्तम शिष्य आणि गुरु निर्मिती तर थांबलेलीच आहे; परंतु पर्यायाने उत्कृष्ट नागरिक, कुटुंब प्रमुख, वा समाज घटक यांच्या निर्मितीला देखील अडसर निर्माण झाल्याचे दिसून येते.

वंदनीय राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज लिखित "ग्रामगीता" या सर्व परिचित अशा ग्रंथामध्ये अनेक व्यक्ती जीवनाच्या नियमाच्या विषयांवरील असे ४१ अध्याय लिहिलेले आहे. त्यामध्ये विशेषत: गुरु आणि शिष्य यांवर आधारित "गुरुचरित्र" हा चौदावा)१४(अध्याय स्पष्ट केला आहे. ज्यामध्ये विशेषत: गुरु आणि शिष्यांच्या वर्तन व जीवनशैलीवर मुख्यत्वे करून प्रकाश टाकलेला आहे. ज्यात वंदनीय महाराज स्पष्ट करतात, की गुरु हा 'शिष्यांनी भटकंती करून भिक्षा मागून आणलेल्या ऐवजांमध्ये त्याचा स्वतःचा व शिष्यांचा चरितार्थ चालविणारा असावा. परंतु "कालाय तस्मै नम:" या उक्तीनुसार काळानुरूप या सर्व पुरातन गुरु-शिष्यांच्या प्रतिमेमध्ये, तसेच कर्तव्यांमध्ये महत्तम परिवर्तन झालेले दिसून येते. आज प्रत्येक गुरु हा शिष्याच्या हिताचाच विचार न करता, स्वत:च्या चरितार्थाचा व अर्थार्जनाच्या हेतूने याकडे बघत असतो. तर शिष्य देखील गुरूला पूर्वीप्रमाणे वागणूक न देता केवळ आपल्या गरज पुर्तीच्या साधना प्रमाणे हाताळत असतो. या सर्व चढाओढीमध्ये गुरु आणि शिष्यामधील भावभावनाचा परीघ जरी बदललेला दिसत असला; तरी देखील काही अंशी गुरूला मानणारे देखील 'शिष्य' व शिष्यांच्या हिताचा, भवितव्याचा विचार करणारे 'शिक्षक', 'गुरु' देखील दिसून येतात.

अजरामर भारतीय संस्कृती व शिक्षणपद्धती: भारतीय संस्कृती ही केवळ गुरु-शिष्यांच्या नात्यांमुळेच नावाजली नाही. तर, त्यांच्यामधील विविध प्रकारचे अधिकार व कर्तव्य देखील संस्कृती मधील द्योतक असल्याचे दिसून येतात. भारतीय संस्कृती ही विविध प्रकारच्या जात, धर्म, भाषा, प्रांत, चालीरीती, प्रथा, परंपरा या सर्वांनी सामावलेली अशी बाब आहे. यामध्ये समाज, धर्म, अर्थ, राजकारण या सर्वांचा देखील समावेश होतो. त्यामुळे भारतीय संस्कृती ही सातासमुद्रापलीकडे देखील विलोभनीय आकर्षण ठरलेली आहे. परप्रांतीयांकडून देखील आज तिची दखल घेतली जात आहे. आपल्या भारतीय संस्कृतीवर अनेक शोध, संशोधने परकीय लोक करू लागले आहेत. भारतीय वेशभूषा, भारतीय कारभार, भारतीय विविध भाषा या सर्वांचे अध्ययन आज होताना दिसत आहे. परंतु आपल्या भारतामध्ये मात्र आपल्याच सर्व भाषा, खानपान, वेशभूषा या आधुनिकतेच्या मुलाम्याखाली लोप पावत चाललेली दिसून येत आहे. त्यामुळे आज आपल्या भारतामधील वंशानुपरंपरागत सुरू असलेली गुरु-शिष्य परंपरा हीच कशी या परिवर्तनापासून दूर राहू शकेल. त्यामुळे प्रत्येक गुरुचे आद्य कर्तव्य व जबाबदाऱ्या या त्यांनी पुन्हा स्मरण करण्याची गरज भासू लागली आहे.

२१ व्या शतकात शिक्षणाला अभूतपूर्व असे महत्त्व प्राप्त झाले. सगळ्या देशांत समाजातील सर्व, घटकांतील लोकांना समाजात वर जाण्याचे प्रवेशद्वार म्हणून उच्च शिक्षण घेण्याची इच्छा होते. पाश्चिमात्य देशांत पैसे मिळविण्यासाठी ज्यांनी शिक्षण अर्धवट सोडले आहे; असे लोक त्यांच्या मध्यम वयात

विश्वविद्यालयात पुन्हा प्रवेश घेताना दिसतात. उदाहरणार्थ आपल्याच भारतामध्ये आज मुक्त विद्यापीठ म्हणजेच "यशवंतराव चव्हाण" यांनी सुरू केलेली, वयाची, शिक्षणाची अट नसलेली व्यक्ती सुद्धा आज अनेक व्यवसाय घरकाम आणि स्वतःच्या मिळकतींच्या व्यवसायातून गुंतलेली असताना देखील या विद्यापीठांमार्फत विविध प्रकारचे शिक्षण घेताना दिसून येतात. त्याचप्रमाणे अमेरिकन, भारतीय आणि जर्मन विश्वविद्यालय ही काही त्याची उदाहरणे ठरू शकतात. भारतात विद्यार्थ्यांची दिवसेंदिवस वाढत जाणारी संख्या, शिक्षण घेणारी पहिली पिढी असणाऱ्यांची आहे. त्यांचे ध्येय महाविद्यालयीन शिक्षण पूर्ण करून आयुष्यात काही कमावण्याचे आहे. त्यामुळे जगात सगळीकडे आणि विशेषत: भारतात शिक्षकांसमोरील आव्हाने वाढत आहेत.

आजच्या आधुनिक युगामधील संपूर्ण शिक्षक जगात मुक्त, प्राथमिक, माध्यमिक व उच्च शिक्षण क्षेत्र अशा कुठल्याही क्षेत्रांमधील असले तरी त्यांच्यासमोर विविध बुद्ध्यांकांच्या, भाषेचा, आर्थिक वर्गाच्या, मानसिकतेचा तर कधी विचारांशी दुफळी असलेल्या विद्यार्थ्यांना पेलणे, हे फार मोठे आव्हान असते. या आव्हानाला सामोरे जात, अनेक शिक्षक हे त्यांच्यामधील उच्चतम देण्याचा अविरत प्रयत्नात असतात.

आज उत्कृष्ट शैक्षणिक संस्था विद्यार्थ्यांना शिकविणे ह्या प्रक्रियेपासून, विद्यार्थ्यांनी तोकडे ज्ञान संपादन करणे हा शिक्षण क्षेत्रातील बदल होताना पाहत आहेत. चांगले शिकविणे यांविषयी बोलताना"हॉवर्ड यनिव्हर्सिटीच्या कॉलेज ऑफ एज्युकेशनचे माजी प्राध्यापक थिओडोर आर. साईझर म्हणतात की, "आजच्या शिक्षण पद्धतीत चांगला शिक्षक हा फक्त विद्यार्थ्यांच्या शिकण्यासाठी केवळ अलगदपणे ज्ञान पोहोचवणारा मध्यस्थ कॅटालिस्ट असतात.

आदर्श शिक्षक-विद्यार्थी: सामान्यत: शिकविणे हेच एक महत्त्वपूर्ण जरी मानले जात असले, तरी देखील विद्यार्थी काय शिकतात हेच केवळ महत्त्वाचे असते. शिकविण्यासाठी बोलताना अध्यापक म्हणून फार मोठी खटपट विद्यार्थ्यांसाठी करण्यात येते. "शिक्षकाचे समाधान म्हणजे सर्व काही" अशी भलती दिशाभूल केलेली चालणार नाही. शिक्षकाच्या अधिकार कर्तव्याबद्दल विचार केला असता, शिक्षकाने कोणत्याही फळाची अपेक्षा न ठेवता सदोदित कार्यप्रवण राहण्यासंबंधीचे त्याचे कर्तव्य स्पष्ट केले जाते. परंतु शिक्षक हा देखील एक व्यक्ती, कुटुंबप्रमुख, पिता, पती, पुत्र अशा भूमिका वठविणारा असतो. त्यामुळे समाजाने त्याच्या कर्तव्य व भूमिकांकडे बघताना त्या सर्वांचा देखील विचार करणे अति महत्वपूर्ण ठरते. तसे तर सर्वानुमते अध्यापनाची इमारत खूप कष्ट व विद्यार्थ्यांविषयी कोणतीही अपेक्षा न ठेवता, ज्ञान वाटणारे म्हणजेच "करी लाभविन प्रिती" या प्रकारचे प्रेम या दोन भक्कम स्तंभावर उभे असते. तसे पाहता प्रत्येक शिक्षक हा सकारात्मक भावनेचा आणि सहृदयशीलता असणारा असावा. असे त्याचे विवेचन केले जाते. विद्यार्थ्यांवर प्रचंड प्रेम आणि सकारात्मक दृष्टी ह्यांतून चांगला शिक्षक घडू शकतो. त्यामुळे सर्वांचा शिक्षकांकडे बघण्याचा दृष्टिकोन हा फार आशावादी असतो. त्यामुळे शिक्षकाचे वा प्राध्यापकाचे त्याच्या तासिकेमधील शिकणे व व्याख्यान हे जर चांगले झाले नाही. तर ते केवळ शिक्षकाच्या किंवा प्राध्यापकाच्या अपुऱ्या तयारी करून आल्याचा परिणाम आहे, असे समजले जाते. अनेकदा शिक्षक प्राध्यापक हा त्याच्या विषयामध्ये कितीही निपुण असला तरीसुद्धा विद्यार्थ्यांना विषय न कळल्यास त्याचे खापर हे केवळ शिक्षक व प्राध्यापकावरच फोडले जाते. वास्तविकत: विद्यार्थी हा देखील आकलन न होण्याकरिता तितकाच जबाबदार असतो. परंतु त्याकडे मात्र सर्वांचे दुर्लक्ष असते. एक समाजशास्त्रज्ञ प्राध्यापक "कुशल देब" यांनी सांगितल्याप्रमाणे शिक्षकाचे दोन महत्त्वाचे धोरणे असले पाहिजे, १(प्रथम म्हणजे, विषयाचे उत्स्फूर्तपणे सादरीकरण आणि २(दुसरे म्हणजे अध्यापनाच्या निरनिराळया तंत्रांपैकी "शिक्षक हेच पाठ्यपुस्तक".

वरिल या दोन धोरणांद्वारे विविध उदाहरणे देऊन शिक्षकाने विद्यार्थ्यांना असे तंत्र शिकवावयास हवे की, विद्यार्थ्यांमध्ये सामाजिक विचार असे काही रुजले गेले पाहिजे. की, विद्यार्थ्यांनी देखील कोणत्याही प्रश्नांवर तातडीची उपाययोजना आणि वैयक्तिक फायदे तोटे यांच्या पलीकडे जाऊन देखील विचार करता आला पाहिजे, तर विद्युत अभियांत्रिकी प्राध्यापक डॉ. व्ही. एम. गद्रे जे आयआयटी मुंबई येथे प्राध्यापक आहेत. ते म्हणतात की "अध्याय-अध्यापन हे एखादा बगीचा फुलविण्यासारखे आहे. एखादे गोदाम पिशवीत भरण्यासारखे नाही". त्यांच्या मते "पिशवीत गोदाम भरणे" म्हणजे गोदामा मध्ये परिपक्व असे धान्य, चारा व इतर उपयुक्त जिन्नस कोंबलेले असतात. परंतु या उलट बागकाम करणे म्हणजे "कोणत्याही नवीन रोपट्याच्या बिया रुजवून त्यापासून नवीन रोपटे रुजविण्यासारखे असते. जे उपयुक्त कोणत्याही वटवृक्ष, फळ, फुल इत्यादी ना रुजवून त्यांना सर्वांच्या उपयुक्त बनविले जाते". जे सतत सर्वांना प्रेरणादायी आणि उपयुक्त ठरत असतात. त्यामुळे विद्यार्थी कितीही जरी रटाळ आणि बेजबाबदार असला, तरी शिक्षकाला त्याकडे दुर्लक्ष करून स्वत:च्या जबाबदाऱ्या व कर्तव्य हे अधिक लक्षपूर्वक निभाविणे अभिप्रेत असते.

"जगात सर्व नात्याहून न्यारे असते नाते गुरुशिष्याचे"

"झुकून नमन करतात सारे जिथे इतिहास लिहिले जातात भविष्याचे".

आधुनिक वर्गव्यवस्था: आज भारतामध्ये निदर्शनास येत असलेल्या गुरु शिष्य परंपरांचा बदललेला मुखवटा याची अनेकविध कारणे आहेत. त्यामधील आणखी भर घालणारे महत्त्वपूर्ण कारण म्हणजे आजची बदललेली जीवनप्रणाली. आज अनेक ठिकाणी सुशिक्षित बेरोजगार हे कोणत्याही प्रतीचे काम करताना दिसतात. पूर्वी कमी शैक्षणिक अर्हतामध्ये व्यक्तीला घरपोच नोकरीची संधी चालून येत असे. तसेच नोकऱ्यांपेक्षा अनेक वाडवडील हे त्यांच्या मुलांना घरगुती व्यवसाय तर कधी शेतीवाडीकडेच लक्ष द्यावयास भाग पाडीत असे. त्यामुळे शिक्षणाकडे लोकांचे पाहिजे तसे लक्ष नव्हते. परंतु कालांतराने

शिक्षणाचा प्रचार व प्रसार झाला. प्रत्येक जण मान व प्रतिष्ठा याकरिता तरी शिक्षण घेऊ लागला आणि हल्लीच्या काळात तर कोणतेही क्षेत्र असो त्यामध्ये विविध प्रकारची शैक्षणिक अर्हता ही आवश्यक केलेली आहे. पूर्वी प्रत्येक व्यवसाय हा जाती-धर्मावर आधारित होता. त्यामुळे प्रत्येक जाती धर्मांमध्ये बालपणापासूनच त्या-त्या विशिष्ट व्यवसायांचे प्रशिक्षण दिले जात होते. परंतु आज प्रत्येक क्षेत्राचे दार हे सर्वांसाठी मोकळी झालेली आहेत. त्यामुळे कोणत्याही जाती धर्माचे लोक कोणताही व्यवसाय मुक्तपणे करू शकतात. आज केवळ गरज आहे ती त्या व्यावसायिक शिक्षणाचे अध्ययन अध्यापन करण्याची. या कारणामुळे प्रत्येक व्यक्ती हा शिक्षणाला त्याच्या उपजीविकेचे साधन म्हणून बघतो. त्यामुळे प्रत्येक व्यक्ती विशिष्ट उद्देशाने त्या त्या शिक्षणाचे अध्ययन करीत असतो. याहूनही आणखी पुढे म्हणजे आज प्रत्येकाला नोकरी हवी असते. त्याकरिता प्रत्येक क्षेत्रांमध्ये शिक्षण ग्रहणाकरिता चढाओढ लागलेली आहे. सोबतच प्रत्येक क्षेत्रांमध्ये असणारे तज्ञ व सुशिक्षित यांच्या संख्येमध्ये इतकी भरमसाठ वाढ झालेली आहे की, या सुशिक्षित लोकांना कुठेही योग्य शैक्षणिक अर्हतेनुरूप काम मिळत नसल्याने, अर्थार्जनाकरिता हाताला मिळेल ते कामे करावी लागत आहे. या सर्वांमध्ये शिक्षण घेणे हे जरी आवश्यक असले तरी या शिक्षणा मधून कधीकधी चरितार्थ चालविण्या पुरते अर्थार्जन देखील होताना दिसून येत नाही. त्याचप्रमाणे सुशिक्षित बेरोजगार, सुसंस्कृत शिक्षकांची देखील परिस्थिती अतिशय गंभीर झालेली दिसून येते. प्रत्येक क्षेत्रा प्रमाणे शिक्षण क्षेत्र हे देखील वेठबिगारी ने गुरफटलेले आहे. त्यामुळे शिक्षकांना रिकामी पोटी विद्यार्थ्यांप्रती कर्तव्य निभाविण्याचे प्रयत्न करणे हे अशक्यप्राय झाले आहे. म्हणूनच आजच्या शिक्षण प्रणालीमध्ये शिक्षक आणि विद्यार्थी हे निरुत्साही बनलेले दिसतात. त्याचा परिणाम हा गुरु-शिष्य नात्यावर पडलेला दिसून येतो.

प्रत्येक व्यक्ती हा त्याचे स्वतःचे कुटुंबीय सदस्य व त्यांच्या पुरतेच जीवन जगत असतो. त्यामुळे पालक हा जरी त्याच्या पाल्यांना वेळ देऊ शकत नसला तरी देखील तो पाल्याच्या सर्व सुख-सोयींकरता सतत झटत असतो. परंतु त्याचा पाल्य हा हव्या तेवढ्या प्रमाणामध्ये जागृत नाही. तर त्याला मिळत असलेल्या सुख सुविधांमुळे त्यांना प्राथमिक शिक्षण, उच्च प्राथमिक अथवा उच्च शिक्षण हे केवळ मौजमजेच्या दृष्टीने घेत असतात. तर ते गुरु शिष्य परंपरेला कसे पूरक ठरतील.

हल्लीच्या शिक्षण प्रणालीमध्ये केवळ पदवी प्राप्त करणे इतकेच उद्दिष्ट डोळयांपुढे ठेवून विद्यार्थी त्याचे संपूर्ण शिक्षण घेत असतात. त्यामुळे त्याच्या कौशल्यात सचोटी, न्यायता, सच्चेपणा, कठोर परिश्रम, धीराईपणा म्हणजेच पेशन्स असे गुण त्यांच्यापासून फार फार लांब असतात. बरेचदा इतरांचे बघून वा स्वतःच्या सोयीकरिता म्हणून आज शिक्षण प्रणाली मध्ये कॉपी बहाद्दर पणा सुद्धा दिसून येतो. कॉपिमुळे प्रत्येकाला आयतेपणाची सवय लागलेली दिसते. त्यामुळे शिक्षणासाठी परिश्रम घेण्याची कुणालाही गरज वाटत नाही त्यामुळेच शिक्षणाचे मूल्य देखील खालावलेले दिसून येते या सर्वांमध्ये प्रत्येक एक तरुण-तरुणी अनेकविध पदव्या घेऊन देखील विनाकारण भटकंती करीत असताना दिसतात. या सर्वांमध्ये शिष्याला शिक्षणाप्रती व शिक्षका प्रती म्हणजेच गुरुप्रतीचे प्रेम आदर आपुलकी यांमध्ये तुसडेपणाची वृत्ती निर्माण झालेली दिसून येते. या सर्व कारणांमुळे शिक्षण देणारा शिक्षक व शिक्षण ग्रहण करणारा विद्यार्थी हे दोन्ही उदासीन झाल्याचे दिसून येते. या परिस्थितीमध्ये देखील अनेक विद्यार्थी हे शिक्षकांच्या सहकार्याने व त्यांच्या ऑनलाइन कोचिंग ऑफलाइन कोचिंग, सचोटी, निश्चित उद्दिष्ट, ध्येय या सर्वांना पुढे ठेवून आपल्या जीवनाची उत्तम रीतीने घडवणूक करताना दिसून येतात. "तूच आहेस तुझ्या जीवनाचा शिल्पकार" या डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या म्हणन्याप्रमाणे, जे जे काही शाळा महाविद्यालय येथून प्राप्त झाले, सोबतच आपल्या स्वतःच्या चिकाटी आणि परिश्रमाने साध्य होईल तसे परिश्रम घेत स्वतःचे अगदी उच्च पदावर स्थान निश्चित करतात. सर्वोत्तम पद प्राप्त करून घेतात. उदाहरणार्थ एमपीएससी, यूपीएससी तसेच अनेक स्पर्धात्मक परीक्षांमधून अनेक विद्यार्थी स्वतःच्या जीवनाचा स्तर उंचावित असल्याचे दिसून येते. या सर्व स्पर्धात्मक परीक्षांच्या अभ्यासामध्ये अनेकदा विद्यार्थी स्वतःचा अभ्यास स्वतः करताना दिसतात. तर कधी कधी अनेक शिक्षक हे देखील त्यांच्या मोठमोठ्या स्पर्धात्मक केंद्रांमधून गरीबामधल्या गरीब विद्यार्थ्यांना कमीत कमी मोबदला घेऊन शिकवणी देतात व उत्तम विद्यार्थी घडवीत असतात. म्हणजे याचाच अर्थ असा की शिकवणी देणाऱ्या शिक्षण क्षेत्रामध्ये कितीही विषक्त परिस्थिती असली किंवा कितीही चढाओढ असली तरी देखील काही अंशात्मक प्रमाणामध्ये गुरु शिष्य यांची नितळ नात्याची अनेक उदाहरणे व दाखले असलेले दिसून येतात. म्हणूनच परिवर्तित शिक्षण प्रणाली मध्ये देखील गुरु-शिष्य परंपरा आजतागायत जिवंत असल्याचे दिसून येते.

आधुनिक शैक्षणिक धोरण : विद्यार्थी घडविणे हे जरी फुलबाग घडविण्यासारख्या उदाहरणाने स्पष्ट होत असले, तरी सध्यकालीन चर्चित असलेले आणि भविष्यात राबविले जाणारे नवीन शैक्षणिक धोरण हे मात्र त्याला पोषक ठरणारे दिसत आहे. कारण फुलबाग फळबाग म्हटले की जसे अनेकविध प्रकारचे फुले, विविध प्रजातींचे धान्य व इतर जिन्नस यांचे रोपटे लावण्याचे व त्यांचे संवर्धन करण्याचे कुशल कार्य असते. तसेच नवीन शैक्षणिक धोरण हे त्यामध्ये विविधता आणणारे एक नवीन धोरण दिसून येते. एन.ई.पी. म्हणजे न्यू एज्युकेशन पॉलिसी २०२०. ही २९ जुलै २०२० पासून "कृष्ण स्वामी कस्तुरी नंदन" यांच्या अध्यक्षतेखाली राबविण्यात आलेली विविधते सोबतच नैक विविधता आणणारे दिसत आहे. पूर्वी जसे विद्यार्थी दहावी ते बारावी पर्यंतच्या शिक्षणामध्ये विविध विषयांचे अध्ययन व विविध विषयांच्या शिक्षकांच्या सानिध्यात राहत असे. त्यामुळे त्यांच्यात विविध विषयांच्या व शिक्षकांच्या प्रति वेगळी अशी भावना व भूमिका दिसून येत असे. पुढील उच्च शिक्षणामध्ये देखील विज्ञान व सामाजिक विज्ञान आणि वाणिज्य याच शाखांमध्ये विभाजित होत असे. परंतु आता त्याहून अधिक विविधता यामध्ये

निर्माण होणार असल्याचे यां नवीन शैक्षणिक धोरणाने स्पष्ट केलेले आहे. ज्यामध्ये मातृभाषेच्या अध्ययनावर विशेष भर दिला जाणार नसला तरी, त्यामुळे इंग्रजी आणि गणित विषयाच्या अध्यापकांशी विद्यार्थ्यांचा होणारा पंगा आणि शिक्षक व विद्यार्थ्यांची घुसमट ही तर थांबवली जाणारच परंतु प्रत्येक गुरु शिष्य यांच्या संपर्कावरदेखील विशेष लक्ष दिले जाईल. तशी एखाद्याच्या आवडीच्या विषयाशी व त्या शिक्षक प्राध्यापक व मार्गदर्शकांचे मार्गदर्शन त्या विद्यार्थ्याला लाभेल आणि या गुरु शिष्य परंपरेला लाभलेली ही उतरती कळा कमी होण्यास सुरुवात होईल.

समारोप: संपूर्ण विवेचनाअंती असे लक्षात येते की, सामाजिक बांधिलकी, सुसंस्कृतपणा, आधुनिकतेमध्ये देखील संस्कृतीचे जतन करावयाचे असेल तर आद्य गुरु "माता" ते घरचे शिक्षक आणि प्राध्यापक या सर्वांनी आप-आपले संपूर्ण उत्कृष्ट नेतृत्व पणाला लावून स्वतःचा चरितार्थ आणि विकास यांसोबतच विद्यार्थी केंद्रित असणे अनिवार्य आहे. जसे व्यक्ती अनेक कामांत कार्यात जबाबदाऱ्यांत कितीही व्यस्त असला तरी स्वतःचे बाह्य सौंदर्य याकरिता जसा दक्ष असतो व त्याकरिता प्रयत्नशील देखील असतो. तसेच शिक्षक, प्राध्यापकांनी देखील आपल्या शिष्य, विद्यार्थ्यांच्या भवितव्या करिता आपले भावी राष्ट्र या व्यापक दृष्टीने बघून यांकडे लक्ष केंद्रित करून त्यांच्या मागे अट्टाहासाने कार्यरत राहावे लागेल. तेव्हाच गुरु शिष्य परंपरा जी पूर्वापार चालत आली आहे. आज जी नामशेष उरलेली आहे तिला सांधता येईल. तसेच अजरामर ठेवता येईल.

संदर्भ सूची

१. *शिक्षण संक्रमण, जानेवारी, २०१७, प्रा. गौतम दयाराम डांगे.*
२. *ग्रामगीता, वंदनीय राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज.*
३. *गुगल, गुरु शिष्य परंपरा लेख.*
४. *शिक्षण प्रणाली, बी.एम. कराडे.*
५. *उत्तम अध्यापकाचे कौशल्य सूत्र, अदिती नगराळे.*
६. *आत्मचरित्र, डॉ. बी. आर. आंबेडकर.*

भारतातील कारागृह सुधारणा

डॉ. विनोद बी. खेडकर, *सहाय्यक प्राध्यापक, डॉ. एम. के. उमाठे कॉलेज, नागपूर. मो. ९४२१५३७१२३*

गोषवारा: *गुन्हा ही एक सार्वत्रिक सामाजिक समस्या आहे. त्याचा संबंध आपण अगदी पुरातन युगाची जोडला गेला आहे. कोणताही समाज गुन्हेगारी मुक्त नाही. यामुळे समाजाच्या विकास प्रक्रियेस अडथळा तर येतोच पण त्याच बरोबर नवीन गुन्हेगारी कारवायांनाही वाव मिळतो. 'गुन्हा ही निरंतर चालणारी प्रक्रिया असून त्याचे स्वरूप वेळेनुसार बदलत राहते.'[१] गुन्हा ही एक घृणीत सामाजिक समस्या आहे. व्यक्ती गुन्हा करते परंतु या पाठीमागे अनेक कारणे असतात. सभोवतालची परिस्थिती, वातावरण, मूलभूत प्रवृत्ती, वर्तमान स्थिती, समाज आणि तत्कालीन परिस्थिती व तत्कालीन सामाजिक, राजनीतिक वातावरणाचा स्पष्ट प्रभाव गुन्ह्यावर पडत असतो आणि सामाजिक, आर्थिक व मनोवैज्ञानिक संदर्भ देखील गुन्हेगारांना प्रभावीत करतात. गुन्हा हा समाजालाच घातक नसून तो स्वतः गुन्हेगारांना देखील घातक ठरत आहे. यामुळे गुन्हेगारांवर नियंत्रण ठेवण्यासाठी समाज, शासन व राज्य व्यवस्थेने अनेक पद्धतींचा अवलंब केला. त्यापैकी एक म्हणजे शिक्षा होय.*

भिन्न-भिन्न काळामध्ये भिन्न-भिन्न पद्धतीने शिक्षा दिली जात असे. जसे की, जशास-तसे, तुरुंगवास, फाशी देणे, जन्मठेप इत्यादी. परंतु कालांतराने यामध्ये परिवर्तन येत गेले. गुन्हेगार हा समाजातील एक महत्त्वाचा घटक असून सामाजिक, आर्थिक व सभोवतालच्या परस्थितीमुळे त्याच्या हातून गुन्हा घडला असे मानले जाऊ लागले. गुन्हेगारांच्या सामाजिक सक्रियतेवर अंकुश ठेवण्यासाठी आणि त्याच्या कृत्यांबद्दल त्याला जागरूक करण्यासाठी कारागृह व्यवस्थेचा जन्म झाला. या कारागृह व्यवस्थेत सुधारात्मक प्रयोगाच्या माध्यमातून कैद्यांच्या वर्तनामध्ये बदल घडवून आणणे व त्यांचे योग्य पुनर्वसन करणे. कैद्यांमध्ये श्रम, परिश्रम करण्याची प्रवृत्ती, आस्था निर्माण करणे व त्यांचे जीवन पुनर्निर्मिनाकडे अग्रेसर करणे. कारागृहांमध्ये कैद्यांना आवश्यक प्रशिक्षण देऊन पुन्हा त्यास समाजामध्ये ठेवण्याचा विचार निर्माण झाला. कैदी हा माणूस आहे, त्याला माणसाप्रमाणे वागविणे हा विचार मान्य झाला. त्यानुसार कारागृहाच्या शिक्षेतही वेळोवेळी बदल करण्यात आले.[२] त्यातूनच पॅरोल, प्रोबेशन, आदर्श कारागृह, खुले कारागृह, अर्ध-खुले कारागृह, खुल्या वसाहती, उत्तर संरक्षण सेवा संस्था इत्यादी निर्माण करण्यात आले. वर्तमान काळामध्ये कैद्यांच्या सुधारणेचे मुख्य केंद्र म्हणून कारागृहाकडे पाहिले जाते. प्रस्तुत शोधनिबंध "भारतातील कारागृह सुधारणा" यामध्ये कैद्यांच्या दृष्टिकोनातून कारागृहात वेळोवेळी करण्यात आलेल्या सुधारणांचा व कारागृह विकास प्रणालीचा विशेषतः खुल्या कारागृहांच्या संदर्भात केलेल्या सुधारणांचा अभ्यास केला आहे. या करिता तथ्य संकलन पद्धतीतील व्दितीयक साधनांचा उपयोग केला आहे.

मुख्यशब्द: *शिक्षा, कारागृह सुधारणा, कैदी, सुधारणा आणि पुनर्वसन*

प्रस्तावना: त्या-त्या देशात तेथील प्रचलित कायद्यानुसार व न्यायसंमत मार्गाने गुन्हा शाबित होऊन बंदिवासाची शिक्षा झालेल्यांना निर्दिष्ट काळापर्यंत ताब्यात घेणारी शासकीय संस्था म्हणजे कारागृह किंवा तुरुंग होय. शिक्षेच्या आधारभूत कल्पना जसजशा बदलत गेल्या, तसतसे शिक्षेचे प्रकार आणि पद्धतीही बदलत गेल्या. कारागृहाच्या बाबतीतही त्याची उद्दिष्टे, अंतर्रचना आणि व्यवस्था यात वेळोवेळी सुधारणा घडत आल्या. कारागृहाची कल्पना गुन्हेगाराविषयीच्या दृष्टिकोनात बदल

झाल्याची द्योतक आहे. 'जशास तसे', 'खुनाचा बदला खुनाने' इ. विचारसरणींमागे सुडाची भावना होती व शिक्षेच्या धाकाने इतर संभाव्य गुन्हेगारांवर वचक बसावा, हाही उद्देश होता. शासनाच्या आर्थिक गरजांनुसार काही ठिकाणी द्रव्यदंडास अधिक महत्त्व प्राप्त झाले होते. द्रव्यदंड देऊ न शकणाऱ्यांकरिता व राजकीय कैद्यांकरिता कारागृहाची योजना करण्यात आली. गुन्हेगारांना समाजापासून अलग ठेवून समाजाचे रक्षण करावे आणि गुन्हेगारांना सुधारण्याची संधी द्यावी, तसेच त्यांच्या हातून घडलेल्या गुन्ह्यांबद्दल त्यांना उत्पादक कामात गुंतवावे, असेही दृष्टिकोन कारागृहाच्या योजनेमागे होते.

आधुनिक कारागृह-नीतीत सुडाची व दहशत बसविण्याची भूमिका त्याज्य ठरली आहे. कारागृहात आलेला कैदी हा बाहेर पडताना योग्य रीतीने सामाजीकृत होऊन, समाजाशी समरस होऊन जबाबदारीने व समाजमान्य मार्गाने स्वतःचे सामाजिक स्थान मिळविण्यास पात्र ठरावा आणि त्याकरिता कारागृहात असताना त्यावर योग्य ते संस्कार करावेत, असे आता मानले जाते. गुन्हेगार मानसिक रोगी आहे, विशिष्ट सामाजिक परिस्थितीत रोग बळावला आहे, रोगाचे निर्मूलन करण्यासाठी कारागृह नावाच्या सुधारणा केंद्राची आवश्यकता आहे, असे आज समजले जाते. समान रोग असलेल्या इतरांसमवेत राहून काम करीत शिक्षा भोगल्याने कैद्यांची विकृती नाहीशी होईल व परस्पर सहकार्याची जाणीव निर्माण होईल, हा आधुनिक दृष्टिकोन कारागृहासंबंधी स्वीकृत झाला आहे. सराईत गुन्हेगारांच्या वसाहती केल्या, तर तुरुंगावरचा बोजा कमी होईल, असे काही तज्ज्ञांचे म्हणणे आहे. सराईत गुन्हेगारांचा संसर्ग नवोदित गुन्हेगारांना होणार नाही, हा हेतूही त्यामुळे साध्य होईल. कारागृहांना सुधारणा केंद्र असे या अर्थाने म्हटले जाते. तुरुंगात येऊन कैद्याला आपल्या घराशी संपर्क साधता येतो. यास अनुसरुन कैद्यांविषयीची काही धोरणे स्वीकारलेली आहेत:

१. शिक्षेच्या मुदतीत सूट देऊन कैदी बाहेरच्या समाजात नीट वागतो की नाही, यावर नजर ठेवणे. मधून-मधून त्याला घरी अगर कारागृहाबाहेर एखाद्या व्यवसायाकरिता जाण्यास मोकळीक देऊन त्याच्या वागणुकीची परीक्षा घेणे.

२. सर्व गुन्हेगारांना सर्व प्रकारे समान न लेखता प्रत्येक कैद्याचा पूर्वेतिहास आणि व्यक्तिमत्व लक्षात घेऊन त्या दृष्टीने वेगवेगळे उपाय योजणे.

३. कैद्यांना सर्वस्वी समाजापासून अलग न ठेवता वारंवार पत्रव्यवहार, गाठीभेटी, चर्चासत्र, प्रशिक्षण, करमणुकीचे कार्यक्रम यांद्वारा त्यांच्या कुटुंबियांशी व इतर नागरिकांशी त्यांचे संबंध वाढविणे.

४. कारागृहातील कैद्यांचा एक स्वतंत्र समूह कल्पून अंतर्गत व्यवस्थेची सर्व सूत्रे त्यांच्या हवाली करुन आपल्या हिताकरिता वेगवेगळे कार्यक्रम आखून अंमलात आणण्याची संपूर्ण जबाबदारी त्यांच्यावरच सोपविणे. या सर्व धोरणांच्या यशस्वितेकरिता कारागृहासंबंधीचा अधिकारीवर्ग हा व्यवस्थापन, औषधोपचार, मानसशास्त्र, समाजशास्त्र इ. विषयांत प्रशिक्षित असावा, हेही आता मान्य झाले आहे.

याच दृष्टिकोनाचा भाग म्हणून भारतामध्ये खुल्या कारागृहाची कल्पना निर्माण झाली. ही अत्यंत अभिनव असून स्वातंत्र्योत्तर भारतात या संदर्भात बराच विचार झाला व जवळवजळ वीस वर्षांच्या प्रयत्नांनंतर खुल्या कारागृहाची कल्पना प्रयोग म्हणून अंमलात आली. भारतासारख्या विकसनशील देशात धरणादी प्रकल्पांच्या कामात कैद्यांचे मनुष्यबळ वापरण्यास वावही आहे आणि तशी गरजही आहे. आता भारतातील बहुतेक राज्यांत खुली कारागृहे असून हा प्रयोग यशस्वी ठरला आहे.

महाराष्ट्रात १९ खुली कारागृहे असून त्यापैकी मराठवाड्यातील पैठण येथे सु.चारशे कैद्यांना गोदावरी नदीच्या जायकवाडी प्रकल्पाच्या बांधकामावर १९६७–६८ सालापासून काम देण्यात आले. आता धरणाचे बांधकाम पुरे झाले असल्याने अन्य यांत्रिक वा तांत्रिक उद्योगांमध्ये त्यांना काम द्यावे, असे प्रयत्न सुरू आहेत.

मूलभूत मानवी प्रतिष्ठेची खात्री करून कैद्यांच्या काही हक्कांचे संरक्षण करण्याच्या मागणीसह शिक्षेच्या सुधारात्मक सिद्धांताच्या वाढत्या प्रभावामुळे, खुले कारागृह प्रणाली प्रकाशात आली आहे. खुले कारागृह ही कैद्यांना मनोरंजनाच्या सुविधा, कौटुंबिक भेटी, माफी, मजुरी देऊन त्यांच्या सुधारणेसाठी एक सुधारात्मक प्रणाली म्हणून उदयास आली आहे जी त्यांच्यामध्ये आत्मविश्वास वाढवते आणि त्यांच्या सुटकेनंतर त्यांना पुन्हा समाजात सामील होण्यास मदत करते.

खुल्या कारागृहांची काही मूलभूत वैशिष्ट्ये खालीलप्रमाणे आहेत:

१. खुले एक तुरुंग आहे जे चार बाबतीत उघडे आहे, कैद्यांसाठी ते खुले आहे कारण ते दिवसा बाजारात जाऊ शकतात परंतु संध्याकाळी परत यावे.

२. खुल्या कारागृहात रक्षक नाहीत. तसेच, तेथे कुलूप, बार किंवा भिंती नाहीत.

३. लोक कारागृहात जाऊन कैद्यांना भेटू शकत असल्याने खुले कारागृह जनतेसाठी खुले आहे. यामुळे कैद्यांना त्यांच्या नातेवाईक आणि मित्रांना भेटता येते आणि त्यांच्या कुटुंबाचे प्रश्न परस्पर चर्चेने सोडवता येतात.

४. खुली कारागृहे संघटनेत खुली असतात कारण अशा तुरुंगांमधील काम कैद्यांच्या आत्म-शिस्त, आत्मविश्वास, आत्म-जबाबदारीच्या भावनेवर आधारित असते.

५. कैद्यांना शेती आणि इतर संबंधित व्यवसायांमध्ये प्रशिक्षण देण्यासाठी पुरेशा सुविधा आहेत.

६. खुल्या कारागृहात कैद्यांच्या आरोग्यासाठी आणि मनोरंजनासाठी प्रभावी यंत्रणा तयार करण्यात आली आहे.

७. कैद्यांमध्ये त्यांच्या सामाजिक जबाबदाऱ्यांबद्दल जागरूकता निर्माण करण्यासाठी महत्त्वपूर्ण प्रयत्न केले जातात. कैद्यांच्या आहाराची योग्य ती काळजी घेतली जाते.

८. कैद्यांना काही प्रमाणात मजुरी देणे आणि त्यातील काही भाग त्याच्या कुटुंबाला पाठवणे.

संशोधनाचे उद्दिष्ट: १(कारागृह सुधारण्याच्या दृष्टीने विविध कारागृह समित्या जाणून घेणे व त्या समित्यांच्या शिफारशींचा अभ्यास करणे. २(कारागृह सुधारण्याच्या दृष्टीने विविध प्रयत्नांचा अभ्यास करणे. ३(कारागृह समित्यांच्या शिफारशींचा कैद्यांच्या सुधारणेसाठीच्या फायद्यांचा अभ्यास करणे.

तथ्य संकलनाचे स्त्रोत: प्रस्तुत संशोधन विषयाच्या अनुषंगाने संशोधकाने तथ्य संकलनासाठी दुय्यम तथ्य स्त्रोतांचा उपयोग केला आहे.

दुय्यम तथ्ये: सदरील विषयाच्या अनुषंगाने शोध निबंध कार्य पूर्ण करण्यासाठी दुय्यम स्त्रोतामधील प्रकाशित व अप्रकाशित लिखाण, प्रबंध, ग्रंथ, लेख, मासिके, वर्तमानपत्रे, संदर्भग्रंथे, इंटरनेट वेबसाईट इत्यादींचा उपयोग केला आहे.

संशोधन आराखडा: प्रस्तुत शोध निबंधासाठी संशोधकाने वर्णनात्मक संशोधन आराखड्याची निवड केली आहे.

भारतीय कारागृह सुधारणासाठीचे प्रयत्न: वर्तमान समाजामध्ये गुन्हेगारांकडे पाहण्याच्या दृष्टिकोनामध्ये बदल झाला आहे. गुन्हेगार हा समाजातील एक घटक मानला जाऊ लागला. माणूस हा परिस्थितीशी सामावून घेताना चुकतो, असमर्थ ठरतो. म्हणून तो गुन्हा करतो. त्याला जीवन जगण्याची पुन्हा एकवार संधी द्यावी. अशा तऱ्हेचा विचार मान्य होऊ लागला. कैदी हा माणूस आहे व त्याला माणसाप्रमाणे वागवावे हा विचार आज मान्य होत आहे. गुन्हेगार हा रोगी आहे आणि त्याच्या रोगाची कारणे केवळ शारीरिक नसून काहीशी मानसिक विकृती आणि सामाजिक घटना यांच्याशी संबंधीत असतात. त्याचा रोग बरा होईपर्यंत त्याला कारागृहात ठेवण्याची शिक्षा देणे हा आधुनिक दृष्टिकोन निर्माण झाला.[३] व्यक्तीकडून गुन्हा कोणत्या कारणामुळे घडला? का घडला? त्यांच्या गुन्ह्याच्या पाठीमागे समाज हा देखील तितकाच कारणीभूत असतो. म्हणून त्याच्याकडे सुधारणेच्या दृष्टिकोनातून पाहिले जाऊ लागले. त्याच सुधारणेचा भाग म्हणून कारागृह निर्माण केले. पुढे कारागृह व्यवस्थेमध्ये बदल होत गेला आज त्यांचे स्वरूप बदलत गेले.

भारतात स्वातंत्र्यानंतर वैâद्यांच्या उपचार पध्दतीमध्ये त्यांच्या गरजेनुसार परितर्वन झाले. एका मानवी दृष्टिकोनातून व्यक्तींचा विचार केल्यास पर्यावरणाचा किंवा वातावरणाचा आणि तत्कालीन सामाजिक परिस्थितीचा गुन्हेगारांवर मानसिक, सामाजिक परिणाम होत असतो. दंडशास्त्र आणि अपराधशास्त्र अभ्यासकांच्या विचारानुसार कैद्यांची उपचार पध्दती आणि धोरणामध्ये बदल करून त्यांचे पुनर्वसन केले जावे. युनायटेड नेशन्स)UN(आणि इतर देशांमध्ये कारागृह व्यवस्था व कैद्यांसाठी अनेक परिवर्तन झाले आहेत. कारागृह सुधारणेमध्ये वेगवेगळे प्रयोग, प्रशिक्षण केंद्रे, सामाजिक केंद्रे निर्माण झाली आहेत. त्याचबरोबर कारागृह अधिकाऱ्यांना प्रशिक्षण, कैद्यांसाठी पॅरोल, प्रोबेशन, मजुरी पध्दत, शैक्षणिक, नैतिक व व्यावसायिक प्रशिक्षण देणे आणि वैâद्यांना खुल्या स्थितीमध्ये उपचार आणि प्रशिक्षण देणे. हा नवीन दृष्टिकोन कैद्यांच्या पुनर्वसनासाठी समोर आला आहे. भारतामध्ये स्वातंत्र्यानंतर कैद्यांना खुल्या कारागृहामध्ये ठेवून उपचार करणे, व्यावसायिक प्रशिक्षण देणे, शैक्षणिक सुविधा देऊन कैद्यांचे पुनर्वसन करण्याचा विधायक विचार निर्माण झाला आहे. यामध्ये कैद्यांची मानसिक, शारीरिक आणि सामाजिक स्थिती पाहून त्यांना खुल्या कारागृहामध्ये ठेवू लागले.

फुकोनुसार, 'कारागृह व्यवस्थेचा उदय भांडवलशाही व्यवस्थेबरोबर झाला. कारण ही व्यवस्था स्वत: आपली सुरक्षितता पाहत होती. समाजास धोका निर्माण करणाऱ्यांपासून मुक्त करण्यासाठी अशा व्यक्तींना समाजापासून मुक्त करण्यासाठी कारागृहाचा उदय झाला.'[४] १८ व्या शतकामध्ये मानवी मूल्यांवर प्रेम करणारे आणि त्यांच्या रक्षणासाठी जागृत असलेल्या लोकांचे लक्ष कारागृहातील या वाईट अवस्थेकडे गेले व त्या विरूध्द आंदोलन करण्यास सुरूवात झाली. या सुधार आंदोलनामध्ये अग्रणी इंग्लंडचे जॉन हॉवर्ड ब्लॅकस्टोन आणि इलिझाबेथ फ्राई हे होते. हॉवर्ड व जेरेम यांच्या मते, "कैद्यांच्या सुधारणेसाठी 'जागतिक गुन्हेगार सुधारणा संस्था' उभारून गुन्हेगारांना गुन्हा करण्यापासून परावृत करणे गरजेचे आहे. त्याचबरोबर कैद्यांची एकांतवासाची शिक्षा कमी करणे, त्यांना कारागृहात उत्तम दर्जाचे अन्न, कपडे आणि आरोग्याचे कार्यक्रम राबविणे गरजेचे आहे."[५] कैद्यांच्या सुधारणेसाठी फ्रान्सच्या राज्यक्रांतीचा प्रभाव पडलेला आहे. फ्रान्समध्ये १७८९ च्या अगोदर सम्राट लुई १४ वा ची सन १६७० ची शिक्षा पध्दती लागू होती. या पध्दतीनुसार कारागृह काही न्यायिक पध्दती नव्हती. यात शिक्षेचे तीन प्रकार होते. प्राणदंड, पीडा आणि जन्मभर जहाजावर गुलाम म्हणून राहणे. परंतु राज्यक्रांतीनंतर १७९१ मध्ये फ्रान्स पार्लमेन्टने काही कायदे पास करून त्यामध्ये सुधारणा केल्या.

भारतामध्ये कारागृह सुधारणेचा पहिला प्रयत्न १८३६ मध्ये झाला. १८३६ मध्ये इंडियन जेल कमिटीची स्थापना केली. या समितीने आपला अहवाल १८३८ मध्ये दिला. या समितीने कारागृहातील भयंकर स्थिती आणि भिन्न कर्मचाऱ्यांकडून केला जाणारा भ्रष्टाचार यावर लक्ष केंद्रित केले. याच समितीच्या शिफारशींनुसार केंद्रीय कारागृह १८४६ मध्ये स्थापन केले आणि पहिले इन्स्पेक्टर जनरल म्हणून थॉमसन यांची आग्रा केंद्रीय कारागृहावर नियुक्ती केली. हे भारतातील पहिले केंद्रीय कारागृह आहे.[६] भारताचे गव्हर्नर सर जॉन लॅरिन्स यांनी १८६४ मध्ये द्वितीय कारागृह समिती स्थापन केली. या समितीने कारागृहांचा व कैद्यांचा वेगवेगळया दृष्टिकोनांतून अभ्यास केला आणि काही शिफारशी केल्या. त्यामध्ये (१) बालगुन्हेगार, (२) महिला गुन्हेगार, (३) कारागृहातील नियम, (४) कारागृहातील शिस्त (अधीक्षक, कामगार, शिस्त आणि बक्षीस, शिक्षण), (५) वैâद्यांचे वर्गीकरण, (६) सराईत गुन्हेगार आणि कारागृहाची श्रेणी तयार करण्याची सूचना केली.[७] याच समितीच्या शिफारशीनुसार १८७० मध्ये कारागृह नियम पुस्तिका आणि कारागृहामध्ये

पृथक्करण व्यवस्था सुरू केली.[८]

अशा प्रकारे पाच समित्या स्थापन करण्यात आल्या. या समित्यांच्या शिफारशींच्या आधारे, कारागृह कायदा, १८९४ लागू करण्यात आला.

कारागृह कायदा, १८९४ या कायद्याचा उद्देश संपूर्ण भारतातील सर्व कारागृहे एकसमान बनवणे तसेच कैद्यांना पुरविल्या जाणाऱ्या सोयीसुविधा हा आहे. या कायद्याने गुन्हेगारांचे वर्गीकरण तर्कसंगत करण्यासाठी आणि त्यांना दिलेल्या शिक्षेचे स्वरूप बदलण्याची शिफारस केली आहे. कठोर शारीरिक छळ (जसे की फटके मारणे) रद्द करण्यात आले.

१९१९-२० च्या कार्डयू समितीने आधुनिक सुधारवादी विचारधारेचा स्वीकार केला. त्यांच्या मते कठोरतेच्या माध्यमातून गुन्हेगारांची सुधारणा करू शकत नाहीत. जो पर्यंत गुन्हेगारांबरोबर मानवतावादी दृष्टिकोन वापरला जात नाही तो पर्यंत गुन्हेगारांमध्ये सुधारणा करणे शक्य नाही. जेंव्हा गुन्हेगारांना स्वत: समजेल की त्याने अयोग्य काम कले आहे. तेव्हा त्यांच्यामध्ये सुधारणा होईल. या समितीने कारागृहातील काही आधारभूत घटनांवर जोर देऊन लिहिले आहे की, जो पर्यंत कैदी कारागृहामध्ये आहे, त्यांच्यावर असा प्रभाव टाकला जावा जो त्यांना पुढे चालून केवळ गुन्हा करण्यापासून थांबवणार नाही तर त्यांच्या चारित्र्यावर, जीवनावर सुधारात्मक प्रभाव देखील टाकेल."[९] कार्डयू समितीने काही प्रमुख शिफारशी केल्या त्यामुध्ये गुन्हेगारांना लिंग, वय, गुन्ह्यांच्या प्रकाराच्या आधारावर वेगळे ठेवणे किंवा कामानुसार वर्गीकरण करणे, कैद्यांना विविध प्रकारचे व्यावसायिक प्रशिक्षण देणे, कैद्यांना शिक्षण देणे, मनोरंजनाची साधने पुरविणे, पूर्व परवानगीच्या आधारे परिवारास व मित्रांना भेटणे, त्यांना पत्र लिहिणे व घेण्याची परवानगी देणे, नैतिक व धार्मिक कार्यक्रमांची व्यवस्था करणे, शिक्षेचा अवधी कमी करण्याची व्यवस्था प्रारंभ करणे आणि कारागृहातून सुटल्यानंतर आर्थिक सहायता प्रदान करणे इत्यादी. या व्यतीरिक्त या समितीने दोन महत्वपूर्ण शिफारशी केल्या एक परिविक्षा (प्रोबेशन) आणि किशोरवयीन गुन्हेगारांसाठी बोस्टल स्कूलची स्थापना करणे. या समितीच्या शिफारशीनुसार भारतात परिविक्षा सर्वप्रथम इ.स. १९३७ मध्ये मद्रास (चेन्नई) मध्ये अधिनियम बनवला गेला.[१०] किशोरवयीन बालगुन्हेगारांसाठी बोस्टेल स्कूल ॲक्ट फॉर ॲडोलसंटस हे १९२९ मध्ये निर्माण झाला.[११]

कैद्यांची वर्गवारी: कैद्यांचे त्यांच्या गुन्ह्यानुसार पहिला व दुसरा असे दोन वर्ग केले जातात. शिवाय केव्हातरी येणारे, नेहमी येणारे, आरोपी आणि विशिष्ट कायद्याखाली ठेवलेले राजकीय वा इतर कैदी अशी प्रतवारी केली जाते. त्याचप्रमाणे शिक्षेच्या मुदतीनुसारही त्यांची प्रतवारी केली जाते. तीन महिन्यांपेक्षा कमी शिक्षा झालेल्यांना अल्प मुदतीचे, तीन महिने ते दोन वर्षांपर्यंतच्या कैद्यांना मध्यम मुदतीचे आणि दोन वर्षाहून अधिक शिक्षा झालेल्यांना दीर्घ मुदतीचे कैदी म्हणून ओळखले जाते. अल्प मुदतीच्या कैद्यांना दहशती वागणूक दिली जाते आणि इतरांना त्यांच्यात सुधारणा घडून यावी, म्हणून सौम्य रीतीने वागविले जाते.

कैद्यांची राहणी: १९४६ च्या तुरुंग सुधारणा समितीच्या शिफारशीनुसार कैद्यांना निकृष्ट अन्न व जाडेभरडे कपडे देण्याची प्रथा बंद पडली आहे. कारागृहाच्या आवारात उपाहारगृहेही उघडण्यात आली आहेत; कैद्यांना आपल्या कमाईतून खाण्यापिण्याची सोय झाली आहे; त्यामुळे कैद्यांना काम करण्यास प्रोत्साहनही मिळते. सद्वर्तन, रक्तदान, सफाईकाम आणि शारीरिक शिक्षणामुळे शिक्षेच्या मुदतीत कपात केली जाते. तसेच सार्वजनिक आनंदोत्सवाच्या प्रसंगी कैद्यांना संपूर्णपणे मुक्त केले जाते.

संयुक्त राष्ट्र संघाचे कारागृह सुधार विशेषज्ञ डॉ.वॉल्टर रेकलेस यांच्या अध्यक्षतेखाली १९५१-५२ मध्ये कारागृह सुधार समिती नेमली. या समितीने काही शिफारशी केल्या. त्यामध्ये (१) गुन्हेगारांच्या दृष्टिकोनांमध्ये परिवर्तन करणे, (२) कैद्यांबरोबर संपर्क प्रस्थापित करण्याची व्यवस्था करणे, (३) वैâद्यांना कारागृहातून सुटका झाल्यानंतर त्यांना नोकरीची व्यवस्था करणे.[१२] वॉल्टर रेकलेस समितीrच्या शिफारशीवरून All India Jail Manual Committee - १९५७ ला जेल मॅन्युअल तयार करण्यासाठी समिती स्थापन झाली. या समितीने खालील शिफारशी केल्या आहेत.[१३]

अ) कारागृह नियमावली तरतूद

भाग १ – कारागृह आणि सुधारणा सेवा विभाग.

भाग २ – अधीक्षक / व्यवस्थापकाची निवड

भाग ३ – विशेष प्रवर्ग ठरविणे

ब) अल्पकालीन शिक्षा झालेले वैâदी, महिला आणि बाल वैâदी, धूम्रपान करणारे आणि बेड्यांचा वापर असलेले वैâदी आणि अडथळा आणणाऱ्या वैâद्यांचे वर्गीकरण करणे.

क) कारागृह सुधारणा

ड) विधी स्थापना

इ) सुधारणा, प्रशासनाचे नियोजन करणे, पंचवार्षिक योजना, सुधारणा अधिकाऱ्यांची वार्षिक परिषद आणि नियमावली मसुद्याची पुनरावृत्ती इ. बाबींच्या शिफारशींचा पाठपुरावा करणे.

या समितीने सर्व वैâद्यांना अनिवार्य शैक्षणिक कार्यक्रमांची शिफारस केली. त्याचबरोबर भौतिक आणि आरोग्य शिक्षण, व्यावसायिक आणि सांस्कृतिक शिक्षण, सामाजिक शिक्षण इत्यादींचा समावेश सुधारणेमध्ये आवश्यक आहे. मनोरंजनाच्या आणि सांस्कृतिक उपक्रमांमध्ये जिन्मॅस्टिकचा समावेश असावा, इनडोअर आणि आऊटडोअर खेळ, ओपन-एअर चित्रपटगृह, ग्रंथालय सेवा, रेडिओ, संगीत रेकॉर्ड, गायन, लोकनृत्य, नाट्य संस्था, कला व हस्तकला, वर्तमानपत्रे, नियतकालिके आणि ग्रंथालय सेवा यांचा कारागृहामध्ये वैâद्यांसाठी समावेश असावा.

विविध भारतीय कारागृह सुधार समितीने सैध्दांतिकदृष्ट्या मान्य केले आहे की, कैद्यांना मुक्त करण्याअगोदर त्यांच्यामध्ये सुधारणा आणि त्यांचे पुनर्वसन करणे आवश्यक आहे. भारतीय सरकारने १९८० मध्ये स्थापन केलेल्या सहाव्या फायनान्स

कमिशनने शिफारस केली की, सरकारने सकारात्मक पवित्रा घेऊन आधुनिक पध्दतीने या कार्यक्रमांकडे लक्ष देणे आवश्यक आहे आणि या प्रकारची हमी केंद्रसरकारने हाती घ्यावीत.

कारागृह सुधारणेमध्ये १९८०-८३ मध्ये न्यायमूर्ती ए.एन. मुल्ला यांच्या अध्यक्षतेखाली अखिल भारतीय कारागृह सुधार समिती स्थापन केली. त्या समितीने काही शिफारशी केल्या.

१. भारतामध्ये कारागृहांच्या आधुनिकीकरणाच्या हेतूने एक राष्ट्रीय आयोग स्थापन करावा.

२. तिहार कारागृह व आग्रा कारागृहाचे संरक्षकगृहांमधून प्राप्त बालगुन्हेगारांच्या बरोबर झालेले उत्पीडनाच्या आधारे त्यांच्या संरक्षणासाठी आणि सुरक्षेसाठी एक व्यापक अधिनियम बनावा.

३. कारागृहामध्ये भारतीय कारागृह व उपचार सेवांच्या नावे एक अखिल भारतीय सेवा प्रारंभ केली जावी. ज्या पासून कारागृहामध्ये योग्य व प्रशिक्षित अधिकारी नियुक्त केला जाईल.

४. आदर्श आणि खुल्या कारागृहाची व्यवस्था.

५. उपाचारांची सुविधा.

६. कारागृह कल्याण अधिकाऱ्यांची नियुक्ती.

थोडक्यात भारतामध्ये वेगवेगळ्या काळात कारागृह सुधारणेसाठी व वैâद्यांच्या सुधारणेसाठी विविध समित्यांची स्थापना केली. त्या-त्या समित्यांनी काही सुधारणेच्या शिफारशी केल्या, जेणे करून कारागृहामध्ये व वैâद्यांमध्ये सुधारणा होऊ शकेल. यातूनच प्रोबेशन, पॅरोल, चिल्ड्रेन ॲक्ट, बोर्स्टल स्कूल, उत्तर संरक्षण सेवांची निर्मिती केली. कारागृहामध्ये कैद्यांचे योग्य प्रकारे पुनर्वसन होईल याकडे जास्तीत-जास्त लक्ष दिले. ग्लूक शेल्डनने सांगितल्याप्रमाणे, कारागृहामध्ये अमानुषिक व अपमानजनक शिक्षा आणि अनुचित वर्तनावर प्रतिबंध असावा. कैद्यांना अधिकार दिलेला आहे की, कैदी कारागृह अधिकाऱ्यांकडे व न्याय अधिकाऱ्यांकडे तक्रार करू शकतात. तसेच कारागृह या तक्रारी बाहेर जाण्यापासून रोखू शकत नाही. तसेच कुटुंबाकडे किंवा आपल्या मित्रांशी धार्मिक अधिकारी किंवा न्यायिक सल्लागारांशी कैद्यांना संपर्क ठेवण्याची परवानगी आहे. संयुक्त राष्ट्र संघ काँग्रेसने स्पष्ट आदेश दिला आहे की, कारागृहातील प्रशासनामध्ये एक मनोविश्लेषक, मनोवैज्ञानिक सामाजिक कार्यकर्ता, शिक्षक आणि व्यावसायिक प्रशिक्षक असावा. त्या प्रमाणे भारतीय कारागृह प्रशासनाने या सर्व घटकांची पूर्तता केली आहे.

नवीन तत्त्वज्ञानानुसार समग्र दृष्टिकोनातून विचार केल्यास कैद्यांना मुक्त करण्याच्या हेतूने त्यांच्यामध्ये सुधारणा व शिक्षण देऊन समाजाच्या मुख्य प्रवाहात आणण्यासाठी प्रयत्न केले जात आहेत. त्यांच्या समस्या शोधून कारागृहामध्ये सुविधा देऊन आणि सभोवतालच्या परिस्थितीमध्ये परिवर्तन करून कारागृह सुधारणेचा प्रयत्न साध्य केला आहे.[१४] सर्व राष्ट्रांतील कारागृह सुधारणेच्या अंतरराष्ट्रीय दंड सुधार संघाने दखल घेऊन म्हटले आहे की, आजची कारागृह प्रणाली गुन्हेगारांना समाजामध्ये पुनर्स्थापित करण्याच्या दृष्टीने चालविली जाते. परंतु सर्व देशांमध्ये कारागृह प्रणाली एक सारखी नाही. याचे प्रमुख कारण हे आहे की, सर्वच ठिकाणची परिस्थिती एक समान नाही. या सुधार संघाने असे नियम बनवण्याचा प्रयत्न केला जे नियम सर्व देशांना लागू होतील. परंतु त्यांना त्यात यश आले नाही.

कारागृह पुर्नरचना: एक नविन दृष्टिकोन: 'भारतामध्ये कारागृहाची पुर्नरचना करण्यासाठी व दशा सुधारण्यासाठी विविध विचारवंतानी संशोधकांनी आणि भारतीय उच्च न्यायालयाने वेळोवेळी काही शिफारशी केलेल्या आहेत. १९५५ मध्ये एमनेस्टी इन्टरनेशनल (Amnesty International) कैद्यांबरोबर चांगल्या व्यवहारासंबंधी काही नियमांच्या शिफारशी केलेल्या आहेत.

अ) **उच्च न्यायालयाच्या सुचना:** उच्च न्यायालयाने गेल्या काही वर्षातील विविध राज्यातील खटल्यामधुन सुचना केल्या आहेत. त्यात आंध्रप्रदेश (गैसुद्दीन १९७७, पटनाईक १९७४), महाराष्ट्र (शिला बरसे १९८३), दिल्ली (सुनिल बत्रा, प्रेम संकर १९८०), केरळ (१९८३) आणि बिहार (राकेशचंद्र १९८६) यांच्या खटल्यामधुन समोर आलेल्या माहितीनुसार कारागृह अधिकाऱ्यांना व सरकारला काही सुचना केल्या त्या खालील प्रमाणे आहेत.

१. उपचारात्मक दृष्टीकोन: कारागृहामध्ये दण्डात्मक दृष्टीकोणाऐवजी उपचारात्मक दृष्टीकोन असला पाहिजे. कारण व्यक्तीच्या निर्दयी कारावासामध्ये गुन्हेगारांच्या मनामध्ये फक्त क्लेश निर्माण होतो. कारागृह सुधारणांचा निर्देश हा मानवीकरणासाठी आहे, अमानवीकरणासाठी नाही. म्हणुन मानवाच्या महत्वाचे परिक्षण केले जावे व कारागृहातील मानवी जीवनामध्ये सुधारणा घडवून याव्यात. त्यांच्या जीवनामध्ये क्रांती घडवून आणावी.[१५]

२. वैधानिक सहायता: गुन्हेगारांना कायद्यासंबंधी सहायता देणे संवैधानिक अनिवार्य आहे. ही न्यायालयाची अपरिहार्य अट आहे. जेथे न्याय दिला जात नाही तेथे अन्यायाची संभावना असते. ज्या लोकानां काही कारणाने न्याय प्राप्त होत नाही ज्यांना कायदा व्यवस्थेपासुन दूर केले जात असेलतर त्यांच्यामध्ये अशा प्रकारची भावना निर्माण होते की, कायदा फक्त श्रीमंत आणि शक्तीवान लोकांचे वर्चस्व टिकवून ठेवण्यासाठीच आहे. तुरुंगातील कैद्यांना याची कल्पना नसते की, स्वतःला वाचविण्यासाठी काय करावे लागेल व कारागृहातील दुर्व्यवहाराविरुद्ध आपले सवैधानिक अधिकार व स्वरक्षणासाठी कोणाकडे जावे असे ही असु शकते की त्यांचा परिवार हा गरीब आहे. आणि कोर्टाच्या बचावासाठी त्यांच्याकडून कोणत्याही प्रकारचा प्रबंध होत नाही. म्हणुन कारागृहातील कैद्यांना कायद्याची सहायता आवश्यक आहे जी उपलब्ध करुन दयावी.

३. मानवी व्यवहार आणि मौलिक अधिकारांचे रक्षण: एखाद्या व्यक्तीला कैदी बनविले जाते याचा अर्थ असा नाही की, त्यांना मौलिक अधिकारापासुन वंचित ठेवले जावे. कारागृह अधिकारी आपले विरोधी विचार बदलण्यासाठी दमणात्मक उपायांचा प्रयोग करु शकत नाहीत. सरकार किंवा कारागृह

अधिकारी कोणत्याही कैद्यांना आपल्या अधिकारापासुन रोखु शकत नाहीत. कैद्यांना अधिकार आहे की, तो संपत्ती धारण करु शकतो किंवा खरेदी व विक्री करु शकतो. ज्या सीमा पर्यंत जीवनाचा आनंद इतर व्यक्ती घेतो त्याप्रमाणे तो कैदी ही आनंद घेवू शकतो. यापासुन वंचित करण्याचा अधिकार कारागृह अधिकाऱ्यांचा नाही.[१६]

इतर काही सुचना देखील करण्यात आल्या होत्या त्यामध्ये वेतन, कारागृहामध्ये तक्रार पेटी, कैद्यांना ध्यान धारणा आणि मनोरंजनात्मक खेळ घेणे. ज्याची सुरुवात टप्प्या टप्प्याने करण्यात आली.

ब) **एमनेस्टी इंटरनॅशनलचे नियम:** कैद्यांबरोबर केल्या जाणाऱ्या व्यवहारासंबंधी १९५५ मध्ये एमनेस्टी इंटरनॅशनलद्वारे काही नियम बनविले आहेत ते पुढील प्रमाणे[१७]

१. लिंग, धर्म, राजकिय किंवा अन्य विचार, राष्ट्रीय किंवा सामाजिक मुळ आणि जन्म व अन्य स्थितीमध्ये कैद्यांच्या बरोबर कोणताही भेदभाव केला जावू नये.

२. विविध क्षेत्रातील कैद्यांना लिंग, वय, गुन्हेगारी रेकॉर्ड आणि परिस्थितीच्या आधारावर वेगवेगळया संस्थामध्ये, वेगवेगळया भागांमध्ये ठेवले जावे.

३. अंधाऱ्या कोठडीमध्ये ठेवणे आणि सर्व प्रकारचे निर्दयी व अमानवीय शारीरिक शिक्षा निषिध्द मानावी.

४. शिक्षेचा अवधी पूर्ण होण्याअगोदर त्यांना आवश्यक उपाय योजले जावेत. कारण कैदी हळुहळु सामान्य जीवन जगू शकेल. त्याला वेळोवेळी आपल्या परिवारास भेटण्याची, पत्र लिहण्याची संधी दयावी.

थोडक्यात, विविध क्षेत्रातील कैद्यांना लिंग, वय, रेकॉर्डच्या आधारे वेगवेगळे करून व सराईत गुन्हेगारांना वेगळे करुन त्यांना सुधारणेसाठी एक संधी उपलब्ध करुन दिली. त्यामुळे गुन्हेगार समाजामध्ये परत आल्यानंतर त्यांचे योग्य पुनर्वसन होईल या दृष्टीकोनातुन त्यांना विविध सुविधा उपलब्ध करुन दिल्या गेल्या. पॅरोल प्रोबेशन परिवारास भेटण्याची संधी, पत्र लिहण्याची संधी आणि कारागृहामध्ये दैनंदिनी लिहण्याची परवानगी देवून त्यांना सुधारण्याची संधी उपलब्ध करुन दिली. त्यातुनच कैद्यांच्या सुधारणांसाठी व योग्य पुनर्वसनासाठी खुले कारागृह स्थापन केले हा विचार पूढे आला.

महाराष्ट्रातील कारागृह सुधारणा: कारागृहातील सुखसोयी- १(बंद्यांकरीता उपहारगृह २(बंद्यांकरीता मोफत पत्र ३(बंद्यांकरीता पुस्तकें आणि ग्रंथालय ४(बंद्यांकरीता वर्तमानपत्रे ५(बंद्यांकरीता खेळ व क्रीडा ६(बंद्यांकरीता रेडिओ, टी.वी. ७(बंद्यांकरीता सांस्कृतिक कार्यक्रम ८(बंद्यांकरीता योगासन व विपश्यना शिबिरे ९(बंद्यांकरीता मुलाखत व्यवस्था

कैद्यांना दिलेले व्यावसायिक प्रशिक्षण: १(सुतार काम २(लोहारकाम ३(शिवणकाम ४(चर्मकला ५(बेकरी ६(यंत्रमाग ७(शेती.

महाराष्ट्र कारागृह व सुधार सेवा विभागाने महाराष्ट्र राज्यातील कारागृहांमध्ये बंदिस्त असलेल्या भारतीय तसेच विदेशी कैद्यांना कुटुंबीयांशी तसेच वकिलांशी संवाद साधण्यासाठी ही मुलाखत सुविधा उपलब्ध करण्यात आली आहे. याबाबत ई-प्रिझन प्रणाली द्वारे व्हिडिओ कॉलिंग सुविधा उपलब्ध करून द्यावी असे निर्देश कारागृह महानिरीक्षक यांनी दिलेले आहे. ही सुविधा महाराष्ट्रातील बंदिस्त आणि खुले कारागृहामध्ये ०४ जुलै २०२३ पासून सुरू केलेली आहे. परिणामी कैद्यांच्या नातेवाईकांना याबाबत माहिती झाल्यामुळे व्हिडिओ कॉलिंग द्वारे बंदी व नातेवाईक यांची भेट सुलभ होऊन त्यामुळे बंदी व नातेवाईकांमध्ये समाधानाची भावना दिसून येत आहे.

संदर्भ सूची:

१. *सिंह बी.एन., सिंह, जनमेय .२००८. 'भारतीय समाज: मुद्दे एवं समस्याएँ', कानपुर: ज्ञानोदय प्रकाशन. पृ.क्र. ११४.*
२. *काळदाते, सुधा. शुभांगी, गोटे–गव्हाणे. प्र.आ.२००३. 'गुन्हेगारीचे समाजशास्त्र (अपराधशास्त्र)', पुणे: श्रीविद्या प्रकाशन. पृ.क्र. १५.*
३. *कित्ता, पृ. क्र. १६.*
४. *रावत, हरिकृष्ण. (प्र.सं.)२००६. 'उच्चतर समाजशास्त्रीय विश्वकोश', जयपुर एंव नई दिल्ली: रावत पब्लिकेशन्स. पृ.क्र. १४४.*
५. *Chowdhry, Nitai Roy. 2002. 'Indian Prison Laws And Correction of Prisoners', New Delhi: Deep and Deep Publications Pvt. Ltd. P No. 281.*
६. *Datir, R.N. 1978. 'Prison As A Social System', Bombay: Popular Prakashan. P No. 62.*
७. *Ibid, P No. 57.*
८. *Ahuja, Ram. 2000. 'Criminology', Jaipur And New Delhi: Rawat Publications. P No. 307.*
९. *महाजन, संजीव. २००४. 'अपराधशास्त्र एवं दण्डशास्त्र', नई दिल्ली: अर्जुन पब्लिशिंग हाऊस. पृ.क्र. २६१.*
१०. *शर्मा रामनाथ, शर्मा राजेन्द्रकुमार, अपराधशास्त्र एवं दण्डशास्त्र तथा सामाजिक विघटन, एटलांटिक पब्लिशर्स एण्ड डिस्ट्रीब्युटर्स, नई दिल्ली ११००२७, २००४, पृ.क्र.३९९.*
११. *काळदाते सुधा, गोटे-गव्हाणे शुभांगी, गुन्हेगारीचे समाजशास्त्र (अपराधशास्त्र) श्रीविद्या प्रकाशन, पुणे ३०, प्र. आ. २००३, पृष्ठ क्र. १७३.*
१२. *चंदेल, रूपसिंह.१९८३. 'अपराध समस्या और समाधान', दिल्ली: किताबघर प्रकाशन. पृ.क्र. ११८.*
१३. *Chandra, Sushil. 1967. 'Sociology of Deviation In India', Bombay, New Delhi, Kolkata, Madras, London, New York: Allied Publishers. P No. 218-220.*
१४. *Chowdhry, Nitai Roy. 2002. 'Indian Prison Laws and Correction of Prisoners', New Delhi: Deep and Deep Publication Pvt. Ltd. P No. 115.*
१५. *आहुजा राम, आहुजा मुकेश, विवेचनात्मक अपराधशास्त्र, रावत पब्लिकेशन्स, जयपूर एवं नई दिल्ली, १९९८, पृ.क्र.*
१६. *कित्ता, पृ.क्र. ३६४.*
१७. *Ahuja Ram, Criminology, Rawat, Publication, Jaipur and New Delhi.2000. P. 330.*

झोपडपट्टीवासीयांचे आरोग्य व सामाजिक जीवन

प्रा. डॉ. विनोद काळू निरभवणे, *सहयोगी प्राध्यापक, समाजशास्त्र विभाग प्रमुख, नाशिक शिक्षण प्रसारक मंडळाचे कै.बिंदू रामराव देशमुख कला, वाणिज्य आणि विज्ञान महिला महाविद्यालय, नाशिक रोड, मो. ९९७५९१४७४३*

सारांश – *झोपडपट्टीवासीयांचे राष्ट्र उभारणीतील योगदान हे प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्षपणे महत्वाचे आहे. तसेच झोपडपट्टीवासीय हे समाजाचा असुरक्षित भाग आहेत. त्यांना विविध सामाजिक समस्यांना सामोरे जावे लागते. झोपडपट्ट्या हे आधुनिक समाजाचे अपत्य आहे व शहराच्या विकासात झोपडपट्टीवासीयांचे योगदान अतिशय महत्वाचे आहे. म्हणून झोपडपट्टीधारकांच्या गरजांनुसार शासकिय धोरणे, नियोजन व झोपडपट्टी पुनर्वसन हे महत्वाचे आहे म्हणून येथील लोकांना मुलभूत सोयी सुविधा चांगल्या दर्जाच्या उपलब्ध करुन देणे आवश्यक आहे. झोपडपट्टीवासीयांना अनेक नकारात्मक सामाजिक परिणामांना सामोरे जावे लागते. यात अतिरिक्त लोकसंख्या, दारिद्रय, गुन्हेगारी, प्रदूषण, कुपोषण, व्यसने, बेकारी, अपघात यांसारख्या समस्यांना सामोरे जावे लागते. प्रचंड आर्थिक व सामाजिक विषमता असल्यामुळे येथील लोकांचे जीवन हालाखीचे होऊन जाते. ग्रामीण भागातून होणारे स्थलांतर हे झोपडपट्ट्यांतील लोकसंख्या वाढवत असते. या लोकांच्या स्थलांतराची कारणे जाणून घेणे त्यांच्या आर्थिक, सामाजिक पार्श्वभूमीचा अभ्यास करणे, एक व्यापक प्रकारच्या जनजागृतीसाठी नाशिक व मुंबई शहरातील झोपडपट्टीवासीयांच्या आरोग्य व सामाजिक जीवनाचा अभ्यास करण्यात आला आहे.*

मुख्य शब्द: *झोपडपट्टी, आरोग्य, असुरक्षित भाग, स्वच्छता, सार्वजनिक शौचालय, जागेचा अभाव, अलिप्तता, गुन्हेगारी, हिंसाचार, व्यसने, रोजगार.स्थलांतर.*

प्रस्तावना - शहरीकरणामुळे झोपडपट्ट्यांची वाढ झाली असून शहरातील झोपडपट्टीवासीयांचे आरोग्य हे ते राहत असलेल्या भौतिक पर्यावरणावर अवलंबून असते. झोपडपट्टीवासीय राहत असलेल्या घरांची स्वच्छता, पुरेशी मोकळी हवा, घराचा आकार व सभोवतलाचे पर्यावरण यावर अवलंबून असते. झोपडपट्ट्यांमध्ये वैयक्तिक शौचालयांचा अभाव व सार्वजनिक शौचालयांची संख्या लोकसंख्येच्या प्रमाणात अतिशय कमी असल्यामुळे येथील लोकांचे सार्वजनिक व वैयक्तिक आरोग्य धोक्यात आले आहे. झोपडपट्टीतील सार्वजनिक सुविधांचा दर्जा व अभाव, सार्वजनिक शौचालयांची स्वच्छता, भरपूर पाण्याचा अभाव, अतिरिक्त लोकसंख्या, सार्वजनिक बंदिस्त सांडपाण्याच्या सुविधांचा अभाव, लहान मुले, स्त्रिया यांच्यासाठी स्वतंत्र व लोकसंख्येच्या प्रमाणात शौचालयांचा अभाव इत्यादी घटकांचा व्यक्तीमत्व विकासावर परिणाम होत असतो.

संशोधन पद्धती -प्रस्तुत संशोधनात मुलाखत अनुसुची व निरीक्षण पद्धतीचा वापर करण्यात आला आहे.प्रत्यक्ष केलेलं संशोधन हे समस्या सोडविण्यासाठी महत्वाचे असते त्याला विविध पर्याय उपलब्ध होऊ शकतात.प्रत्यक्ष संशोधन कर्ता संशोधन समस्येच्या जवळ गेला तर निरीक्षणातून अनेक नवीन मुद्दे समोर येतात संशोधक व संशोधन विषय यातील नाते जवळचे असणे आवश्यक असते. नाशिक व मुंबई शहरातील झोपडपट्टीतील कुटुंबांचा समाजशास्त्रीय अभ्यास करण्यासाठी साध्या यादृच्छीक नमुना निवड पद्धतीचा उपयोग करून प्रत्येकी १०० कुटुंबांची अभ्यासासाठी निवड केली आहे.

झोपडपट्टीतील कुटुंबांचे आरोग्य– सार्वजनिक शौचालये ही लोकसंख्येच्या मानाने अपुरी आहेत. स्त्रियांसाठी असणारी शौचालये आणखी कमी आहेत त्यात पाण्याचा अभाव, जुनी शौचालये, भरपूर पाणी नसल्यामुळे शौचालयांची प्रचंड दुर्गंधी येत असते. अशाही वातावरणात येथील स्त्रीया, पुरुष, वृद्ध, लहान मुले यांना या सार्वजनिक शौचालयांचा वापर करावा लागतो. मानवी आरोग्यास प्रचंड प्रमाणात घातक असणारी ही शौचालये येथील माणसांच्या शारीरिक वाढीवर परिणाम करतात. तसेच त्वचेचे आजार होतात. झोपडपट्ट्यांमध्ये शौचालये ही रस्त्याच्या कडेला किंवा झोपडपट्ट्यांमध्येच आहेत. शासनमान्य झोपडपट्ट्यांत सार्वजनिक शौचालये झोपडपट्ट्यांच्या जवळच रस्त्याच्या कडेला किंवा एका बाजूला बांधलेली आहेत. तरीही त्याची दुर्गंधी ही येथील सर्वच परिसरात पसरत असते. पहाटेपासून शौचालयांसाठी पुरुषांची रांग लागत असते. तशीच स्त्रियांचीही रांग असते. पाणी मात्र एक मोठा डबा भरून घरूनच घेऊन जावे लागते किंवा शौचालयाजवळ पाण्याची टाकी असते तेथून पाणी असल्यास घेतले जाते. म्हणजेच झोपडपट्टीतील घरांच्या समस्येबरोबरच शौचालयांची समस्या अतिशय गंभीर अशा स्वरूपाची, विविध प्रकारचे आजार, दुर्गंधी व रोगांचा फैलाव करणारी आहे. सार्वजनिक शौचालये अपुऱ्या प्रमाणात असण्याबरोबरच पाण्याचा अभाव व शौचालयाच्या आजूबाजूला सांडपाणी बाहेर येते.

कुटूंबाचा मोठा आकार- कुटूंबाचा मोठा आकार हादेखील घरातील पर्यावरणावर परिणाम करतो. चांगले आरोग्य राखण्यासाठी व विविध आजारांपासून स्वत:चे संरक्षण करण्यासाठी आंघोळ करणे व कपड्यांची स्वच्छता ठेवणे आवश्यक असते. व्यक्तीगत सवयी यात शारीरीक स्वच्छतेत दातांची स्वच्छता, केस, नखे, कपडे अस्वच्छ असल्यामुळे विविध आजार होतात तसेच मानसिक आरोग्य, उत्पन्न, सामाजिक संबंध, सामाजिक मुल्य या घटकांचा परिणामही येथील कुटुंबांवर होत असतो. उघड्या गटारांमुळे विविध प्रकारचे किटाणू तयार

होतात. हे किटाणू मानवाच्या श्वासोच्छवासात जातात. उघडी गटारे आरोग्यदृष्ट्या घातक असतात. इतर व्यक्तींच्या संपर्कात आल्यामुळे संसर्गजन्य आजार होतात. त्यातून अशक्तपणा ताण व थकवा येत असतो. झोपडपट्ट्यांमध्ये अधिकतर घरे एक किंवा दोन लहान खोल्यांची असतात. इतर घरेही एकमेकांच्या बाजूला असतात.

पिण्याचे पाणी - पिण्याचे पाणी स्वच्छ नसल्यामुळे व्यक्तीगत आजार होतात. सामान्यतः खाण्या पिण्याचे पदार्थ पुर्णपणे स्वच्छ नसणे. त्याबरोबर वैयक्तीक स्वच्छतेत व्यक्तीगत आजारांवर सामाजिक सांस्कृतिक घटक प्रभाव टाकतात. व्यक्तीगत आजारांमध्ये आंघोळ आणि स्वच्छता यांचा समावेश होतो. अन्नसुरक्षा ही झोपडपट्टीतील लोकांच्या जीवनावर अनेक बाजूंनी परिणाम करते. सामाजिक आर्थिक घटकांमध्ये उत्पन्न, खर्च आणि शिक्षणावरील प्रभाव व अन्नाची सवय आणि आरोग्याबाबतचे ज्ञान हे लहान मुलांच्या आरोग्यावर परिणाम करते. अनारोग्यकारक वातावरणाचा लहान मुलांवर वाईट परिणाम होतो. लहान मुलांना अतिशय स्वस्त असणारा आहार दिला जातो. म्हणजे सकस आहाराचा अभाव असतो. दैनंदिन आहारात बटाटे, तांदुळ, पालेभाज्या व सर्वसाधारण स्वरुपाचे तेल यांचा वापर केला जातो. यातून मुलांना पुरेसा प्रोटीनचा पुरवठा होत नाही. अंडी, दुध, फळे यांचे मुलांच्या आहारात अतिशय कमी प्रमाण असते. कुटूंबाच्या उत्पन्नानुसार आहारावरील खर्च केला जातो. विविध प्रकारच्या आहारांचा अभाव मुलांच्या जेवणात असतो.

कचरा कुठे टाकावा याचे नियोजन नसते. कोठेही मोकळया जागेवर तसेच रस्त्याच्या कडेला कचरा टाकला जातो. झोपडपट्ट्यांमध्ये कचरा गोळा करण्यासाठी अडचणी येतात. लहान मुलांसाठी येथील वातावरण अतिशय धोकादायक असते. लहान मुले अशा वातावरणात खेळतात व त्याचा मुलांच्या आरोग्यावर परिणाम होतो. अनेक संशोधनामध्ये मुलांना कचरा उघड्यावर टाकल्यामुळे विविध प्रकारचे आजार झाले आहेत. विविध आजारांमुळे पालकांना मुलांच्या आरोग्याची व्यवस्थितपणे काळजी घेता येत नाही. आई ही जास्त वेळ घरगुती कामांमध्येच असते म्हणून ती मुलांची जास्त वेळ काळजी घेवू शकत नाही.

पालकांचे शिक्षणाचे प्रमाण अत्यल्प असल्यामुळे देखील मुलांच्या आरोग्याबाबतची फारशी जाणीव नसते. अस्वच्छ पाणी असल्यामुळे विविध प्रकारचे आजार होतात. सांडपाण्याची विल्हेवाट योग्य न लावल्यामुळेही अनारोग्यकारक वातावरण येथे तयार होते. साथीचे आजार पसरतात. येथील वातावरणाचा परिणाम आजूबाजूच्या परिसरावरही होत असतो.

कुपोषण - झोपडपट्ट्यांमध्ये मुलांचे वजन, वय, उंची योग्य प्रमाणात नसते. शारीरीक वाढ परिपुर्ण होत नाही. त्याबरोबर विविध मनोविकृतीही जडतात. व्यसने, गुन्हेगारी, अनैतिकता याचा परिणाम मुलांच्या आरोग्यावर व मानसिकतेवर होत असतो. झोपडपट्टीतील ध्ये महत्वाची समस्या म्हणजे आरोग्याची आहे. कारण येथे कमी जागेत अतिरिक्त लोक राहतात. घरांच चना कच्च्या स्वरुपाची असते व त्यावर वरचा मजला तयार केला जातो यामुळे संसर्गजन्य रोगांचे प्रमाण व त्वचेचे रोग झपाट्याने फैलावतात. पिण्याच्या पाण्याची समस्या मोठ्या प्रमाणात असते. पिण्याच्या पाण्याचे स्त्रोत म्हणजे सार्वजनिक नळाचे पाणी, हातपंप या पाण्यामुळे मोठ्या प्रमाणात आजार फैलावतात. पाणी साठवून ठेवल्यामुळे त्याचा परिणाम आरोग्यावर प्रत्यक्ष होतो. स्वच्छतागृह आणि सांडपाणी वाहून नेण्याची सुविधा असणे आवश्यक असते आणि याचाच परिणाम म्हणून झोपडपट्ट्यांत अनारोग्यकारक परिस्थिती निर्माण होते. पिण्याच्या पाण्यातून अनेक प्रकारच्या आजारांचा जन्म होतो. सांडपाण्याची चांगली व्यवस्था नसणे

लहान मुले उघड्यावर शौचालयाला बसविली जातात किंवा घरासमोर असणाऱ्या उघड्या गटारींमध्ये बसविली जातात. मुंबईमध्ये हायवेच्या बाजूला, नाल्यांच्या बाजूला व खड्ड्यांच्या रिकाम्या जागांवर हजारो झोपडपट्टीवासिय व उघड्यावर राहाणारे लोक स्वच्छतागृहाअभावी उघड्यावर शौचाला बसत होती. आजही काही ठिकाणांवर ही परिस्थित आहे. ग्रामीण भागात हजारो वर्षे लोक उघड्यावर शौचाला जात होते व आजही मोठ्या प्रमाणात उघड्यावर शौचाला बसतात. हे लोक मुंबईत स्थलांतरीत झाली तरी हजारो लोक असे उघड्यावर बसलेले बघितल्यानंतर आहे ती परंपरा मुंबईतही पाळण्याकडे या लोकांचा कल होता. म्हणजेच स्वच्छतेबाबत जागरूकता नसल्यामुळे व सोयीसुविधांचा अभाव असल्यामुले आणखी अस्वच्छता निर्माण होते व विविध आजारांना, रोगांना झोपडपट्टीवासीय बळी पडतात. सर्वाधिक खर्च हा येथील लोकांचा आरोग्यावर होत असतो. म्हणजेच प्राथमिक गरजा भागविण्याच्या खर्चाबरोबरच दवाखान्याचा खर्चही येथील लोकांचा वाढत असतो. कच्च्या झोपडपट्ट्यांमध्ये स्वच्छतागृह नाहीत. सांडपाणी वाहून जाण्यासाठीची व्यवस्था नाही असे लोक जवळपास असणाऱ्या सार्वजनिक शौचालयांचा किंवा बसस्टँड, रेल्वे येथील शौचालयांमध्ये पैसे देऊन अशा ठिकाणी जात असतात. कामाच्या ठिकाणी असणाऱ्या शौचालयाचा वापर करतात. म्हणजे मुंबईमध्ये शौचालयांची समस्या झोपडपट्ट्यात अतीव गर्दीमुळे अधिक बिकट स्वरूपाची झाली आहेत. अतिशय कमी जागेत दाटीवाटीने छोट्या-छोट्या खोल्यांमध्ये लोक राहातात तेथे सूर्यप्रकाश व मोकळी हवा येत नाही. जाण्यायेण्यासाठी रस्ता अतिशय छोटा असतो. झोपडपट्टीधारक आपली झोपडी पुढे पुढे सरकवत आणतात व त्या जागेचा वापर घरातील पाण्याची भांडी, पलंग, खुर्ची ठेवणे, तेथे बसणे यासाठी करत असतात. कच्च्या झोपडपट्ट्यांची अवस्था अतिशय बिकट अशा स्वरूपात असते. नियोजनाचा अभाव, स्वच्छतागृह नसणे, सांडपाणी रिकाम्या जागेत वाहत राहाणे, झोपडीच्या अवतीभोवती पाणी साचणे व त्यामुळे दुर्गंधी होत असते. उंदिर, घुशी यांचा वावर रात्रीच्या वेळेस वाढत असतो. रेल्वेलाईनच्या कडेला असणाऱ्या झोपडपट्ट्यांना दिवसा व रात्रीसुद्धा उंदीर,

घुशी यांचा त्रास सहन करावा लागतो. झोपडीच्या खाली उंदरे, घुशी बिळ तयार करतात व घरामध्ये अचानक खड्डा पडत असतो. फरशी किंवा कोबा खाली जातो. पावसाळ्यात घराचे पत्रे, स्लॅब, भिंती ओल्या होतात व गळतात. घरात ओलावा येत असतो. गटारांचे पाणीही घरांमध्ये येत असते. काही झोपड्या ह्या प्लास्टिक कागद टाकून केलेल्या असल्यामुळे व नाल्यांच्या ठिकाणी असल्यामुळे येथील कुटुंबांना आणखीनच दुर्गंधीचा सामना करावा लागतो. म्हणजेच शहरातील कच्च्या झोपडपट्ट्यांतील झोपडपट्टीवासियांचे जीवनमान अतिशय कनिष्ठ दर्जाचे झाल्याचे दिसते.

किरकोळ स्वरूपाचे आजार बरे होण्यासाठी नाशिक शहरात सरकारी दवाखान्यात जाण्याचे प्रमाण ६० टक्के पेक्षा अधिक आहे तर मुंबईत हे प्रमाण ३० टक्क्यांपेक्षा जास्त आहे खाजगी दवाखान्यात जाण्याचे प्रमाण मुंबईत जास्त आहे तर नाशिक मध्ये ४० टक्के आहे तसेच सरकारी व खासगी अशा दोन्ही दवाखान्यांमध्ये या कुटुंबांना वेळप्रसंगी जावे लागत असते. दवाखान्यात जाण्याऐवजी काही कुटुंबे ही मेडिकलमधून औषधे घेतात व यातून डॉक्टरची फी वाचवली जाते. किरकोळ आजारांसाठी मेडिकलमधील गोळया व औषधांचा आधार घेतला जातो. मागील पाच वर्षात कुटुंबातील एखादी व्यक्ती गंभीर स्वरुपात आजारी असल्याचे प्रमाण नाशिक मध्ये कमी आहे तर मुंबईत हे प्रमाण जास्त आहे. त्यात नाशिकमध्ये हृदयरोग, क्षयरोग, दमा, सांध्याचे आजार, कॅन्सर व इतर आजार असणाऱ्या व्यक्ती १०० कुटुंबांमागे २७ आहे तर हे प्रमाण मुंबईत ६० टक्के आहे मुंबईतील झोपडपट्टीतील वातावरण, अरुंद घरे, महागाई, मानसिक ताण-तणाव, धावपळीचे व संघर्षाचे जीवन, अतिरिक्त गर्दी, मोकळी व स्वच्छ हवा नसणे यामुळे जास्त व्यक्तींना विविध स्वरूपाच्या गंभीर आजारांना सामोरे जावे लागते. नाशिकमध्ये शारीरिक कष्टाची व अंगमेहनतीची कामे करणारी कुटुंबे जास्त आहेत तर मुंबईत हे प्रमाण कमी आहे.

सामाजिक जीवन - नाशिक व मुंबईतील कुटुंबातील अपत्यांचा अभ्यास केला असता नाशिकमध्ये सरासरी दोन अपत्य असणारी कुटुंबे ८० टक्के आहेत तर मुंबईतील कल्याण येथील चार झोपडपट्ट्यांचा अभ्यास केला असता सरासरी चार अपत्य कुटुंबामध्ये आहेत म्हणजेच उत्तर प्रदेश येथील कुटुंबांमध्ये कुटुंब नियोजन मुलगा होईपर्यंत केले जात नाही. या कुटुंबांमधील स्त्रिया घरातलीच कामे करतात व घराच्या बाहेरची कामे करत नाही. कारण पारंपारिक प्रथा परंपरा म्हणजेच स्त्रियांवरील बंधने आहेत स्त्रियांनी घराबाहेर जाऊ नये याकडे कटाक्षाने लक्ष दिले जाते तसेच कुटुंबाचा मोठा आकार व अपत्यांची संख्या जास्त असल्यामुळे ही स्त्रिया इतर ठिकाणी नोकरी करू शकत नाही, या स्त्रियांचे प्राथमिक व माध्यमिक शिक्षण झालेले आहे.

नाशिकमध्ये झोपडपट्टीतील बहुतांशी मुले काम नसल्यामुळे रिकामी फिरतात नाशिकमध्ये तरुण मुलांना रोजगाराच्या संधी पाहिजे तेवढ्या प्रमाणात नाहीत व वेतनही कमी असल्यामुळे मुले काम करत नाहीत. विविध कौशल्य शिकण्याकडे येथील मुलांचा कल नसल्यामुळे त्यांचा व्यक्तिमत्व विकास होत नाही. ही मुले कमकुवत व कुपोषित अशा स्वरूपाची दिसतात. भाषा कौशल्य नसल्यामुळे कंपनीत, दुकानांमध्ये चांगल्या पदांवर येथील मुलांना नोकऱ्या मिळत नाहीत मुंबईमध्ये मात्र मुलांमध्ये अनुभव, शिकण्याची जिद्द, मुंबईतील कार्यसंस्कृती, उच्चशिक्षित व्यक्तींबरोबर येणारा संपर्क, फिल्म इंडस्ट्रीचा प्रभाव यामुळे येथील मुले ही अनेक गोष्टी शिकतात व नोकऱ्या मिळवतात. मुलांमध्ये आत्मविश्वास वाढीला लागतो. म्हणजेच मुंबईतील झोपडपट्टीतील मुलांच्या आजूबाजूचे वातावरणाचा परिणाम मुलांवर होत असतो व मुले ही काहीतरी कामधंदा शोधण्याकडे अधिक प्रोत्साहित होतात याचा परिणाम मुलांमध्ये मुलींमध्ये काम करण्याची सवय होते व मुले त्यातून अनेक गोष्टी शिकतात आणि चांगल्या संधी येथील मुलांना मिळतात. नाशिकमध्ये मात्र रिकामा वेळ मुलांकडे असल्यामुळे आणि कायमस्वरूपी काम नसल्यामुळे मुले कायमस्वरूपी काम करत नाहीत बहुतांशी मुले आपला वेळ वाया घालवतात व कुटुंबावरच अवलंबून राहतात.

मुंबईतही जाती धर्माच्या आधारावर झोपडपट्ट्या वसलेल्या आहेत. भिवंडी, गोवंडी, मोमीनपुरा अशा ठिकाणी मुस्लिम लोक राहतात. त्याबरोबर इतरही हिंदू धर्मीय, ख्रिश्चन धर्मीय कुटुंबे राहतात. उत्तर प्रदेशातील मुस्लीम लोक अधिक प्रमाणात झोपडपट्ट्यांत राहत आहेत व इतर मागास व अतिमागास दलित कुटुंबे ज्यांना मुंबईत भैया असा शब्द प्रचलित आहे. या उत्तर प्रदेशातील मजूर लोकांची संख्या जास्त झाल्यामुळे मराठी लोकांना काम मिळत नाही, असे राजकीय नेते प्रचार करतात व मते मिळवितात, असे असले तरी कष्टाची व इतर कामे महाराष्ट्रात व इतरही राज्यांमध्ये याच व्यक्ती करत आहेत. मजुरी कमी असली तरी काम मिळणे व मिळविणे याकडे अधिक लक्ष असते व शहरांमध्ये हे मनुष्यबळ सहज उपलब्ध होते. आर्थिक उत्पन्न कमी असणाऱ्या कुटुंबांना झोपडपट्टीत राहणे परवडणारे असते व येथील लोक नव्याने येणाऱ्या मजुरांना स्थलांतरितांना राहू देतात व सामावून घेतात.

नाशिकमध्ये पंचवटीत फुलेनगर येथे भाजी मार्केट मध्ये काम करणाऱ्या लोकांचे प्रमाण जास्त आहे. तर अंबड, सातपूर येथे कंपन्यांमध्ये काम करणारे कामगार आहेत. ग्रामीण भागाच्या जवळ असणाऱ्या वस्तीतील लोक शेतमजूरी करतात. बऱ्याचदा शहरात राहण्यासाठी आईवडिलांनी झोपडी मिळवलेली असते. घराची किंमत व घरभाडे कमी असल्यामुळे देखील झोपडपट्टीची राहण्यासाठी निवड करावी लागते. घराचे डिपॉझीट व घरभाडे हे महिना दोन महिने रोजंदारीने काम केल्यावर देता येते. नाशिक शहराच्या जवळपास असणाऱ्या गावांमधून आलेली कुटूंबे ही आपल्या गावाकडे जाण्या येण्यासाठी जवळच्या असणाऱ्या झोपडपट्ट्यांमध्ये राहिलेली आहेत. त्र्यंबकेश्वर व इगतपुरी येथील लोक अंबड, सिडको, सातपूर या भागात राहिली आहेत. तर दिंडोरी, पेठ, सुरगाणा येथून येणारी कुटूंबे म्हसरुळ, पेठरोड, पंचवटी, फुलेनगर येथील झोपडपट्ट्यांत राहिली आहेत. तर नाशिकरोड भागात सिन्नर कडून येणारी कुटूंबे राहिली आहेत.

मुंबईमध्ये घाटकोपर, चेंबूर येथे दलित वस्त्या अधिक प्रमाणात वसलेल्या आहेत. रमाबाई आंबेडकनगर, कामराजनगर, पंतनगर, टिळकनगर येथील सर्वच झोपडपट्ट्यांत महाराष्ट्रातील ग्रामीण भागातील दलित लोकांनी विशेषतः आंबेडकरी अनुयायी असणाऱ्या व नवबौद्ध असणाऱ्या लोकांनी स्थलांतर केलेले आहे. येथे स्वातंत्र्यापूर्वीपासूनच दलितांनी शहरात विशेषत: मुंबईत स्थलांतर करण्यास सुरुवात केली. ग्रामीण भागात गावात पाळली जाणारी अस्पृश्यता व गावकीची पारंपरिक कामे सोडून मुंबईत खाड्यांमध्ये रस्त्यांच्या व रेल्वेच्याकडेला उघड्यावर राहिलीत. स्वातंत्र्यानंतर हा ओघ आणखीच वाढत गेला व या झोपड्यांना शासनाने काही कालावधीनंतर मान्यता दिली, तरी सार्वजनिक सुविधा, त्यांची देखभाल याकडे दुर्लक्ष केले. दलित लोकांवर होणारे अन्याय अत्याचार कमी झालेत, असे म्हणता येणार नाही.

झोपडपट्टीतील दलितांची भूमिका - डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या महापरिनिर्वाणानंतरही या चळवळी राजकीय, सामाजिक, सांस्कृतिक, आर्थिक व शैक्षणिक पातळीवर सुरू आहेत. कसेही असले तरी झोपडपट्टीतील जीवन दलितांनी स्विकारले, त्याबरोबर कमी-अधिक प्रमाणात इतर जातीतील मागासवर्गीय, ओबीसी, भटके विमुक्त या लोकांनीही दलितांच्या आधाराने मुंबईतील झोपडपट्ट्यांमध्ये स्थलांतर केले. अधिकाधिक लोकांनी कष्टाने मिळेल ते काम करत चांगले जीवन जगण्याचा प्रयत्न केला, यातून पुढील पिढ्यांना चांगले जीवन जगण्यास मिळते आहे. अनेक कुटुंबांनी कधीच झोपडपट्ट्या सोडून मुंबईत व इतर शहरांमध्ये, कंपनी व शासकीय नोकऱ्यांमध्ये आपले स्थान पक्के केले आहे. शिक्षणातून बदल घडविण्याचे व कायदेशीर दृष्टिने चळवळी करून तर कधी दलित साहित्यातून आपल्या व्यथा मांडून जनजागृती करून तसेच हिंदू धर्माचा त्याग करून आपले जीवन जगण्याचे संपत्ती, शिक्षण, मानसन्मान, प्रतिष्ठा, नोकरी, व्यवसाय, सर्व स्तरातील समाजात राहण्याचे स्वातंत्र्य राज्य घटनेने दिलेल्या अधिकारातून मिळविण्याचा प्रयत्न करत आहेत. म्हणजेच दलित समूहाने झोपडपट्ट्यात राहून सामाजिक न्याय मिळविण्यासाठी सातत्याने प्रयत्न केला आहे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी सांगितलेला मार्ग अवलंबून दलित समाजाने आपल्या जीवनात सामाजिक, सांस्कृतिक क्रांती अल्पावधीतच घडवून आणली आहे. मुंबईतील झोपडपट्ट्यात आजही दलित समाज मोठ्या संख्येने राहतो आहे. यात दलितांमधील असणाऱ्या महार किंवा नवबौद्ध असणाऱ्या कुटुंबांची संख्या कमी आहे. ज्या दलित जातींनी आपण दलित आहोत हे मान्यच केले नाही, अशा जातींनी ग्रामीण भाग गावे लवकर सोडली नाहीत. आपली पारंपरिक स्वच्छतेची कामे करत राहिलीत. आपण दलित नसून आपण वरिष्ठ जातीतील असून आपणास इतर वरिष्ठ जातींकडून जो थोडाफार मानसन्मान व रोजीरोटी मिळते, यातच धन्यता मानली व वरिष्ठ जातींच्या मर्जीतच राहण्याचा या दलित जातीतील इतर समूहांनी प्रयत्न केला. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या विचारांशी या दलित जाती फटकून राहिल्यात. जातीय विरोधात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांसोबत उभ्या राहिल्या नाहीत, यात मांग, चांभार या सर्वांना माहीत असणाऱ्या दलित जातींचा समावेश आहे. झोपडपट्टीत इतर दलित जातींना घर भाड्याने देणे, खुल्या जागांवर झोपडी उभारून देणे, ती अनाधिकृत असली तरीसुद्धा त्याची परवानगी नंतर शासनाकडून घेण्यासाठी प्रयत्न करणे, याबरोबर इतर सर्वच जातीतील रोजगारांसाठी आलेल्या लोकांना आंबेडकरी अनुयायांनी झोपडपट्टीत सामावून घेतले व त्यांना आधार दिला. राजकीय नेतृत्व केले. महाराष्ट्राच्या बाहेर येणाऱ्या उत्तर प्रदेश, बिहार, आसाम, पश्चिम बंगाल, आंध्र प्रदेश, केरळ, कर्नाटक, तामिळनाडूत अशा देशाच्या कानाकोपऱ्यातून आलेल्या लोकांना मुंबईतील झोपडपट्टीत राहणाऱ्या दलित वस्त्यांनी आधार दिला व त्यांच्या राहण्याची, खाण्या- पिण्याची, नोकरी, कामधंदा करण्याची सोय सतत करत राहिले. म्हणजेच मुंबई शहरातील झोपडपट्ट्यांत राहून आपले जीवनमान कष्टाने सुधारून मुंबईच्या विकासाला, सेवाक्षेत्राला स्वस्तात मनुष्यबळ पुरविण्याचे काम केले आहे.

संदर्भ:

1. *Henna Tabussum (2011), Slum in India, ABP, Jaipur.*
2. *D. Sai (2012), Urban slum and poverty, Dph. New Delhi.*
3. *B. Hema and Shagufta, Environmental Perception of Slum Dwellers Jamal Mittal Pub. New Delhi 59.*
4. *गो.ना. माडगावकर (पुनर्प्रकाशन २०२०) मुंबईचे वर्णन, वरदा प्रकाशन, पुणे*
5. *युनिक फिचर्स (२००१) अर्धी मुंबई, मजेस्तिक प्रकाशन, गिरगाव मुंबई -४*
6. *प्राथमिक स्रोत - मुलाखत अनुसूची डिसेंबर २०२०*
7. *अमर्त्य सेन व ज्या द्रिज (२०१०), भारतीय राज्योंका विकास, कुछ प्रादेशिक अध्ययन, राजपाल प्रकाशन.*
8. *विनोद निरभवणे (२०२३) झोपडपट्टी – सामाजिक समस्या, वैशाली प्रकाशन, पुणे*
9. *विनोद निरभवणे (२०२२) नाशिक व मुंबई शहरातील झोपडपट्टीवासियांचा तुलनात्मक समाजशास्त्रीय अभ्यास, लघु शोध प्रबंध विश्व विद्यालय अनुदान आयोग*

छत्रपति राजश्री शाहू महाराज यांचा मानवतावादी दृष्टीकोन

***प्रा. युवराज दयाराम खोब्रागडे**, प्रभारी प्राचार्य, जि.प.कनिष्ट महाविद्यालय, पालांदूर (चौरास) ता. लाखनी, जि.भंडारा.*

प्रस्तावनाः- आरक्षणाचे जनक आणि महाराष्ट्रभर शिक्षण प्रसार करून वंचित समाजाबरोबरच बहुजन समाजाला ज्ञानसंपन्न करणारे कोल्हापूर संस्थानचे राज छत्रपती शाहू महाराज यांचे कार्य विलक्षण अलौकिक आणि अनन्य साधारण असे आहे. ज्या काळात शिक्षण व्यवस्थेचा बरोबर प्रचार आणि प्रसार झालेला नव्हता त्या काळात व्यवस्थेच्या प्रवाहाविरूध्द जाऊन सकल समाजाचा उध्दार षिक्षणा षिवाय होऊ शकत नाही हे हेरून राजश्री शाहू महाराजांनी काही उच्चवर्णीयांच्या विरोधाला न जुमानता अखंडितपणे समाजहिताचे कार्य आरंभिले आणि ते यशस्वीपणे सिध्दीस नेले. अशा ऋषितुल्य व्यक्तिमत्वाचे संपूर्ण जीवन मानवतावादी दृष्टीकोनाने ओतप्रोत भरलेले असल्याचे दिसून येते. डॉ. बाबासाहेब आंबडेकर यांच्या कार्याने प्रभावित होवून त्यांना शिक्षणासाठी शिष्यवृत्ती देणारे राजश्री समाजकार्याने किती झपाटलेले होते याचा प्रत्यय त्यांचे संपूर्ण झंझावाती व्यक्तिमत्व पाहिल्यास आपल्या लक्षात येईल.

जोतिराव फुले यांनी सावित्रीबाईंना शिक्षण देऊन त्यांना आपल्यासोबत घेऊन समाजाची बिघडलेली सामाजिक, शैक्षणिक घडी दुरूस्त करण्याचा प्रयत्न केला. महाराष्ट्राच्या सामाजिक आणि शैक्षणिक जडणघडणीत जोतिराव फुल्यांनी आमुलाग्र स्वरूपाचे कार्य केले आहे. त्यांनी या सर्व सुधारणांचा पाया रचला आणि या पायावर छत्रपती शाहू राजांनी कळस चढविला. पुढे राजश्री शाहू महाराजांच्या पावलावर पाऊल टाकीत कर्मवीर भाऊराव पाटील यांनी ज्या वेगाने आणि सामर्थ्याने शैक्षणिक क्षेत्रात भरारी घेतली ती अपूर्व अशी आहे. शाहू महाराजांच्या अस्पृश्यता निवारण विषयक कार्यासोबतच आदर्श राज्य निर्माण करण्याची त्यांची धडपड देदिप्यमान अशी वाटते.

राजश्री शाहू महाराज - मानवी मूल्ये रूजविणारे कल्याणकारी राजे: आपल्या भारत देशात वर्णव्यवस्थेमुळे मूठभर उच्चवर्णीय लोक अध्ययन आणि अध्यापन करीत असत. शुद्र आणि अतिशुद्र तथा स्त्री वर्ण हया सर्व गोष्टीपासून दूर होता. त्यामुळेच त्यांच्या वाटयाला सामाजिक, धार्मिक गुलामगिरी येऊन दारिद्रय, अज्ञान आणि अंधश्रध्दा निर्माण होऊन त्यांचे सतत षोशण होत होते. म्हणूनच शाहू महाराजांनी त्यांया अप्रगतीचे कारण हेरून मुख्य प्रवाहात त्यांना आणण्यासाठी आपल्या जिवाचा आटापिटा केला. विद्याहीन, धनहीन आणि सत्ताहीन राहिलेल्या शोषित, वंचित, दलित, पीडित, बहुजन समाजाला अज्ञान आणि अंधःकारातून महाराजांनी बाहेर काढले. त्याकाळात अस्पृश्यांना शिकता येत नव्हते. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या विलक्षण प्रतिभेला जाणून त्यांच्या विदेशात शिक्षणाची त्यांनी व्यवस्था लावून दिली. डॉ. आंबेडकर जर शिकले तर आपल्या राज्याचे नाव मोठे होईल, पर्यायाने आपल्या देशाचा गौरव होईल, असा विचार करून त्यांनी डॉ. आंबेडकरांच्या पत्नी रमाबाई आंबेडकर यांना बहिण मानून त्यांच्या उदरनिर्वाहाची व्यवस्था करण्याचा त्यांचा प्रयत्न हा मानवीय दृष्टीकोन रूजविणारा असून मानवी मूल्यांची प्रतिष्ठापना करणारा असा आहे.

राजश्री शाहू महाराजांना ब्राम्हणांची शिक्षण क्षेत्रातील मक्तेदारी संपवायची होती. पेशवाईचा काळ हा एकप्रकारे अराजकतेचा काळ होता. १९१८ साली पेशवाई संपली आणि इंग्रजांची राजवट आली. इंग्रजांनी कायद्यासमोर सर्व समान सर्वांना एकच न्याय हे तत्व स्वीकारले. या तत्वानुसार शिक्षणाची दारे सर्वांना खुली झालीत. तिथूनच ब्राम्हणांनी त्या क्षेत्रावरची मक्तेदारी संपायला सुरूवात झाली होती. शाहू महाराजांनी खऱ्या अर्थाने इंग्रजांच्या एक पाऊल पुढे टाकीत लॉर्ड मेकालेचा "झिरपणीचा सिंध्दात" नीट तपासून वरच्याच वर्गात अडून राहिलेल्या शिक्षणाला खालच्या वर्गापर्यंत नेण्याचा मार्ग त्यांनी मोकळा केला. जोतिराव फुल्यांनी शिक्षण क्षेत्रात जो पाया रचला त्यावर खऱ्या अर्थाने शाहू महाराजांनी कळस चढविण्याचे कार्य केले आहे. ब्राम्हणांनी इंग्रज शाशनाची, त्यांच्या धोरणांची दिशाभूल करीत शिक्षणाची दारे आपल्यापुरती उघडून ठेवली होती. आपली या क्षेत्रातील मक्तेदारी संपू नये असे ब्राम्हणांना वाटत होते. त्या दिशेने त्यांचे प्रयत्न ही होते. मात्र जोतिराव फुले, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि शाहू महाराजांनी ब्राम्हणांचे मनसुबे हाणून पाडीत इंग्रजांना सजग करण्याचा प्रयत्न करून सत्य काय आहे हेच सांगण्याचा प्रयत्न केला आहे. या तीनही महापुरूषांनी प्राथमिक शिक्षण सक्तीचे करण्यावर भर दिला असून सार्वत्रिक शिक्षणाची प्राथमिकता विशद केली आहे. राजश्री छत्रपती शाहू महाराजांच्या कार्याची महत्ती सांगताना प्राचार्य रा. तु. भगत म्हणतात, "राजश्री शाहू महाराजांनी आपल्या प्रजेला दिलेली अमोल देणगी म्हणजे त्यांची प्राथमिक शिक्षणापासून विविध प्रकारच्या उच्च आणि औद्योगिक शिक्षणाची योजना होय. आपल्या प्रजेने आपल्या उध्दारासाठी प्रथम स्वतःच्या पायावर उभे राहावे या उदात्त हेतूने प्रेरित होऊन राजश्रींनी शिक्षणाचा प्रसार केला. विषेशतः मोफत आणि सक्तीच्या प्राथमिक शिक्षणाचा प्रसार केला. विषेशतः मोफत आणि सक्तीच्या प्राथमिक शिक्षणाची सुरूवात करून राजश्री नी पायाभूत शिक्षणाची आखणी केली".[१] महाराजांच्या शिक्षण प्रसाराच्या कार्याला सामाजिक जाणिवेची व्यापक बैठक होती. शिक्षणातूनच सामाजिक सुधारणा आपण करू शकतो हे ते जाणून होते. ते स्वंतत्र विचारसरणीचे राजे होते. स्वयंभू प्रतिभेचे ते राजे होते. राज्याचे हित कशात आहे याची त्यांना जाणीव होती. ते द्रष्टे असल्यामुळे संपूर्ण मानवप्राण्यांचा उध्दार कशात आहे याची त्यांना पूरेपूर

जाणीव झाली होती. शिक्षण हाच खऱ्या अर्थाने माणसाला जिवंत ठेवणारा आणि विकसित करणारा प्राणवायू आहे याची त्यांना प्रचीती आली होती. म्हणून उच्चवर्णीयांचे काहीएक न ऐकता दलित, शोषित आणि बहुजन वर्गाला सक्षम करण्यासाठी त्यांनी शिक्षणावर भर दिला.

राजश्री शाहू महाराजांनी शिवछत्रपतींच्या एकूणच राज्यकारभाराचा आदर्श आपल्या डोळयापुढे ठेवला. राज्यरोहणानंतर महाराज राजवाडयाच्या चार भिंतीत न रमता संस्थानाचा दौरा करतात. त्यात त्यांना रयतेची पिळवणूक, त्यांचे दारिद्रय, अज्ञान आणि अंधश्रद्धा दिसतात. त्याने त्याचे अंतःकरण दुःखी, कष्टी होते. या संपूर्ण शोषित वर्गाच्या कल्याणाचा जे मूलमंत्र शोधतात. एकदा उसाच्या गुऱ्हाळात शेतकऱ्यांचे हात ऊस गाळतांना घाण्यात सापडतानाचे दृश्य पाहून शेतकऱ्याविषयी त्यांच्या मनात कळवळा निर्माण झाला. ते दृश्य अधोरेखित करतांना प्राचार्य रा. तु. भगत लिहितात, "महाराजांना शेतकऱ्यांचे दुःख पाहून वाईट वाटले. त्यांनी लागलीच एक जाहीरनामा काढला. तो असा की, "घाण्यामध्ये हात सापडणार नाही; अगर सापडलाच तर त्यास इजा होणार नाही, अशा तऱ्हेची त्यात काही यांत्रिक युक्ती तारीख १ जानेवारी १८९६ च्या आत कोणी शोधून काढल्यास ज्याची युक्ती सोपी, थोडक्या खर्चात होणारी व पसंत अशी ठरेल, त्यास चांगले बक्षिस देण्यात येईल'. यावरून सामान्य माणसांच्या सुख-दुःखात शाहू महाराज कसे समरस होत चालले होते हे दिसून येते.[२] यावरून सामान्य लोकांविषयीची त्यांची तळमळ आणि जिव्हाळा पाहावयास मिळतो. प्रजाहित राजा कसा असतो याचे मूर्तिमंत प्रतीक म्हणून शाहू महाराजांकडे पाहावे लागते. महाराष्ट्रात १८९६-९७ या वर्षात भीषण दुष्काळ पडला होता आणि लगेच दोन वर्षानंतर महाराष्ट्रात १८८९-९९ मध्ये प्लेगची साथ आली होती. या दोन्ही संकटप्रसंगी शाहू महाराजांनी आपल्या जिवाचे खऱ्या अर्थाने रान केले. जवळपास चार वर्षाच्या त्या कालखंडात राज्यभर फिरून प्रजेला कोणत्या गोष्टींची गरज आहे हे ओळखून त्यांनी सतत मदतीचा हात पुढे ठेवल्याचे अख्ख्या महाराष्ट्राने आपल्या डोळयाने पाहिले आहे. दुष्काळ निवारणार्थ त्यांनी एकूण नऊ निराधार आश्रम काढले होते. मजुरांच्या मुलांसाठी पाळणाघर काढली होती. अपंग, वृध्द आणि अत्यंत गरीब भुकेजल्या लोकांसाठी त्यांनी आश्रमांची निर्मिती केली. त्यांचे हृदय करूणामय होते. प्रेम, दया, क्षमा आणि शांती हया बाबी त्यांच्या व्यक्तिमत्वात एकवटल्या होत्या. त्यातून त्यांचे प्रगल्भ व्यक्तिमत्व आकारास आले होते. भूकेने व्याकुळ लोक त्यांच्या नजरेस पडले तर त्यांच्या हृदयात कालवाकालव होत असे. त्यांच्या हृदयात अपार करूणा आणि वात्सल्यभाव होता. मानवी मूल्यांची पेरणी करण्यासाठी त्यामुळेच ते सतत धडपडत असत. सचोटी, एकनिष्टता, धैर्यशीलता आणि न्यायप्रियता हया गोष्टींचा समुच्चय त्यांच्या व्यक्तिमत्वात एकवटलेला दिसून येतो या गोष्टीमुळेच ते राजा म्हणून श्रेष्ठ ठरलेत.

राजश्री चा राखीव जागांच्या संदर्भातला निर्णय हा सुध्दा मानवतावादी दृष्टीकोनातूनच असल्याचे आपल्या लक्षात येते. शासनकर्ता हा आई-बापासारखा असेल तर तो आपल्या राज्यातील दुबळया मुलांकडे अधिक लक्ष देईल. शाहू महाराजांना राखीव जागांच्या माध्यमातून समताधीष्टीत समाज निर्माण करायचा होता. दि. १५ एप्रिल १९२० रोजी नाशिक येथील सभेत भाषण करतांना ते म्हणाले, "वयात आलेल्या व आपले हिताहित कळणाऱ्या मुलांकडे लक्ष देण्याची आईबापास जरूरी नसते. पण जो अज्ञान आहे, ज्यांना चालता येत नाही, ज्यांना धड उभे ही राहता येत नाही; त्यांची काळजी आईबापास जास्त घ्यावी लागते. कोणास हाताचा आधार द्यावा लागतो. कोणास उचलूनही घ्यावे लागते, असे करणारे आईबाप आपले कर्तव्य योग्य तऱ्हेने बजावितात असे होते. सर्व मुलांस सारखे वागवीत नसल्याने ते मुलामुलांत पक्षपात करतात असा आरोप त्यांच्यावर करणे हे अधमपणाचे होईल. हेच तत्व लक्षात घेऊन मी अगदी निकृष्ट स्थितीत असलेल्याना जास्तीतजास्त उत्तेजन देत आहे. त्यांना नोकऱ्या सढळ हाताने दिल्या जात आहेत व वकिलीच्या सनदाही त्यांना देऊन त्यांची शिक्षण, दर्जा व महत्व वाढविण्यास येत आहे."[३] या शाहू महाराजांच्या भाषणातून दलित, शोषित वर्गाबद्दलची त्यांच्या मनात असलेली कणव आपल्या प्रत्ययास येते. त्यातून त्यांच्या मानवीय दृष्टीकोन स्पष्ट दिसतो. शाहू महाराजांना जातीव्यवस्था अजिबात मान्य नव्हती. ज्या काळाात अस्पृष्यांचा विटाळ केला जायचा त्याकाळात महाराज अस्पृष्यांना जवळ करीत. त्यांच्या हातचे खाणे पीणे करीत असत. त्यांना अस्पृश्यता निवारण कराये होते. त्यांच्या या कार्याची माहिती देताना कॉम्रेड गोविंदराव पानसरे म्हणतात, "गंगाराम कांबळे या महार नागरिकास हॉटेल काढून दिले. स्वतः तिथे चहा पीत. कुणाचे काही काम असले की तिथे बोलवत आणि स्वतःबरोबर गंगारामच्या हातचा चहा पाजत. शिकारीस असतांना धनगराच्या घरात जेवत. एकदा एका हरिजन स्त्रीने स्पृश्यांच्या विहिरीतून घागर भरून पाणी काढले. स्पृश्यांनी ते पाहिले. त्यानी तिला तसेच महाराजांपुढे सोनतळीस नेले. तक्रार केली. महाराज त्या स्त्रीला रागारागने बोलू लागले. आवाज चढला. घाईघाईने बोलू लागले. बोलता बोलता ठसका लागला. 'पाणी द्या! पाणी द्या!' म्हणून ओरडले आणि हरिजन स्त्रीच्या मडक्यातले पाणीच पिले. पाणी प्याल्यावर म्हणाले, "अरे बाबांनो ! आता मीच महारणीच्या घागरीतले पाणी प्यालो. काय करू ?"[४] अशा प्रकारे कार्य करण्याची महाराजांची अनोखी कार्यपध्दती होती. ते तर्काने एखादी गोष्ट पटविण्याऐवजी व्यवहारातून एखादी गोष्ट अत्यंत मार्मिकतेने पटवीत असत. जातीभेद पाळणे हे पाप असल्याने ते लोकांना मनोमन पटवून देत असत. देशोन्नतीच्या मार्गात जातीभेद हा अडथळा आहे; असे त्यांना वाटत असे. म्हणूनच त्यांनी डॉ. बाबासाहेब आंबडेकर यांच्या एकूणच कार्यप्रणालीला सलाम केले आहे. त्यांच्या कार्याचा

गौरव करण्यात त्यांनी धन्यता मानली आहे.

समारोपः राजश्री शाहू महाराज हे कर्ते सुधारक होते. समाजातील सर्व जाती धर्मीयांचा ते आदर करायचे. सर्वांचे कल्याण व्हावे तत्सम गुन्हेगार समजल्या गेलेल्याजमातींना जवळ करून त्यांना नोकऱ्या दिल्या, त्यांच्यातून अंगरक्षक नेमले, पहारेकरी नेमले, स्थावर वाहक नेमले. त्यांना जमिनी दिल्या, घर बांधून देऊन त्यांना स्थायिक केले. हे असे कार्य एखादा समाजसुधारकच करू शकतो. प्रज्ञेबद्दलचा आणि त्यातल्यात्यात दुबळया लोकांबद्दलचा उमाळा आणि अंतःकरण हेलावून टाकणारा कळवळाच त्यांना लोकनेता म्हणून मान्यता देऊन गेला. मानवीय भूमिकेतून प्रजेकडे पाहणारा प्रजाहित रक्षक राजा म्हणून त्यांनी मिळविलेली ओळख अपूर्व अशी आहे. छत्रपती शिवाजी महाराज, सयाजीराव गायकवाड महाराज यांच्या प्रजाहितदक्ष कार्यासारखेच राजश्री शाहू महाराजांचे कार्य अतुलनीय असे आहे. त्यांच्या गरिबांप्रती असलेल्या अपार करूणेमुळे उच्चवर्णीयांनाही मनातून त्यांच्याप्रती आदर वाटावा असे उत्तुगं व्यक्तिमत्व त्यांचे होत.

राजश्री शाहू महाराज हे पुरोगामी विचारधारेचे होते. १९१७ साली वल्लभभाई पटेलांचे वडील विठ्ठलभाई पटेल यांनी केंद्रीय मंत्रीमंडळात आंतरजातीय विवाहांना मान्यता देणारा कायदा मांडला होता. पुरीच्या शंकराचार्यांनी आणि करवीर संस्थानातील काही धार्मिक नेत्यांनी त्यांचा विरोध केला होता. लोकमान्य टिळकांनीही त्याला विरोध केला होता मात्र शाहू महाराजांनी त्या कायद्याला जाहीर पाठिंबा दिला होता. एवढयावरच ते थांबले नाहीत तर आपल्या संस्थानात आंतरजातीय विवाहास मान्यता देणारा कायदाच त्यांनी केला होता. स्त्रियांच्या उध्दाराविषयी त्यांनी बरेच प्रयत्न केले होते. वर्ग आणि जात नष्ट करून, उच्चवर्णीयांचे साम्राज्य नष्ट करून पीडितांचे, वंचितांचे कल्याणकारी राज्याचे त्यांनी स्वप्न पाहिले होते. कामगारांचे कल्याण व्हावे यादृष्टीने त्यांनी केलेले कार्य त्यांच्या मानवतावादी भूमिकेचे दर्शन घडविणारे असे आहे.

निष्कर्ष: १) समता, न्याय आणि बंधुभावाची शिकवण रूजविणारे प्रजाहितदक्ष कल्याणकारी राजे म्हणू शाहू महाराज ओळखले जातात. २) शेतकरी, कामगार, मजूर, दलित, स्त्रिया आदी घटकांसाठी केलेल्या कार्यातून मानवी मूल्ये रूजविणारे व्यक्तिमत्व म्हणून आपणास त्यांचा परिचय होतो. ३) सहकार क्षेत्राचा विकास करणारे विकासपुरुष राजे म्हणून महाराजांनी ख्याती आहे. ४) आंतरजातीय- आंतरधर्माचे विवाहाला कायदेशीर मान्यता देणारे शाहु महाराज हे पहिले राजे होत. ५) वर्ग, जात नष्ट करून समताधीष्टीत समाज निर्माण करण्याचे स्वप्न पाहणारे राजे म्हणून त्यांची ओळख आहे. ६) आरक्षणाच्या माध्यमातून मानवी मूल्ये रूजविण्याचा त्यांचा प्रयत्न त्यांच्यातील दया, करूणा, मैत्री या मंगलमय मूल्यांचा प्रत्यय आणून देणारा असा आहे.

संदर्भ टिपा:

१. *प्राचार्य रा. तु. भगत, 'राजश्री शाहू छत्रपती', रिया पब्लिकेशन, कोल्हापूर, ऑक्टोबर, २०११, पृ.१६.*
२. *तत्रैव, पृ. ३५, ३६.*
३. *कॉम्रेड, गोविंद पानसरे, 'राजश्री शाहू : वसा आणि वारसा' श्रमिक प्रतिष्ठान, कोल्हापूर, पाचवी आवृत्ती, पुनर्मुद्रण, जून, २००८, पृ.१०.*
४. *तत्रैव, पृ. ११, १२.*

छत्रपती शाहू महाराजांचा शिक्षणविचार व योगदान

डॉ. आर. आर. दिपटे, एस. एन. मोर महाविद्यालय, तुमसर E-mail: rajeshdipte@gmail.com

सारांश: *छत्रपती शाहू महाराज हे समाजाला नवीन दिशा दाखविणारे दिशादर्शक होते. यासाठी शिक्षण हे प्रभावी साधन त्यांनी निवडले. या शिक्षणाच्या माध्यमातून अनिष्ट रूढी, परंपरा, अंधश्रद्धा, जातीय व्यवस्था यात अडकलेल्या माणसाला या गुलामगिरीच्या जोखडातून बाहेर काढण्याचे काम त्यांनी केले. तात्पर्य समाज आणि देश शिक्षणाशिवाय प्रगती करू शकणार नाही हे त्यांनी ओळखले होते. ते कर्ते सुधारक होते. ग्रामीण भागातील तरुणांसाठी शिक्षण, वस्तीगृह , शिष्यवृत्ती अश्या योजना त्यांनी प्रत्यक्षात अंमलात आणल्या. सर्वांसाठी पाणवठे, कार्यालये, दवाखाने सार्वत्रिक केले. त्यांचे हे योगदान कधीही विसरता येणार नाही.*

प्रस्तावना: भारतीय शिक्षणाचा इतिहास हा संघर्षाचा इतिहास राहिलेला आहे. भारतीय शिक्षणावर प्राचीन काळापासून ब्राह्मण वर्गाची पकड असल्याचे दिसून येते. प्राचीन काळामध्ये औपचारिक शिक्षण अस्तित्वात नव्हते. परंतु व्यवहारिक शिक्षण अस्तित्वात होते. भारतात ब्रिटिशांचा आगमनापासून औपचारिक व सार्वत्रिक शिक्षणाची सुरुवात झाली असे दिसून येते. आधुनिक काळामध्ये औपचारिक शिक्षणाची सुरुवात झाली असली तरी भारतातील सर्व लोकांना शिक्षण हा मूलभूत हक्क म्हणून आवश्यक आहे. हे विचारात येण्यासाठी मोठा काळ लागला.

आधुनिक भारतामध्ये कल्याणकारी बहुजनकेंद्री व समन्यायी शिक्षण विचार हा महात्मा जोतिराव फुले यांनी प्रथमत: रुजविला. शिक्षाण हे केवळ उदरनिर्वाहाचे साधन नसून ते मानवमुक्तीचे प्रभावी हत्यार आहे अशी धारणा त्यांनी प्रस्तुत केली. या विचारासोबतच कृती कार्यक्रम सुद्धा राबविला. अस्पृश्यांसाठी शाळा, मुलींसाठी स्वतंत्र शाळा काढून त्यांनी शिक्षणाचा वापर मानवी स्वातंत्र्यासाठी केला. महात्मा फुल्यांचा हाच विचार छत्रपती शाहू महाराजांनी आपल्या कृतीशील हस्तक्षेपातून सिद्ध केला. शिक्षणामुळे स्वतःचे भलेबुरे समजण्याची क्षमता निर्माण होते. विवेकशीलता निर्माण होऊन व्यक्ती उदारमतवादी विज्ञाननिष्ठ व व्यापक होऊ शकतो. हा आशावाद शाहू महाराजांनी जागविला. यासाठी ब्राह्मणी सांस्कृतिक मक्तेदारीला छेद देत बहुजनकेंद्री शिक्षण विचार विस्तारला. याचाच भाग म्हणून आरक्षणाची सुरुवात वंचित समूहासाठी स्वतंत्र्य शाळा, वस्तीगृहे निर्माण केली. थोडक्यात छत्रपती शाहू महाराजांनी शिक्षण हे नैतिकता, सामाजिक न्याय, विचार स्वातंत्र्य व नवसमाज निर्मितीचे प्रभावी साधन आहे. हे आपल्या विचार कार्यातून सिद्ध केले.

आपल्या समाजाचा पाया म्हणजे लहान बालक असून त्यांच्यावर योग्य संस्कार झाले पाहिजे. जर समाजात शिक्षण नसेल तर सुजाण व सुसंस्कृत माणसे तयार होणार नाही. म्हणून बालपणात शिक्षणाची व्यवस्था झाली पाहिजे. या विचाराने त्यांनी आपल्या संस्थानात ८ सप्टेंबर १९१७ रोजी सक्तीच्या मोफत शिक्षणाचा जाहीरनामा प्रसिद्ध केला. त्यानुसार महाराजांच्या हस्ते ३० सप्टेंबर १९१९ रोजी सक्ती-शिक्षण मोहीमेला सुरुवात झाली. "१५ जानेवारी १९१९ रोजी प्राथमिक, माध्यमिक शाळा व महाविद्यालयीन अस्पृश्य मुलांना इतर मुलांसारखीच समानतेची वागणूक द्यावी. म्हणून शिक्षण खात्याला त्यांनी आज्ञा केली."[१] ही नव्या युगाची सुरुवात होती. प्रजेला आता शाहू महाराजांच्या रूपाने जाणता राजा मिळाला होता. ज्यांच्या जवळ ध्येयवादी दूरदृष्टी होती. जोतिरावांच्या विचारांमधून प्रेरणा घेऊन शाहूंनी शिक्षणाला आपल्या राज्यात अग्रक्रम दिला. इंग्रजांनी शिक्षण जरी सर्वांसाठी खुले केले तरी वरिष्ठ लोक इतर लोकांना जवळ येऊ देत नव्हती. ब्राह्मण शिक्षित पुढारी लोकांचा शिक्षण या कल्पनेला कायमच विरोध होता. त्यांची दृष्टी स्वच्छ होती. सर्वसाधारण समाजात शिक्षण नाही म्हणून मागासलेपण आहे. ते नाहीसे करायचे तर ही ज्ञानगंगा सामान्यापर्यंत नेली पाहिजे. यांच्यात शिक्षणाविषयी आवड निर्माण करणे, शिक्षण हेच परिवर्तन आहे. ही गोष्ट त्यांच्यात रुजविणे. हा त्यांच्या जीवनाचा उद्देश होता. "केवळ सुशिक्षित म्हणून मिरविणे त्यांना अपेक्षित नव्हते. अज्ञान, अंधश्रद्धा, दारिद्र्य यांनी ग्रस्त झालेल्या माणसाच्या परिवर्तनाची मुक्तीची ती चळवळ होती."[२]

- ➢ महाराजांची चळवळ ही शिक्षणविषयक सोयी-सवलती, शिक्षण संस्थेची निर्मिती, शिक्षण संस्थांना मदत, शिक्षण विषयक विविध उपकरण इत्यादी उपलब्ध करून देण्यासाठी होते.
- ➢ वेगवेगळ्या जाती-जमाती मधील विद्यार्थ्यांना वस्तीगृह उपलब्ध करून देणे. वस्तीगृहाला प्रोत्साहन देणे व विद्यार्थ्यांमध्ये एकोपा निर्माण करणे. जाती-जातीमधील अंतर कमी करणे.
- ➢ सामान्य माणसाच्या मनामध्ये शिक्षणाविषयी लालसा निर्माण करणे. अशा या विविध उपायाच्या माध्यमाने त्यांनी एका नव्या क्रांती युगाला सुरुवात केली होती.

अशा लहान-लहान सूत्रांमधून त्यांनी शिक्षण गुंफण्याच्या प्रयत्न केला. व्यापक समाजशिक्षण या मोठ्या सुत्रामधून लहान सूत्रे गोवली. मुले-मुली यांच्यासाठी प्राथमिक व माध्यमिक ज्ञानाची निर्मिती, रात्री शाळा, प्रशिक्षण शाळा, क्षेत्रीय वैदिक

स्कूल, पाटील शाळा, सत्यशोधक शाळा इत्यादी व्यापक समाज शिक्षणाचे प्रमुख सूत्र पुढे ठेवले. त्यांना लोकांना केवळ 'शहाणे' करायचे नव्हते. तर लोकांना 'ज्ञानी' करायचे होते. ज्ञानी व शहाणे यात फरक आहे. या ज्ञानी करणा-या, व्यापक समाज शिक्षणामागील भूमिका राजश्रींनी अशी विशद केली. ते सांगतात, "हल्लीच्या स्थितीत, आमचे ध्येय साध्य करण्यासाठी जे कर्तव्य आम्हास करावयाचे, ते आमच्या समाज सुशिक्षित करणे हे होय. म्हणूनच प्रत्येक समाजाने आमच्या समाजातील प्रत्येक व्यक्तीच्या कल्याणाकरिता झटणे अगत्याचे आहे. निरनिराळ्या समाजातील लोकांना शिक्षण देण्याची पद्धत ही काळजीपूर्वक अनुसरीत आहे आणि माझ्या आयुष्याच्या पुढील काळात तीच पद्धत सुरू ठेवण्याची माझी इच्छा आहे."[३] राजश्रींना ही ज्योत सर्वसामान्य लोकांसाठी पेटविण्याची इच्छा होती. ही चेतना सामुहिक हिताच्या कल्याणासाठी होती. ही सर्वव्यापी व सर्वस्वी होती.

राजश्रीची प्राथमिक शिक्षणाच्या घातलेल्या आग्रहातून प्राथमिक ते माध्यमिक उच्च शिक्षणापर्यंत त्यांच्या उद्देश्य स्पष्ट होतो. त्यांनी त्यांच्या प्राथमिक शिक्षणाची पायाभरणी पासून आपल्या शैक्षणिक कार्यास प्रारंभ केला. त्यामागे त्यांचे विचार सूत्र आहे राजश्री म्हणतात. "प्राथमिक शिक्षणावर माझा भर आहे. तरी दुय्यम व उच्च शिक्षणाकडे माझे लक्ष कमी नाही. माझ्या रयतेमध्ये प्राथमिक व उच्च शिक्षणाचा प्रसार करण्याची माझी इतक्या जोराने खटपट चालली आहे. यावरून शक्य तितक्या लवकर रयतेच स्वराज्य देण्याचे माझे धोरण आहे. हे आपल्या ध्यानी येईलच. माझी सर्व प्रजा मराठी इयत्ता तिसरी जरी शिकून तयार झाली असली तरी त्यांना राज्यकारभाराचे हक्क आनंदाने देऊन मी आजच विश्रांती घेतली असती..... आज राज्य कारभाराचे सर्व श्रम मलाच करावी लागत आहे. प्रजेवर फक्त कर देण्याची जबाबदारी आहे. पुढे कर देणे व योग्य तो खर्च करणे ही जबाबदारी रयतेवर पडेल. पण माझी प्रजा ही जबाबदारी घेण्यास अगोदर पूर्णपणे नसले तरी अंशतः तरी पात्र झाली पाहिजे. म्हणजे रयतेतील थोडासा भाग पूर्ण सुशिक्षित होण्यापेक्षा सर्व रयतेला प्राथमिक शिक्षणाचा थोडा तरी अंश मिळाला पाहिजे..... करिता अधिकारदान करण्यापूर्वी सर्व लोकांत विद्याप्रसार करण्याकडे अगोदर लक्ष देणे जरूर आहे."[४]

त्यांच्या विशाल दृष्टीतील महत्त्वाचे कार्य म्हणजे अस्पृश्यता बंद करण्यासाठी त्यांनी कायदा केला. त्या कायद्यात अस्पृश्यता पाळणा-यास कडक शिक्षेची तरतूद केली. शासकीय कार्यालये, शाळा, दवाखाने, विहिरी, पानवठे सार्वत्रिक केल्या. अस्पृश्यांसाठी ज्या स्वतंत्र शाळा होत्या त्या बंद केल्या. सर्व मुलांना एकच शिक्षण देण्याची व्यवस्था केली. हा देशातील सर्वसामान्य लोकांसाठी घेतलेला क्रांतिकारक निर्णय होता. आजवर वंचित असलेला वर्ग आता शाळेची पायरी चढणार होता. ही एक नव्या युगाची सुरुवात झालेली होती.

राजश्री शाहू महाराजांनी सर्व ब्राह्मण ब्राह्मणेत्तरांसाठी ५० टक्के आरक्षणाचा कायदा केला. तो अर्थात करवीर, कोल्हापूर संस्थानात याची सुरुवात केली. त्यांनी कुलकर्णी वतन खारीज केल्यावर महिन्याभरात २६ जुलै १९१८ रोजी महाराजांनी आपल्या वाढदिवसाच्या अनोखी भेट समाजाला दिली. "अस्पृश्य निर्मूलनासाठी त्यांनी या दिवशी जाहीरनामा प्रसिद्ध केला. १ ऑगस्ट १९१८ रोजी गुन्हेगारी गणल्या गेलेल्या जातीची हजेरी प्रथा यांनी बंद केली. ८ ऑगस्ट १९१८ रोजी अस्पृश्यांना नोक-यांमध्ये अग्रक्रम देण्याची राजाज्ञा काढली. तर १८ सप्टेंबर १९१८ रोजी महारवतन खालसा केले."[५] महाराजांनी मागासलेपण कायम ठेवणारे हे वतन रद्द व्हावे म्हणून त्यांनी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांना प्रेरणा दिली. त्यासाठी आंबेडकरांना खूप मेहनत घ्यावी लागली. पण महाराजांनी आपल्या अधिकारात ही गोष्ट केली.

त्यांच्या विशालकाय कार्यक्षेत्राच्या एक महत्त्वाच्या भाग म्हणजे कोल्हापूर येथे त्यांनी निर्माण केलेला वस्तीगृह होता. खेड्यापाड्यातील मुलांना शहरात शिक्षण परवडणारे नव्हते. अशा सर्व जातीतील विद्यार्थ्यांसाठी कोल्हापूरला त्यांनी १८९६ साली एक वस्तीगृह काढले. राहणे व जेवण येथे मोफत होते. व्यवस्था पाहण्यासाठी ब्राह्मण व्यवस्थापकांची नेमणूक करण्यात आली.

शिक्षण समृद्धीच्या कार्यातील ग्रंथ समृद्धीचे महत्त्व हे राजश्रीने जाणले. या दृष्टीने त्यांनी १९१० ला फेरिस मेडिकल ग्रंथालयाला देणगी दिली. सर्वसाधारण गरीब विद्यार्थ्यांसाठी उभ्या केलेल्या ग्रंथालय निधीच्या व्याजातून शाळा, महाविद्यालयातील विद्यार्थ्यांना ग्रंथ पुरविण्याची एक 'पुस्तक पेढी योजना' होती.

समारोप: राजश्री शाहू महाराजांनी उभ्या केलेल्या शैक्षणिक चळवळीचे सूत्र मक्तेदारीकडून सार्वजनिकतेकडे जाणारे आहे. ते खाजगी हितसंबंधाकडून सामाजिक कल्याणाकडे नेणारे आहे. विषमतेने किडलेल्या आणि जातीय पंथांनी नासलेल्या समाजजीवनाला समानतेच्या पातळीवर आणणारे आहे. समाज विषयासाठी लोकांच्या मानगुटीवर बसलेली अंधश्रद्धा, अविद्या, रुढी, परंपरा यांना छेद देणे सोपे काम नव्हते. ही लढाई संपलेली नव्हती. पण एक नवीन दिशा देण्याचे धाडस या काळात झाले. राजश्रीने मृत्यूच्या दोन वर्षांपूर्वी एका भाषणात म्हटले होते व समाजातील एकूण एक व्यक्तीला त्यांची जात, पात, पंथ, भेद लक्षात न घेता शिक्षण द्यावे. स्वतःचे जीवनमान उंचावण्यास त्यास उद्युक्त करावे. समाजातील अंधश्रद्धेला मुठमाती द्यावी आणि जिच्यामुळे समाजात एक विलक्षण कृतीमता आलेली आहे. त्या विषमतेची कारणेच समूळ निपटून काढावी. याच हेतूने इतकी वर्ष आम्ही अतिशय चिकाटीने प्रयत्न करीत आलो. तथापि हे श्रम सोपे नाही. शेकडो वर्षाची अगतिकता दूर करावी लागणार आहे. समाजाची जुनी व कालबाह्य झालेली घडी संपूर्णतया बदलावी लागणार."[६] त्यांची शिक्षणाची वाटचाल ही दीर्घ काळाची होती. शिक्षण हे केवळ शिक्षणासाठीच नव्हे तर सामाजिक, धार्मिक,

आर्थिक, राजकीय, विषमता, दारिद्र्याच्या विळख्यातून समाजाला बाहेर काढण्यासाठी आहे. ही त्याची व्यापक दृष्टी होती. सर्वांना लाभणा-या उत्तम शिक्षणाने, उत्तम नागरिक, उत्तम समाज, राष्ट्र निर्मिती उभी करण्याच्या दिशेने हे क्रांतिकारक पाऊल ठरेल ह्यावर त्यांचा विश्वास होता. जीवनाचा सर्व बाजूंनी विचार करण्या-या राजश्रीच्या मनासमोर हे स्वप्न फुलत आहे. महात्मा फुल्यांच्या परंपरेचा ती दीप्तीसंपन्न वारसा आहे.

निष्कर्ष: १(भारतीय शिक्षणाचा इतिहास हा संघर्षाचा इतिहास राहिला आहे. २(शिक्षणाने योग्य संस्कार होऊन सुजाण व सुसंस्कृत माणसे निर्माण करणे हा उद्देश्य त्यांच्यापुढे होता. ३(लोकांमध्ये शिक्षणाविषयी लालसा निर्माण करणे हा त्यांच्या उद्देश होता. ४(केवळ शिक्षणच नव्हे तर अस्पृश्य निवारण वस्तीगृह , शिष्यवृत्ती, जातीभेद निर्मूलन असे अनेक विविध प्रयोग व सिद्धी त्यांनी केली. ५(ग्रंथ समृद्धी, वैयक्तिक व सार्वत्रिक जीवन विकास, अंधश्रद्धा, रूढी, परंपरा त्यातून लोकांना बाहेर काढणे हे त्यांचे उद्देश्य होते.

संदर्भ ग्रंथ :

1. *राणा अशोक, 'लोकांचा राजा', शाहू छत्रपती जिजाऊ प्रकाशन क्रमांक ११, पुणे, प्र. आ. १२ जानेवारी २००२, पृ. १६*
2. *'राजश्री शाहू गौरवग्रंथ', प्रकाशक - महाराष्ट्र राज्य शिक्षण विभाग सचिवालय, मुंबई, २०१६, पृ. ७५*
3. *तत्रैव, पृ. ७६*
4. *तत्रैव, पृ. ७८*
5. *राणा अशोक, 'लोकांचा राजा', शाहू छत्रपती जिजाऊ प्रकाशन क्रमांक ११, पुणे, प्र. आ. १२ जानेवारी २००२, पृ. २०*
6. *'राजश्री शाहू गौरवग्रंथ', प्रकाशक - महाराष्ट्र राज्य शिक्षण विभाग सचिवालय, मुंबई, २०१६, पृ. २*

महिला सुरक्षा कायद्याबाबत महिलांमध्ये जागरूकता : काळाची गरज

डॉ. रागिणी मोटघरे, *सहाय्यक प्राध्यापक, आठवले समाजकार्य महाविद्यालय, चिमूर जि. चंद्रपूर*

सारांश: *कायदा अस्तित्वात असूनही त्याची आवश्यकता समाजाला पटवून देण्याची गरज असते. अज्ञान, गैरसमज दूर करावा लागतो. आज महिला कितीही मोठ्या पदावर कार्यरत असल्या तरी त्यांच्या घरातल्या जबाबदाऱ्यापासून त्यांना अजूनही मुक्तता मिळाली नाही. आजही कित्येक ठिकाणी पुरुषी वर्चस्व बघायला मिळते. स्त्री-पुरुष समानता आणायची असेल तर प्रथम समाजाची मानसिकता बदलायला पाहिजे. स्त्रीस तिचा निर्णय घेण्याचा स्वतंत्र अधिकार दिला पाहिजे स्त्रियांच्या सुरक्षेविषयी आज अनेक कायदे अस्तित्वात असूनही स्त्रियांवर होणारे अन्याय अत्याचाराचे प्रमाण दिवसेंदिवस वाढतच आहे. आजही स्त्रियांना अनेक समस्यांना सामोरे जावे लागत आहे. हे कुठेतरी थांबवण्यासाठी एक सुजाण नागरिक म्हणून स्वत: स्त्रीने व समाजानी सुद्धा वैचारिक बदल घडविणे आवश्यक आहे. उपलब्ध असलेल्या कायद्याबाबत स्त्री जागरूकता असणे अत्यंत आवश्यक आहे.*

प्रस्तावना: आज भारतातील महिला सुरक्षा हा एक मोठा प्रश्न निर्माण झालेला आहे. महिला या मोठमोठ्या पदांवर कार्यरत असून तिच्यावर होणारे अन्याय, अत्याचार अजूनही थांबलेले दिसत नाही. आपल्या देशात महिलांवर होणारे गुन्ह्याचे प्रमाण वाढलेले आहे. आजही महिला घरातून बाहेर पडण्यापूर्वी दहावेळा विचार करत असते. घरातून निघतांना मनात भीती घेऊन निघत असतात. रात्रो भीतीने जगणाऱ्या महिलांचे चित्र आजही आपल्या देशात काही ठिकाणी दिसून येते. महिला सुरक्षा हा अतिशय व्यापक असा विषय आहे. स्त्रीला देवीचे रूप मानले जाते आणि काही मोजक्या ठिकाणी घरात सणासुदीला तिची लक्ष्मी म्हणून पूजा केली जाते. परंतु आजही बऱ्याचशा स्त्रिया भीतीच्या छायेत जगतात. मागील काही वर्षात स्त्रियांवर होणारे अत्याचार पाहल्यास आपल्या देशातील स्त्री आजही पूर्णपणे सुरक्षित आहे काय? असा प्रश्न निर्माण होतो. म्हणून प्रत्येक महिलेला तिचे हक्क आणि अधिकार दिले गेले पाहिजे. महिलांवर होणारे अन्यायाविरुद्ध त्यांना न्याय मिळविण्यासाठी महिला संरक्षणासाठी अनेक कायदे आहेत त्यांचा उपयोग स्वत:च्या संरक्षणासाठी महिलांनी करून घ्यायला हवा. महिलांवर वेगवेगळे अन्याय अत्याचार होतात व त्यावरून न्याय मिळविण्यासाठी कोणकोणते कायदे आहेत याची चर्चा या ठिकाणी केली आहे.

उद्दिष्टे : १) महिलांच्या सुरक्षिततेसाठी असलेले कायदे जाणून घेणे. २) महिलांच्या संरक्षणासाठी भारत सरकारने लागू केलेल्या कायद्याविषयी महिलांमध्ये जाणीवजागृती निर्माण करण्यासाठी सूचना व शिफारशी सुचविणे.

संशोधन पद्धती: प्रस्तुत संशोधनासाठी विविध संदर्भ ग्रंथ, नियतकालिके, वर्तमानपत्र, शोधनिबंध या द्वितीय सामग्रीचा वापर करून संकलित माहिती वर्णनात्मक पद्धतीने मांडली आहे.

तथ्य संकलन: प्रस्तुत संशोधनासाठी विविध संदर्भ ग्रंथ, नियतकालिके, वर्तमानपत्र, शोधनिबंध या द्वितीय सामग्रीचा वापर केला आहे.

महिला सुरक्षाबाबत कायदे :

१) विशेष विवाह अधिनियम (१९५४): विशेष विवाह अधिनियम (१९५४) च्या तरतुदीनुसार भारतातील कोणत्याही धर्मातील मानसिकदृष्ट्या सक्षम स्त्रीला १८ वर्ष पूर्ण झाल्यानंतर कोणत्याही धर्मातील व्यक्तीशी आंतरविवाह किंवा प्रेमविवाह

स्वत:च्या इच्छेनुसार करण्याचा अधिकार दिला आहे. स्त्रीला स्वत:च्या इच्छेनुसार पती निवडण्याचा पूर्ण स्वातंत्र्य दिलेला आहे. तसेच विवाह करण्यास पुरुषांचे वय २१ वर्षापेक्षा जास्त असणे अत्यंत गरजेचे आहे.

२) हिंदू विवाह कायदा (१९५५): विवाह हा भारतातील संस्कृतीनुसार संस्कार मानला जातो. १२५ या कलमानुसार महिलेला पोटगी घेण्याचा संपूर्णत: हक्क आहे. परंतु हिंदू विवाह कायदा १९५५ नुसार पास करण्यात आला. पोटगीची रक्कम ही पतीच्या कमाईवर अवलंबून असते.पतीच्या कमाईमधील दहा टक्के रक्कम ही पोटगी म्हणून दिल्या जाते. पती-पत्नीच्या वादामधील निर्णय लागेपर्यंत मधल्या काळात पत्नीच्या उदरनिर्वाहासाठी अंतरिम पूर्वीची रक्कम देण्याची तरतूद यामध्ये केली आहे.

३) हिंदू उत्तराधिकार कायदा (१९५६): हिंदू महिला ही एकत्र कुटुंबात राहत असल्यास वाटणी मागण्याचा संपूर्ण अधिकार महिलेला आहे. महिला स्वत:च्या मालकीचा धन मिळण्यासाठी न्यायालयात गुन्हा दखल करू शकते. वडिलांच्या संपत्तीवर सुद्धा महिलेला अधिकार गाजविता येतो. हिंदू कायद्यानुसार महिलांना संपत्तीमध्ये अधिकार मिळाले आहे.

४) हिंदू दत्तक कायदा (१९५६): मुल नसल्याच्या सर्वात जास्त त्रास हा स्त्रीला सहन करावा लागतो. मानसिकदृष्ट्या, कौटुंबिक, सामाजिक, भावनिकदृष्ट्या स्त्रीची समाजाकडूनही पिळवणूक केली जाते. मुल नसल्याचे दु:ख हे पुरुषापेक्षा कितीतरी पटीने सतीला सहन करावे लागते. म्हणून ज्या (स्त्री-पुरुषाला) पती-पत्नीला मुल नाही अशांना दत्तक घेणे हे या कायद्यामुळे एक वरदान मिळाले आहे. कुठल्याही पती-पत्नीला किंवा कोणत्याही मानसिक व शारीरिकदृष्ट्या सक्षम पुरुषाला आपल्या पत्नीच्या व पतीच्या संमतीने मूल दत्तक घेण्याची तरतूद या कायद्यामध्ये केलेली आहे. एखादी अविवाहित, निपुत्रिक, घटस्फोटीत किंवा विधवा स्त्री एखादा मुलगा किंवा मुलगी दत्तक घेऊन मातृत्व सुख अनुभव घेण्याची संधी तिला या कायद्यामुळे प्राप्त झालेली आहे.

५) पोटगीचा कायदा (१९५६): हिंदू संस्कृतीनुसार घर सांभाळण्याची जबाबदारी किंवा स्त्रीवर आणि अर्थार्जनाची जबाबदारी पुरुषावर सोपविली आहे. १९५६ च्या पूर्वीच्या कायद्याने पत्नीचे पालनपोषण करण्याची जबाबदारी ही पतीवरच होती आणि पतीच्या संपत्तीमधूनच तिला स्वतःचा उदरनिर्वाह करण्यासाठी वाटा मिळण्याची तरतूद होती. एखादी स्त्री काही कारणास्तव पतीपासून अलग राहिल्यास तिला पोटगी मागण्याचा पूर्ण अधिकार आहे. १९४६ नुसार हिंदू विवाहित स्त्रीचा स्वतंत्र राहण्याचा व पोटगीचा कायदा मिळालेला होता. याच तरतुदी १९५६ १९५६ च्या कायद्यात स्वीकारल्या गेलेल्या आहेत.

६) स्त्रिया आणि मुलींचा अनैतिक व्यापार प्रतिबंधक कायदा (१९५६): १९५६ साली स्त्रिया आणि बालकांचा अनैतिक व्यापार रोखण्यासाठी हा कायदा पारित करण्यात आला. लाखाहून अधिक बालक व स्त्रिया यांच्या बेकायदेशीरपणे त्यांची लैंगिक शोषण करण्यासाठी किंवा त्यांचे अवयव काढून विक्री करण्यासाठी किंवा त्यांची विक्री करण्यासाठी त्यांना पळून नेले जात असे व स्त्री बालकांना नको असलेले कृत्य त्यांच्याकडून केले जात असे. स्त्रियांचा अनैतिक व्यापार करणाऱ्या व्यक्तींना कठोर शिक्षा देण्याची तरतूद या कायद्यामध्ये केलेली आहे. या कायद्यामुळे स्त्रियांवर होणारे लैंगिक शोषण व स्त्रियांचे होणारे व्यापार याला काही प्रमाणात आळा बसलेला आहे.

७) हुंडा विरोधी कायदा (१९६१): एखाद्या व्यक्तीने हुंडा घेतल्यास किंवा दुसऱ्या व्यक्तीने हुंडा मागितल्यास त्या व्यक्तीवर गुन्हा दाखल होतो. आजही काही भागात आपल्याला हुंडा घेताना व देताना दिसून येतात, हे कुठेतरी थांबवण्यासाठी हा कायदा निर्माण केला आहे. १९६१२ कलमानुसार एखाद्याने हुंडा घेतल्यास पाच वर्षाची कारावासाची शिक्षा व १५००० रोख रक्कम अथवा हुंड्याच्या मुल्या एवढी रक्कम जी त्यांच्यापेक्षा जास्त असेल. हुंडा हा प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्षरीत्या मागितल्यास रुपये १०००० दंडाची शिक्षा करण्याची तरतूद १९६१ च्या कलम ४ नुसार केलेली आहे. जर एखाद्या व्यक्तीने हुंड्याच्या संदर्भात जाहिरात प्रसिद्ध केली तर त्याला कारावासाची शिक्षा आणि दंड या तरतुदीमध्ये लागू होतो.

८) समान वेतन कायदा (१९७६): भारतीय संविधान कलम ३९ नुसार प्रत्येक राज्यांना मार्गदर्शक अशी तत्त्वे ठरवून दिलेली आहे. स्त्री-पुरुष दोघांनाही समान कामासाठी लैंगिक भेदभाव न ठेवता समान वेतन मिळायला पाहिजे. भारतीय संविधानामध्ये लैंगिक भेदभाव करण्यास बंदी घातलेली आहे संविधानाच्या प्रस्तावात सर्वांना समान दर्जा आणि समान संधी उपलब्ध करून देणे, सामाजिक आणि आर्थिक राजकीय न्याय देणे हे घटनेचे मुख्य उद्दिष्ट आहे. पोलीस विभाग व यासारखे विभाग वगळता बाकी इतरत्र कोणत्या ठिकाणी स्त्रियांना रात्री कामाला बोलावले जात नाही.

९) बालविवाह विरोधी कायदा (१९८७): पूर्वी बालविवाह प्रथा ही खूप मोठ्या प्रमाणात दिसून येत होती. आजही काही ग्रामीण भागामध्ये बालविवाह प्रथा ही आहे. मुलीचे लहान (१३ ते १५) वयातच लग्न करून दिले जाते, परंतु योग्य वेळेस लग्न करणे आरोग्याच्या आणि समाजाच्यादृष्टीने योग्य आहे लग्नासाठी मुलीचे वय कमीत कमी १८ असायला हवे आणि मुलाचे वय २१ असायला हवे जर मुला-मुलींचे वय कमी बसत असल्यास त्यांना शिक्षा होते. हा कायदा सर्व धर्मातील लोकांना समान लागू आहे.

१०) सती जाण्याच्या कृत्यास प्रतिबंध अधिनियम (१९८७): ही एक अशी प्रथा होती ज्यामध्ये पतीच्या मृत्यूनंतर पतीच्या अंत्यसंस्कारामध्ये त्याच्या विधवा झालेल्या पत्नीलाही जाळले जात असे. कधी त्या विधवेची त्यासाठी संमती असायची तर कधी तिची संमती नसायची तरी तिला करण्यास भाग पाडले जात असे. पतीच्या अंत्यसंस्कारामध्ये जळणाऱ्या स्त्रीला सती म्हणतात. म्हणजे ती पवित्र स्त्री असे म्हटले जायचे. म्हणून सती

प्रथा बंद होण्यासाठी ब्राह्मो समाजाचे संस्थापक राजा राम मोहन रॉय यांनी महिला वरील होणाऱ्या अत्याचाराविरुद्ध आवाज उठविला व त्यांच्या प्रयत्नामुळे ४ डिसेंबर १८२९ रोजी ब्रिटिश सरकारने भारतामध्ये सती प्रथेवर बंदी घातली. बंगाल सती अधिनियम ४ डिसेंबर १८२९ रोजी ब्रिटिश भारताचे तत्कालीन गव्हर्नर जनरल लॉर्ड विल्यम बेटिंग यांनी हा कायदा पारित केला. या कायद्याद्वारे संपूर्ण भारतात सती प्रथेवर बंदी घालण्यात आली. सती प्रथा ही मानवी व स्त्री भावनांच्या विरुद्ध आहे. सती प्रथेचे प्रशंसा किंवा गौरव करणे या खालील कृत्यांचा समावेश यामध्ये आहे. सती गेल्यानंतर कोणताही समारंभ किंवा सण साजरा करणाऱ्याबद्दल मिरवणुक काढणे सती जाण्याच्या कृत्यास पाठिंबा देणे, त्याचा प्रचार करणे किंवा प्रसार करणे.

११) महाराष्ट्र देवदासी प्रथा प्रतिबंध व निर्मूलन कायदा (२००५): सुरुवातीला महाराष्ट्र मधील सर्व हिंदू मंदिरे किंवा धार्मिक स्थळे इ. ठिकाणी स्त्रियांना देवदासी म्हणून अर्पण करण्याची प्रथा होती. या प्रथेला आळा बसावा म्हणून हा कायदा अमलात आणला गेला. धार्मिक भावनेला बळी न पडून स्त्रीला मंदिराची सेवा करण्यासाठी स्त्रीला देवदासी बनविण्यात येत होते. त्यामधून कित्येक स्त्रीवर अन्याय आणि अत्याचार घडत होते. देवदासीच्या नावावर होत असलेला अन्याय व अत्याचार दूर करण्यासाठी हा कायदा सुरू करून त्याची अंमलबजावणी केली.

१२) वडिलांच्या मालमत्तेवर महिलांचा हक्क (२००५): पूर्वी-वडिलांच्या संपत्तीवर मुलांचा अधिकार असायचा, मुलींना हक्क दिला जात नव्हता. त्यामुळे मुलींना वडिलांच्या मालमत्तेत हक्क मिळण्यासाठी ९ सप्टेंबर २००५ रोजी हा कायदा लागू झाला. वडिलांच्या स्वतःच्या मालकी संपत्तीवर स्वतःच्या मुलामुलींना सारखा वाटा मिळावा म्हणून न्यायालयाने प्रयत्न केले आहे. म्हणून मुलगा आणि मुलगी या दोघांनाही मालमत्तेत समान हक्क देण्यात आलेला आहे.

१३) कौटुंबिक कलहा पासून महिलांचे संरक्षण कायदा (२००६): भारतातील ७० टक्के महिला कौटुंबिक हिंसाचाराच्या बळी आहेत आणि १० टक्के महिला या हिंसाचाराबद्दल तक्रार करतात. महिलांना घरामध्ये सुरक्षितता मिळण्यासाठी हा कायदा २००६ ला लागू करण्यात आला. या कायद्यातील महत्त्वाचा मुद्दा असा आहे की, एखादी पिडीत व्यक्ती तक्रार नोंदवू शकत नसेल तर ज्या महिलेला कौटुंबिक हिंसाचाराला बळी पडत असल्याची माहिती आहे तर ती व्यक्ती पीडित व्यक्तीची तक्रार पोलिसांमध्ये नोंदवू शकते. हा कायदा २६ ऑक्टोबर २००६ साली मंजूर करण्यात आला.

१४) कामाच्या ठिकाणी होणाऱ्या महिलांच्या लैंगिक छळाविरुद्ध प्रतिबंध संरक्षण आणि निवारण (२०१३): लैंगिक गुन्ह्यासंदर्भात कामाच्या ठिकाणी महिलांवर होणारे अन्याय, अत्याचार आणि महिलांचा होणारा छळ थांबविण्यासाठी कायद्याचे मार्गदर्शक तत्व आखून दिली आहेत. शासकीय, निमशासकीय, सार्वजनिक, खाजगी तथा अन्य विविध संस्थेमध्ये ती लागू आहे. बहुतांश संस्थांमध्ये तक्रारीचे झटपट निवारण होण्यासाठी महिला तक्रार समिती स्थापन केलेली आहे. या कायद्याला ३ सप्टेंबर २०१२ ला लोकसभेत, २६ फेब्रुवारी २०१३ ला राज्यसभेत मंजुरी मिळालेली आहे आणि ९ डिसेंबर २०१३ रोजी हा कायदा लागू करण्यात आला आहे. ज्या ठिकाणी १० पेक्षा जास्त कर्मचारी काम करीत आहे आणि त्या ठिकाणी महिला कर्मचारी काम करीत आहे अशा ठिकाणी समिती गठीत करणे बंधनकारक केले आहे.

१५) महिला संरक्षण कायदा: महिलांना कौटुंबिक छळ, सामाजिक, आर्थिक व शारीरिक संरक्षण या कायद्याअंतर्गत मिळते. नुकसान भरपाई देणे, संरक्षण आकारण्याची नियुक्ती करणे हा कायदा फक्त पुरुषांविरुद्ध लागू होतो.

१६) छेडछाड विरोधी कायदा: एखाद्या स्त्रीला चिडवणे, स्त्रीच्या मागे-मागे जाणे, तिच्यावर टॉन्ट करणे, तिच्यावर जबरदस्ती करण्याचा प्रयत्न करणे अशा प्रकारचे कृत्य करणाऱ्या व्यक्तीस भारतीय दंड संहिता ३५४ नुसार शिक्षेची तरतूद आहे आणि छेडछाड केल्याबद्दल भा.दं.स. कलम ५०९ अंतर्गत पोलीस तक्रार दाखल करता येते.

१७) मुलांवर हक्क: पती-पत्नी दोघांचाही मुलांवर सारखाच अधिकार असतो. परंतु एखाद्या महिलेचा घटस्फोट झाल्यास ती स्वतःच्या मुलाला व मुलीला समज येईपर्यंत किंवा ते मुल ५ वर्षाचे होईपर्यंत ती स्वतःजवळ ठेवू शकते पण ५ वर्षावरील अधिक मुलीला/मुलाला ही स्वतःजवळ ठेवू शकत नाही, तेव्हा मात्र कोर्टाचा निर्णय बंधनकारक असतो. याशिवाय महिलांच्या सुरक्षेसाठी कायद्याची अंमलबजावणीसाठी खालील विविध समित्या कार्यरत आहे.

१) महिला आयोग: महिला आयोगाची स्थापना ही ३१ जानेवारी १९९२ साली झाली असून महिलांना संविधानिक न्याय व सुरक्षा आणि अधिकार मिळण्यासाठी महिला कोणतीही थेट तक्रार महिला आयोगाकडे करून शकतात हा आयोग वेळोवेळी सरकारला महिला कल्याणच्या योजनाही सादर करतो.

२) जिल्हा महिला सहायता समिती: जिल्हा अधिकारी यांच्या हाताखाली महिला सहाय्यता समिती गठित केली आहे. महिलांवर होणारे शोषण व छळ व त्याबद्दलची लेखी स्वरूपाची तक्रार या समितीकडे देऊ शकते व स्वयंसेवी संस्थांची व्यवस्था या समितीमार्फत केली जाते. महिलांच्या संरक्षणासाठी वरील विविध कायदे अस्तित्वात असून महिलांमध्ये त्याविषयी जाणीव जागृती निर्माण होणे आवश्यक आहे.

निष्कर्ष: १) विविध कायदे अस्तित्वात असूनही महिला त्याप्रती जागृत नाहीत. २) प्रत्येक स्त्रीचे स्वतंत्र निर्णय घेण्याचे प्रमाण कमी आहे. ३) स्त्रियांमध्ये कायदेविषयक जागृती निर्माण होण्यासाठी प्रशासकीय यंत्रणा सक्रिय करणे आवश्यक आहे.

सूचना व शिफारशी: १) महिलांमध्ये कायदेविषयक

जागरूकता निर्माण करण्यासाठी शासकीय पातळीवर विविध कार्यक्रमाचे आयोजन करणे.२) जागतिक महिला दिन, सावित्रीबाई फुले जयंती, जिजामाता जयंती, अहिल्याबाई होळकर, रमाबाई आंबेडकर जयंती, फातिमा शेख अशा दिनानिमित्त महिलांमध्ये जागृती निर्माण करण्यासाठी कायदेविषयक मार्गदर्शनपर वेगवेगळया कार्यक्रमाचे आयोजन करण्यात यावे. ३) बचत गट, महिला मंडळ च्या माध्यमातून एकत्र येणाऱ्या महिलांसाठी विविध कायदेविषयक मार्गदर्शनपर कार्यक्रम आखणे. ४) अन्यायाविरोधात प्रतिकार करण्याची क्षमता स्त्रियांमध्ये वाढविणे अत्यंत गरजेचे आहे. ५) पोलीस यंत्रणा व न्यायव्यवस्था अधिक सक्षम व कार्यतत्पर असणे अत्यंत गरजेचे आहे. ६) प्रत्येक स्त्रीपर्यंत शिक्षण पोहोचवून त्यांना शिक्षित करणे आवश्यक व गरजेचे आहे.

संदर्भ :-

1. *वागडव ए. (२०२०) ग्रामीण महिला आणि शिक्षणाची समस्या JETIR, 7(2) 11-13*
2. *https://www.marathisocial.com/essay-on-women-safety-in-marathi/*
3. *Ghode V. (2019), Bhartiy Stri Surksha Vishyak Kayde, Research Journey, 54.*
4. *भारतीय महिला व कायदा, अनिल नि. वैद्य, माजी न्यायाधीश-विधिज्ञ, महाराष्ट्र ला एजन्सी, तिसरी आवृत्ती, २०१६*

ISSN 2278-3199

Published By

DEPARTMENT OF SOCIOLOGY

SETH NARSINGDAS MOR ARTS, COMMERCE &

SMT. GODAVARI DEVI SARAF SCIENCE COLLEGE

TUMSAR, DIST. BHANDARA - 441912.

Email-principalsnmorcollege@rediffmail.com / rjbhagat1968@yahoo.co.in

Website - www.snmorcollege.org.in Journal Website: www.journalsnmcsip.org.in

Phone No. - 07183-233300 / 07183-233301 Mobile - 09422113067 / 09420359657